

MEHPARƏ ƏLİYEVƏ

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
YARADICILIĞINDA XALQ MƏİŞƏTİ**

Arç $\frac{2010}{2062}$

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU

MEHPARƏ ƏLİYEVƏ

Cəlil Məmmədquluzadə
yaradıcılığında xalq məişəti
(etnoqrafik tədqiqat)

90064

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun Elmi Şurasının 2010-cu il 11
iyun tarixli qərarı ilə çap olunur
(Protokol № 9)*

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKİ-2010

ARXIV

90402

Bu kitabı atam

ƏLİYEV İMANVERDİNİN *əziz xatirəsinə ithaf edirəm*

Elmi redaktor: **akademik T.Ə.Bünyadov**

Rəyçilər: *t.e.n. E.Ə.Kərimov,*
t.e.n. T.S.Şahbazov
t.e.n. B.F.Əliyev

M.İ.ƏLİYEVA

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında xalq məişəti (etnoqrafik tədqiqat)

Monoqrafiya C. Məmmədquluzadə yaradıcılığında xalq məişətinin etnoqrafik xüsusiyyətlərinin etnoqrafik tədqiqatına həsr olunmuşdur. Burada görkəmli ədibin hekayə, dram əsərləri və felyetonları əsasında ailə və ailə məişəti, mənəvi mədəniyyət, ictimai məişət və milli psixologiya məsələləri müqayisəli elmi təhlilə cəlb olunur.

ISBN: 978-9952-29-032-5

© Mehparə ƏLİYEVA
"MBM" nəşriyyatı 2010

QIYMƏTLİ ARAŞDIRMA

Xalqımızın görkəmli alimləri, şair və yazıçıların əsərlərində Azərbaycan etnoqrafiyasının müxtəlif sahələrinə aid qiymətli materiallar bu və ya digər şəkildə özünün geniş əksini tapmışdır. Həmin materialların etnoqrafik tədqiqat cəlb edilməsi etnoqrafiya elminin təhliləsinə, əhatəliyinə əvəzsiz xidmətdir. Artıq bu barədə xeyli araşdırmalar aparılmış və öz müsbət təsirini göstərmişdir. Şübhəsiz bu qəbildən olan tədqiqatlar arasında Mehparə Əliyevanın «Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında xalq məişəti» əsəri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatçı böyük sənətkarın hərtərəfli yaradıcılığını dərinlən öyrənmiş, mövzusu ilə bağlı çox məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Xatırladaq ki, Cəlil Məmmədquluzadə çətin, bir-birinə əks olan ziddiyyətli bir dövrdə yaşamış, yaratmış və xalqına əvəzsiz töhfələr bəxş etmişdir. Yazıcının bədii və publisistik əsərləri dərin mənəvi məzmun kəsb etməklə yanaşı həm də etnoqrafik fikirlərin zənginliyi ilə səciyyələnir.

Böyük ədibin haqqında çox yazılmış və yazılacaqdır. Lakin onun çoxsahəli yaradıcılığı haqqında ən yüksək və hərtərəfli qiyməti ulu öndərimiz Heydər Əliyev vermişdir. Onun təbircə desək: «Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı elə bir dəryadır ki, o dəryanın dibinə gedib çatmaq, hamısını əhatə etmək mümkün deyildir. Güman edərəm ki, hələ bir neçə nəsil Azərbaycan tarixçisi, ədəbiyyatşünası, alimi C. Məmmədquluzadə xəzinəsini, yaradıcılığını araşdıracaq, onu tədqiq edərək yeni-yeni kəşflər edəcəkdir. C. Məmmədquluzadə yaradıcılığı Azərbaycan mənəviyyatını, mədəniyyətini, ədəbiyyatını dünyaya nümayiş etdirən və xalqımızın nəyə qadir olduğunu göstərən böyük bir əsərdir».

Gərgin əməyin nəticəsi olan «Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında xalq məişəti» monoqrafiyası etnoqrafiya elminin bir sıra maraqlı məsələlərindən dəyərli nəticələr əldə etmişdir. Alim ilk ola-

raq ailə məişəti problemini önə çəkməkdə tamamilə haqlıdır. Bu məsələ mütəfəkkirin yaradıcılığında özünün geniş təhlilini tapmışdır.

Qadın ilahi bir qüvvə, alilik, aqillik rəmzidir. Ana dünyaya gətirən, təlim-tərbiyə verən, kamala yetirəndir. Ana Vətəndir, Vətən ana. Qadın azadlığı, qadın hüquqları Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında ön plana çəkilir, onların taleyi, həyatda mövqeyi bu və ya digər əsərlərində özünün geniş əksini tapır. Nikah məsələləri, toyun şadlıq məclisi, həm də gör-götür dünyası olduğu şərh edilir. Heç şübhəsiz, uşaqların tərbiyəsi məsələləri, onların sağlam və kamil böyüməsi, ana, ana məsuliyyəti göstərilir.

Mehparə Əliyeva öz araşdırmasında Azərbaycan etnoqrafiyasının mühüm tərkib hissəsi olan mənəvi mədəniyyət məsələlərini öyrənməyi qarşısına mühüm bir məsələ kimi qoyur. Tədqiqatçı xalq bayramlarının tarixi, məzmunu, əhəmiyyətini araşdırarkən yazıcının əsərlərindən bəhrələnir və ona münasibətini bildirir. Dinlə, dini münasibətlərlə bağlı xeyli mətləblər əsərdə öz əksini tapır.

Monoqrafiyada heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən qonaqpərvərlik məsələləri dəlillərlə işıqlandırılır. Xalqımızı qonaqpərvər bir xalq kimi geniş ərazidə tanıınması aydınlaşır. Qohumluq və qonşuluq münasibətlərinə əsərdə geniş yer verilməsi təbiidir və bir sıra maraqlı məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Xalqımız ağsaqqallıq və ağbirçəklik etnoqrafik institutuna aid çox maraqlı məsələləri əsrlərlə icra etmişdir. Müəllif onların cəmiyyətdə mövqeyini, ibrətəməz işlərlə məşğul olduqlarını əsaslı dəlillərlə sübuta yetirməyə çalışmışdır.

Heç şübhəsiz, Mehparə xanım Əliyevanın «Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında xalq məişəti» adlı monoqrafiyası təkcə etnoqraflar deyil, həm də tarixçilərin, psixoloqların, ədəbiyyatçıların, eyni zamanda geniş oxucuların marağına səbəb olacaqdır.

akademik Teymur Bünyadov

GİRİŞ

Xalqın ənənəvi məişət və mədəniyyətini etnoqrafik baxımdan tədqiq etmək üçün şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə yaşamış şair və yazıçıların yaradıcılığı dəyərli mənbə hesab olunur. Çünki etnoqrafiyanın elm kimi hələ formalaşmadığı bir şəraitdə insanların həyat tərzini, ailə-nikah münasibətləri, ictimai məişət və milli mentalitetin ən müxtəlif cəhətləri məhz xalq yaradıcılığında, şair və yazıçıların əsərlərində əksini tapmışdır. Həmin əsərlər xalqın tarixinin, iqtisadiyyatının, etnososioloji inkişafının, dünyagörüşünün, ictimai süurunun təşəkkülü və inkişafı prosesinin əyani göstəriciləri kimi çıxış edir. Təsədüfi deyildir ki, bu günün özündə də etnoqraflarımız daha qədim dövrlərə nüfuz etmək, xalqın məişətini, maddi və mənəvi mədəniyyətin ayrı-ayrı aspektlərini, sənətkarlıq məsələlərini və digər problemləri araşdırmaq məqsədilə əsrlərin yadigarı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanına, Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Yusif Vəzir Cəmənzəminli və başqalarının yaradıcılığına müraciət etməli olurlar.

Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyətinin etnoqrafik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının da müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bir-birinə əks olan iki ictimai-iqtisadi formasiyada, ziddiyyətli tarixi şəraitdə və ziddiyyətli baxışlar sisteminin mövcud olduğu bir dövrdə yaşayıb yaradan C.Məmmədquluzadə həm bir yazıçı, həm də insan kimi çox maraqlı, məzmunlu, ibrətəməz, mürəkkəb bir həyat və yaradıcılıq yolu keçmişdir. O, «ədəbi-bədii fəaliyyətinin elə ilk günlərindən mürgüləməkdə olan məzlum Şərqə üz tutub onları cəhalətdən, savadsızlıqdan, dini fanatizmdən azad olmağa çağırmışdır. Onun yaradıcılığı ilə qədim tarixə malik Azərbaycan ədəbiyyatının yeni bir dövrü və tamamilə orijinal bir səhifəsi açılmışdır. ...O, xalqın real həyatını əks etdirən müasir ruhlu klassik dramları və ideya

mündəricəsi, fəlsəfi məzmunu etibarilə zəmanəsinin ən canlı, ən zəruri məsələlərinə toxunan ölməz nəsr əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatının üzünü qəti olaraq cəmiyyətin gündəlik həyatına, mübarizəsinə, dərdlərinə və ehtiyaclarına tərəf çevirdi» (24, 5).

C.Məmmədquluzadə elə yaradıcı şəxsiyyətlərdəndir ki, onun istər bədii, istərsə də publisistik əsərləri hələ sağlığında mübahisələr, müzakirələr və polemikalar obyektinə çevrilmişdi. Onun ilk bədii əsəri hesab olunan «Poçt qutusu» hekayəsi, hətta bizə düşmənin qüvvələr tərəfindən belə «dünya novellasının şedevr nümunəsi» kimi qiymətləndirilibsə, sonrakı - ustad dövrünün bədii əsərləri barədə yaqın ki, daha böyük epitetlər demək mümkündür (54, 198).

Bununla belə, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının ən zəngin və məzmunlu dövrü «Molla Nəsrəddin» satirik jurnalının nəşri və fəaliyyəti ilə bağlıdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda realist ədəbiyyatın və tənqidi realizmin inkişafında, demokratik fikirlərin yayılmasında misilsiz rol oynamış satirik «Molla Nəsrəddin» jurnalının Azərbaycan, Mərkəzi Asiya, İran və Türkiyədən tutmuş Hindistana qədər hər yerdə oxucuları, həvəskarları və tərəfdarları var idi. Vətəndaşlıq ağrısı ilə çətin işə başlayan Mirzə Cəlil dövrün ən ağır sosial yükünün mənəvi daşıyıcısı olmağa hazır idi (27)

Bu da səbəbsiz deyildi. Çünki jurnal tək-cə mənsub olduğu xalqın şifahi söz sənəti ilə deyil, həm də onun klassik yazılı ədəbiyyat xəzinəsi və mədəniyyəti ilə sıx bağlı idi. Jurnalın dostları əsasən yoxsul kəndlilər, muzdurlar, ziyalılar, düşmənləri isə çarlar, sultanlar, zülmkar bəy və xanlar, qoluzorlu mülkədarlar, firıldaqçı molla və seyidlər idi. Bu xalq jurnalı - XX əsr Azərbaycanının ədəbi ensiklopediyası, həyat və həqiqət kitabı ilə onun naşiri və redaktoru arasında möhkəm, qırılmaz, təbii ideya-bədii bağlılıq, birlik var idi. Başqa sözlə desək, böyük ədibin yaradıcılığını «Molla Nəsrəddin» jurnalından ayırı düşünmək çox çətindir.

2004-cü ildə latın qrafikası ilə ilkin mərhələdə çap olunan əsərlər sırasında C.Məmmədquluzadənin də əsərlərinin olması, həmçinin

prezident İlham Əliyevin «Molla Nəsrəddin jurnalının yüz illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı imzaladığı 23 yanvar 2006-cı il tarixli sərəncamı da böyük ədibin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti üçün nə qədər önəm kəsb etdiyinin göstəricisidir.

Müasir həyat, xalqın gündəlik məişət ehtiyacları, qadın hüquqsuzluğu, dini fanatizm və hurafat «Molla Nəsrəddin»in əsas mövzuları idi. Başqa sözlə desək, «Poçt qutusu»ndakı avamlıq və savadsızlıq, «Usta Zeynal»dakı ətalət və fanatizm, «Danabaş kəndinin əhvalatları»ndakı kor-koranə itaətçilik, mövhumat, zorakılıq, qoluzorluların hökmü, «Anamın kitabı»ndakı millətə, vətənə, vətəndaşa, milli dilə ziyalı etinasızlığı, «Ölülər»dəki fanatizm və bundan istifadə edən riyakar din xadimlərinin firıldaqları, arvad öləndə baldıza evlənmək, qardaş öləndə arvadına yiyələnmək, maldövlətə görə hər cür ədalətsizliyə qol qoymaq və s. kimi yüzlərlə məqamlar Cəlil Məmmədquluzadənin gördüyü, duyduğu və mövcudluğuna narahət olduğu tipik milli problemlərdir (57, 114).

C.Məmmədquluzadə ömrünün sonuna kimi «Molla Nəsrəddin»in ölməz ideya-bədii ənənələrini dönmədən, uğurla davam etdirmiş, ictimai həyatın bütün sahələrində yeniliyi təbliğ və köhnəliyi tənqid etməkdən, milli ideya düşmənlərinə qarşı qələm döyüşündən geri çəkilməmişdir. Müxtəlif folklor nümunələri - atalar sözü və məsəllər, nağıllar, lətifələr, bayatılar, laylalar, tapmacalar, oyunlar, yanılmaclar, alqış və qarğışlar C.Məmmədquluzadə qələmində yeni ictimai məzmun və məna kəsb edirdi. Bu folklor nümunələrinin etnoqrafik təhlilə cəlb edilməsi isə Azərbaycan xalqının həyat və məişəti, ailə ənənələri, milli psixologiyası ilə bağlı müxtəlif məsələlərin aydınlaşdırılması üçün mühüm mənbə kimi çıxış edir.

C.Məmmədquluzadə məmləkətdə baş verən siyasi hadisələrə də biganə qalmamış, İran şahənşahlığının, Türkiyə sultanlığının, Rusiya imperiyası rəhbərlərinin və onların əyalətlərdəki nümayəndələrinin çirkin hərəkətlərinə həmişə özünəməxsus münasibət bildirmişdir. Ədib ermənilərin Azərbaycanla bağlı məkrli niyyətlə-

rini görür, başa düşür və şəraitdən asılı olaraq, sətirləti ifadələrlə xalqımıza, milli ziyalılara xəbərdarlıq edirdi. Həyat yoldaşı Həmidə xanıma ünvanladığı bir məktubundan bəlli olur ki, Cəlil Məmməd-quluzadə silah götürüb erməni daşnaklarına qarşı döyüşlərin də iştirakçısı olmuşdur. Məktubdan oxuyuruq: «Yaxın günlərdə Əskərana türk qoşunlarının hücumu gözlənilir. Onlara kömək üçün bu gün atlıların siyahısı tutulur. Mən gəlmişəm əlimdən gələn köməyi göstərim və qoşunlarla birgə hücumda iştirak eləyim. Bu gün Ağdamda deyirlər ki, Şuşada aclıqdır. Dünən, bu gün Ağdama dalbadal türk qoşunları gəlir. Axmaq ermənilər doğrudanmı müqavimət göstərəcəklər...» (49, 36).

C.Məmmədquluzadə mütərəqqi ideyalar çarçısı, xalqının azadlığı və müstəqilliyi uğrunda çarpışan bir mübariz kimi də diqqəti cəlb edir. Bu bərədə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin fikirləri çox yerinə düşür: «C.Məmmədquluzadə tariximizə böyük demokrat kimi daxil olmuşdur. O, öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanın müstəqilliyi üçün çalışırdı. O, xalqımızı oyatmağa çalışaraq, milli azadlığı uğrunda mübarizəyə dəvət edirdi. O, xalqımızın müstəqil olması üçün yol açırdı, bu yolda isə yalnız və yalnız demokratik prinsipləri əsas götürürdü. Təsadüfi deyildir ki, onun yazılarında cumhuriyyət anlayışı bu gün bizim quracağımız demokratik, hüquqi dövlət prinsipləri ilə bir səsləşir. Mən onu oxuyanda fikirləşirəm ki, bunlar bugünmü yazılmışdır? Yox, bunları C.Məmmədquluzadə o zaman yazmışdır. Hələ o vaxtlar o, yazırdı ki, «cumhuriyyət elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın, xalqın öz ixtiyarındadır və vicdan azadlığı, yığınaq azadlığı, söz azadlığı, mətbuat azadlığı, siyasi firqələr düzəltmək azadlığı, şəxsiyyət azadlığı, qanun qarşısında bərabərlik və müstəqillik, gizli səsvermə prinsipləri cumhuriyyət quruluşunda əsas olmalıdır.

...Biz bu gün bu prinsiplər əsasında demokratik hüquqi dövlət yaratmaq istəyirik. C.Məmmədquluzadə böyük demokrat idi. O,

Azərbaycanın dövlətçiliyi üçün səylər göstərmişdir. Bizə böyük miras, irs qoyub getmişdir. Bunların hamısını biz yüksək qiymətləndirməliyik» (12, 408).

Milli psixologiya və milli-mənəvi dəyərlərimizə, mədəniyyətimize, tariximizə və gələcəyimizə münasibət məsələlərində də C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının ideya-tərbiyə aspektlərinin misilsiz əhəmiyyəti vardır. Onun başqa xalqlarla apardığı müqayisələr və verdiyi dərin təhlillər bizi maraqlandıran çoxlu sayda mətləblərin açılmasına yaxından kömək edir. Bu bərədə tanınmış psixoloq-alim Ə.S.Bayramov yazır: «...C.Məmmədquluzadə irsi, xüsusən də «Molla Nəsrəddin» jurnalı yalnız bir xalqın, bir etnosun psixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirmir, orada müxtəlif millətlərin, xalqların, etnik, sosial qrupların, ayrı-ayrı etnosların xüsusiyyətləri əks etdirilmişdir. Buna görə də həmin irsi və xüsusən də jurnalı etnik psixoloji xüsusiyyətlərin bədii inikasının ensiklopediyası adlandırmaq olar.

...Dahi sənətkar köhnəlmiş etnik stereotipləri, mənfi adət-ənənələri, əxlaq və davranış normalarını tənqid edib, başqa millətlərdən nümunə götürməyə, öyrənməyə çağırarkən o, etnosun, millətin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamağın da zəruriliyini irəli sürürdü» (5, 152). Böyük ədəbin bir sıra məqalə və felyetonları, dram və nəsr əsərləri, xüsusilə də «Anamın kitabı» pyesi buna parlaq sübutdur.

Beləliklə, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının filoloji, fəlsəfi, psixoloji istiqamətlərinin elmi tədqiqi ilə bərabər, etnoqrafik araşdırılmasının zərurliyi də bütün qabarıqlığı ilə üzə çıxır. Bu zərurət təkəcə ədəbin yaşayıb-yaratdığı dövrün xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından deyil, elə günümüzün reallıqları baxımından da şərtlənmişdir. Çünki ədəbin yaşadığı dövrdə mövcud olmuş problemlərin bir çoxu formaca müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmaqla indinin özündə də davam etməkdədir. Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, «C.Məmmədquluzadə Azərbaycan tarixində görkəmli yer tut-

muş dahi bir insan, yazıçı, publisist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini çox zənginləşdirmiş bir şəxsiyyətdir. O, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikidir. Eyni zamanda o bizim müasirimizdir, o, bu gün də bizimlədir, bizim sıralarımızdadır. Bizimlə bərabər Azərbaycanın müstəqilliyinə sevinir və bizimlə bərabər Azərbaycan Respublikasının daim müstəqil dövlət olması uğrunda öz yaradıcılığı ilə, qoyduğu mənəvi irslə çalışmaqdadır. ...O bizə ilham verir, bizə güc verir, sürətlə irəli getməkdə, xalqımızı bugünkü vəziyyətdən çıxarmaqda bizə kömək edir...» (12, 402).

Milli ideologiya məsələlərinin ön plana çəkilməsində, azərbaycançılıq ideallarının gənc nəsələ təbiiyə olunmasında, ana dilinə məhəbbət ruhunun aşılmasında da C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Heydər Əliyevin bu məsələ ilə bağlı fikirləri də istər həmin dövrə və istərsə də bütövlükdə C.Məmmədquluzadə ədəbi irsinə qiymət vermək baxımından olduqca vacibdir: «...Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyanın əsasıdır və həmin ideologiyanın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrdə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də dünyəvi, ümumbəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi, böyük xidmətdir və bunu biz daim qiymətləndirməliyik. Ona görə də C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu gün də bizim milli ideologiyanın formalaşmasına, yaranmasına və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasına çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir» (12, 405).

Bütün fəaliyyətində mütərəqqilik duyulan C.Məmmədquluzadəni nəinki dövrünün ədəbi mühətində, həmçinin Azərbaycanın ictimai fikir və fəaliyyət tarixində böyük demokrat adlandırsaq, heç də səhv etmərik. Bu gün, Azərbaycanda demokratiyanın inkişaf etdiyi bir zamanda böyük ideoloq və nəsr ustasının demokratik fikir

və ideyalarının vaxtilə nə qədər uzaqgörənliklə yazıldığını şahidi oluruq. Onun hələ ötən əsrin əvvəllərində «Firqələr davası», «Azadəyi vicdan», «Cumhuriyyət», «İranda hürriyyət», «Təzə partilər» və s. əsərlərində qaldırdığı məsələlər Azərbaycanda çoxpartiyalı siyasi sistem, insan haqları, demokratik seçki ənənəsi haqqında söylədiyi yetkin, bəşəri əhəmiyyətli fikirləri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəlləri üçün Azərbaycandakı ictimai-siyasi şəraitin, xalqın məişət və mədəniyyətinin güzgüsü hesab edilən C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının böyk mənəvi, siyasi və tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatın əsas məqsədi qeyd olunan dövrdə xalq məişətinin məzmununu və əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaq, Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olan neqativ halların, ictimai məişət səviyyəsində çatışmazlıqların, hüquqi problemlərin, ayrı-ayrı sahələrdəki nöqsanların əsas səbəblərini müəyyənləşdirmək və onların C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında əksinin dərəcəsini diqqətə çatdırmaqdır.

Xatırladaq ki, C.Məmmədquluzadə dövründə xalqın aşağı təbəqələrinin həyatına maraq bir tərəfdən onun ağır sosial-mədəni durumu ilə bağlı idisə, digər tərəfdən xalq mövzusunun o dövrdə kifayət qədər populyar və vacib olması ilə əlaqədar olmuşdur. Özü də belə bir tendensiya təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, digər xalqların ədəbiyyatı üçün də xarakterik idi. Rusiyada bu, artıq ənənə şəklini almışdı. Məsələn, rus xalqının məişət və mədəniyyətinin ayrı-ayrı məsələləri, Rusiya cəmiyyətinin eybəcərlikləri, hökm sürən rüşvətxorluq, ətəlet və s. problemlər o dövrün görkəmli qələm sahibləri olan İ.S.Turgenevin «Atalar və oğullar», «Tüstü», F.M.Dostoyevskinin «Ölü evindən qeydlər», L.N.Tolstoyun «Hərb və sülh», «Ovçunun qeydləri», «Sevostopol nağılları», İ.A.Qonçarovun «Oblomov» və s. müəlliflərin əsərlərinin əsas məzmununu təşkil edirdi. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına də məhz bu kontekstdən yanaşmaq lazım gəlir.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı və həmin yaradıcılığın zirvəsi hesab edilən «Molla Nəsrəddin» jurnalının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində rolu bu günə qədər ən müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat predmeti olmuşdur. Bu mövzuda istər sovet hakimiyyəti illərində, istərsə də Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini əldə etməsindən sonrakı dövrdə müxtəlif elmi tədqiqat əsərləri yazılmış, araşdırmalar aparılmışdır.

Məsələn, fəlsəfi-tarixi aspektdə aparılmış araşdırmalar F.Köçərli, M.Qasımov və digər görkəmli tədqiqatçıların əsərlərində əksini tapmışdır. Jurnalist araşdırmaları N.Zeynalov, Ş.Hüseynov, F.Mehdi və başqalarının əsərlərində işıq üzü görmüşdür. Onlar C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının bütün dövrlər üçün əhəmiyyətini, «Molla Nəsrəddin»in heç vaxt köhnəlməyən ideyalarını tədqiq edib ortaya qoymuşlar.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının pedoqoji aspektləri Ə.Seyidov, M.Muradxanov, N.Əhmədov, Ə.Haşımov, Ə.Ağayev, Y.Talıbov, F.Sadiqov, R.Mustafayev və başqa müəlliflərin elmi yaradıcılığında təhlil edilmişdir. Həmin tədqiqatlarda C.Məmmədquluzadənin yeni nəslin maariflənməsi uğrunda apardığı mübarizə məsələləri, bir azərbaycanlı ziyalı kimi fədakar əməyi, gördüyü işlər və s. geniş şəkildə işıqlandırılır.

Etnik psixoloji aspektlər isə görkəmli Azərbaycan alimləri Ə.Bayramov, M.Məhərrəmov, Ş.Ağayev, Ə.Əlizadə və başqalarının əsərlərində əksini tapmışdır. Məsələn, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığından bəhs edən professor Ə.Bayramov yazır ki, o, ən istedadlı sənətkarları «Molla Nəsrəddin» jurnalı ətrafına toplayaraq, sanki onların qarşısına «millətin dərini tezliklə tapmaq və onu müalicə etmək yollarını» müəyyənləşdirmək istəyirdi. «...Bu ələ zaman idi ki, millət, xalq demək olar ki, cəhəlet yuxusuna dalmışdı, onu hər vasitə ilə yuxudan oyatmaq olmurdu. Bunun üçün böyük sənətkarların satıra qələmi lazım idi ki, düz hədəfə dəysin, yəni satirikin əsərini oxuyanda xalq özü öz halından dəhşətə gəlib titrəsin,

onda qeyrət hissi baş qaldırsın və o, dözülməz vəziyyətdən qurtarmaq üçün rəşadət göstərsin» (5, 152).

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının filoloji aspektləri, ədəbi-bədii xüsusiyyətləri isə daha çox İ.Həbibbəylinin (C.Məmmədquluzadə mühüti və müasirləri; C.Məmmədquluzadə 1869-1932. B, 2002 və s.), F.Hüseynovun (Adi əhvalatlarda böyük haqiqətlər, B. 1977), Ə.Mirəhmədovun (Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B. 1980), M.C.Cəfərovun (Cəlil Məmmədquluzadə, B. 2002), F.Ramazanovun (Cəlil Məmmədquluzadənin etik görüşləri, B. 1977), X.Əlimirzəyevin (Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası, B. 1979), Y.Əliyevin (Böyük yazıçı, B. 1979), A.Məmmədovun (Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq, B. 2003; Yüz ilin ədəbi abidəsi, B. 2006 və s.) başqalarının elmi araşdırmalarında əksini tapmışdır.

Onu da qeyd edək ki, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının tədqiqi bu gün də davam edir. Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra həmin tədqiqat işləri özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Çünki bu gün Mirzə Cəlil yaradıcılığında ortaya qoyulmuş bir çox məsələlərin, problemlərin yeni spektrdə, yeni baxışlar sistemində və Azərbaycan xalqının milli maraqları kontekstində tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlil bu barədə yazmışdır: «Mirzə Cəlilin ədəbi-ictimai fəaliyyəti o qədər geniş, o qədər zəngindir ki, hələ onun sağlığında belə öz təsirini bütün Yaxın Şərqdə göstərmişdir. Məsələn Şərqiində, daha doğrusu Azərbaycan dili anlaşılan bütün ölkələrdə elə bir insan yoxdur ki, C.Məmmədquluzadəni bu və ya digər dərəcədə tanımasınlar. Onun fəaliyyəti coğrafi hüddud tanımadığı kimi, zaman məhdudiyəti də tanımır» (60, 60-61).

Azərbaycanın digər görkəmli yazıçısı Anar isə qeyd edir ki, C.Məmmədquluzadə M.F.Axundov haqqında ya həqiqəti yazdığı, ya da susmağı məsləhət görürdü. C.Məmmədquluzadə haqqında da ya həqiqəti deməliyik, ya da susmalıyıq. Yazıçı Elçinin

«C.Məmmədquluzadə haqqında «çox yaz» (8, 187) fikri də öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı haqqında ümummilli lider Heydər Əliyevin aşağıdakı sözləri isə ona verilən ən yüksək və ali qiymətdir: «C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı elə bir dəryadır ki, o dəryanın dibinə gedib çatmaq, hamısını əhatə etmək mümkün deyildir. Güman edirəm ki, hələ bir neçə nəsil Azərbaycan tarixçisi, ədəbiyyatşünası, alimi C.Məmmədquluzadə xəzinəsini, yaradıcılığını araşdıracaq, onu tədqiq edərək yeni-yeni kəşflər edəcəkdir. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı Azərbaycanın mənəviyyatını, mədəniyyətini, ədəbiyyatını dünyaya nümayiş etdirən və xalqımızın nəyə qadir olduğunu göstərən böyük bir sərvətdir (12, 402-403). Bütün bunlar isə Mirzə Cəlil yaradıcılığının nə qədər çoxşaxəli, məzmun etibarilə nə qədər dərin və əhəmiyyətli olduğunu sübut edir.

Təqdim olunan tədqiqat əsəri isə C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının etnoqrafik xüsusiyyətlərinin elmi təhlilinə həsr olunmaqla, böyük ədibin coxcəhətli fəaliyyətinin daha bir istiqamətinin üzə çıxarılmasına xidmət edir.

I FƏSİL

AİLƏ VƏ AİLƏ MƏİŞƏTİ

1.1. Qadın azadlığı problemi

Qadınlara münasibət məsələsi, qadının ailədə və cəmiyyətdə mövqeyi Azərbaycanın şair və yazıçılarının yaradıcılığında həmişə mühüm yer tutmuşdur. «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanından və dahi Nizami Gəncəvidən üzü bəri bir çox söz sərrafları bu məsələni ön plana çıxarmış, Azərbaycan qadınına təkcə qadın, ana və zərif bir məxluq kimi deyil, həm də at belində qəhrəman, sərkərdə, cəngavər, diplomat və digər aspektlərdən qiymət verməyə çalışmışlar.

Cəlil Məmmədquluzadə isə yaşadığı dövrün xüsusiyyətlərini və mövcud ictimai-siyasi vəziyyəti nəzərə alıb, məsələyə tamamilə fərqli nöqtəyi-nəzərdən yanaşmışdır. Həmin vəziyyət isə çox acınacaqlı idi. Belə ki, qadın azadlığı problemi, qadının cəmiyyət həyatından tamamilə təcrid olunması, ağır mənəvi-sosial durumu bütün ciddiliyi ilə göz qabağında idi. Çadra-hicab məsələsi, qızların təhsildən kənar qalması, azyaşlı qızların qoca kişilərə ərə verilməsi, çoxarvadlılıq və siğə kimi keçmişin zərərli adətləri, qadın əsarəti və hüquqsuzluğu kimi məsələlər cəmiyyətin inkişafında buxova çevrilmişdi. Lakin həmin problemləri işıqlandırmaq, mətbuatda və bədii ədəbiyyatda qabartmaq o zaman çox böyük cəsarət və risk tələb edirdi. Böyük ədibin özünün dediyi kimi, «... Qadın ləfzi islam aləmində indiyədək bir «od» olubdur ki, ona əl vurmaq, barıta əl varmaq kimi xatalı hesab olunubdur. İslamın şəriəti, necə ki, məlumdur, qadını kişilərə naməhrəm tutubdur və bu qanunu pozmaq günahi-kəbirədən sayılıbdır. Mürur ilə məsələ daha da bərkiyibdir, ta o yerə kimi ki, qadın sözünü ağıza alıb danışmaq bilmərrə qədəğən olunubdur. Qadını kişilərdən qorumaq müruri dühur ilə adət

şəklinə girib və gəldikcə o dərəcədə bərkıyibdir və qadın elə bir səxtliklə aradan götürülüb ki, onun nə boy-buxununu küçələrdə görmək mümkün olub, nə bir məclisdə onun adını çəkmək müyəssər olubdur» (35, 847).

Doğrudur, Azərbaycan ədəbiyyatında C.Məmmədquluzadəyə qədər bu «oda» əl vuran olmuşdu. Müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, «Mirzə Fətəlinin komediyalarında Şərq qadını ilk dəfə səhnəyə çıxıbdir, orada danışıbdır, gülübdir, ağlayıbdir və orada birinci dəfə kişilər içində izhari-vücut eləyibdir» (35, 847). Azərbaycan xalqının və Azərbaycan cəmiyyətinin bir sıra qlobal problemlərini bədii ədəbiyyatda ilkin canlandıran, özündən sonrakı ədəbi nəslin yetişməsində misilsiz xidmətlər göstərmiş ədəbi sima da məhz, M.F.Axundov olmuşdur. F.Köçərlinin sözləri ilə desək, «onun (M.F.Axundovun - M.Ə.) sayəsində bir neçə müqtədir ədiblər vücuda cəlibdir. O cümlədən, Nəcəfbəy Vəzirov və Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov və Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə cənablarıdır» (26, 226). O da təsadüfi deyildir ki, «C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının bir sıra mütərəqqi xüsusiyyətləri öz başlanğıcını Axundov yaradıcılığından almış və ədib özü Axundovu iftixarla «ustadi-əzizimiz» adlandırmışdır» (61, 22).

Bununla belə, sələflərindən fərqli olaraq C.Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında yazıçı təfəkkürünün məhsulu olan obrazlar deyil, real həyatda mövcud qadın obrazlarını, müasirlərinin obrazlarını yaratmışdır. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınının ağır vəziyyəti, ailədə və ictimai həyatda hüquqsuzluğu, ziddiyyətli ər-arvad münasibətləri və s. bu kimi məsələlər C.Məmmədquluzadənin ayrı-ayrı əsərlərində özünəməxsus şəkildə əksini tapmışdır. Başqa sözlə desək, qadın problemi onun yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə meydana çıxmış və tamamilə yeni məzmun və forma kəsb etmişdir.

Böyük mütəfəkkir yazırdı: «Şərq qadını məsələsi mənim dərdimdir. Bütün ömrümdə vurduğum qələmin çox hissəsi Şərq qadını mə-

sələsi üstündə vurulub. Onunçün də «Şərq qadınları»nın dərdini mən hamıdan artıq anlaya bilərəm.

Nədir onların dərdi?

Şərq qadını azad etmək.

Nədən?

Şəriətin kəməndindən, müsəlmançılığın zəncirindən, hərəmxanaların zindanından, qara çarşabın zulmatından! Və azad etdikdən sonra, azad Şərq qadını tərbiyə etmək, ona həqiqi yol göstərmək, öz vəzifəsini bildirmək, qadınçılıq şərtlərini anlatmaq, analıq borcunu dərs etmək; ta ki, bəxtiqara Şərq qadını gözünü açıb, çıxsın Şura əsrimizin geniş meydanına və cürət ilə desin: «Mənim də bu dünyada yaşamağa haqqım var! Çünki indi dəxi mən azad Şərq qadınıyam...» (35, 835).

Şübhəsiz, Mirzə Cəlil «Şərq qadını» dedikdə, ilk növbədə Azərbaycan qadını nəzərdə tuturdu. Belə ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hər yerində, bütün şəhər və kəndlərində cəhalət və savadsızlıq üzündən qadınlar dözülməz vəziyyətdə yaşayırdılar. Onlar həm ailədə, həm də cəmiyyətdə tamamilə hüquqsuz idilər. Mövhumat və hurafatın zülmət qaranlığı bu insanları hər şeydən məhrum etmişdi. Mövcud vəziyyət isə nə mətbuatı, nə də ki dövlət orqanlarını maraqlandırmırdı. Bu baxımdan da müəllifin «Şərq qadını» jurnalının nəşrə başlaması xəbərini böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılamasını başa düşmək o qədər də çətin deyil:

«...Budur Bakıda bir il bundan qabaq çıxmağa başlayan «Şərq qadını» məcmuəsinin arzusu və amalı. Nə müqəddəs vəzifə! Nə ali məqsəd!

Onunçün də iftixar etsinlər gərək məcmuənin baniləri, ruh və rənələri, əhli-qələmləri və nə surətdə olmuş olsa, ona kömək göstərənlər. Çün Şərq inqilabı tarixində «Şərq qadını» kimi bir əsərin xidməti gözəl sütunlarla qeyd olunacaqdır. Mənim buna etiqadım möhkəmdir» (35, 835).

O zamankı Azərbaycan cəmiyyətində qadının sosial statusu za-

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

manın tələbləri ilə deyil, keçmişin bəzi adət-ənənələri və düzgün izah edilməyən şəriət qaydaları üzərində formalaşmışdı, hansı ki, qadının təhsil almasına, şəxsi həyatını sərbəst şəkildə müəyyənləşdirməsinə, sosial-ictimai proseslərdə iştirak etməsinə, hüquqlarını tələb etməsinə imkan vermirdi. Əksinə, qızların savadsızlığına, zorla qoca kişilərə ərə verilməsinə, döyülməsinə və istismar olunmasına şərait yaradırdı. Buna görə də molla-nəsrəddinçilər əslində İslama qarşı deyil, İslam pərdəsi altında gizlənərək öz mənafeyini hər şeydən üstün tutan ruhanilərə və onların yaydıqları mövhumata qarşı çıxırdılar. «Kişilərlə bərabər bu istibdadın altında əzilən qadınlar, kişilərə nisbətən daha çox öz insanlıq hüquqlarından məhrum olurdular. Çünki, daima cəmiyyətin ağır problemləri qadınların həyatına daha çox təsir göstərir» (58, 118).

Bir məqamı da qeyd etmək vacibdir ki, Qərbdə qadın azadlığı məsələsi ilk növbədə qadınların hüquqlarını pozan mədəni dəyərlərə, kilsəyə, ruhani institutuna qarşı çıxan feminizm hərəkatı kimi tanınmışdı. Şərqdə baş qaldıran «qadın azadlığı» məsələsi də, Qərb feminizminin Şərqdə davamı idi. Lakin Bibliyadan fərqli olaraq, Quranda qadınların hüquqlarına zidd olan bir şey yox idi. Bundan başqa, xristianlıqdan fərqli olaraq, İslamda ruhani institutu mövcud deyildi. Əslində müsəlman Şərq cəmiyyətində «qadın azadlığı» mövhumatdan, cəhalətdən qurtulub İslami dəyərlərə qayıdış demək olmalıydı» (58, 119).

Təsadüfi deyildir ki, C.Məmmədquluzadənin həmkarlarından biri, görkəmli ziyalı Ömər Faiq Nemanzadə də hələ o zaman İslamın mütərəqqi din, cəhalətin isə ona yabançı olduğunu bildirirdi: «İslam hamıdan artıq hüriyyət və müsavət, ədl və mərhəmət tərəfdarıdır... bəlkə hüriyyət və müsavətin anası, mənbəyidir» (58, 121). Odur ki, C.Məmmədquluzadənin dini hurafata, İslamı təhrif edən yalançı, riyakar din xadimlərinə, fırıldaqçı əmmaməliyə qarşı apardığı mübarizəni dinə qarşı aparılan mübarizə kimi qələmə vermək düzgün olmazdı. Çünki C.Məmmədquluzadə ateist deyildi və

onun mübarizəsi İslama və onun dəyərlərinə qarşı yönəlməmişdi.

Din xadimlərinin saxta təbliğatı altında hər tərəfdən əzilən qadınların əhvalını təsvir edən ədib, felyetonlarının birində yazırdı:

«... Bu sözləri yaza-yaza akoşkadan baxıram qara bulutlara, gah xəyalıma gəlir ki, bu bulutlar Qara dəryanın və Kaspi deryasının rütubətidir ki, günün hərəratı onları çəkib gətirib ki, burada onlardan yağış əmələ gəlsin. Gah elə xəyalıma gəlir ki, xeyir bu bulutlar müsəlman övrotlərinin ahu-əfqanlarının bulutlarıdır və bu yağış suları deyil, bu bəxti qaraların göz yaşlarıdır!» (81)

Müsəlman övrotlərinin aqlamaqlarının səbəbləri çox idi. Həmin səbəblərdən biri ərələrinin onlarla insan, bir qadın kimi rəftar etməmələri və onlara ev əşyası kimi münasibət göstərmələri idi. Bu insanlar mollaların, qazilərin verdiyi fətvaları, qərarları şəriət hökmü kimi başa düşür, avamlıq və cahillik üzündən müqavimətsiz qəbul edirdilər. Mövcud vəziyyət C.Məmmədquluzadənin «İranda hüriyyət», «Xanın təsbehi», «Konsulun arvadı», «Qəssab», «Molla Fəzləli», «Pirverdinin xoruzu» və s. hekayə və felyetonlarında əksini tapmışdır. Burada o zamankı Azərbaycan cəmiyyətində qadınların mürtəcə qanunlar üzərində yaşayan bir cəmiyyətin əsarəti altında əzilməsi, qadının ucuz «alqı-satqı predmeti» kimi istifadə edilməsi bütün qabarıqlığı ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, «adi ev əşyası hesab edilən qadını Kərbəlayi Məmmədəli ayı bir manata icarəyə götürür («İranda hüriyyət»), Molla Fəzləli bir dəst paltar və on altı manat pula alır («Molla Fəzləli»), Nəzərəli xan bir əmrlə vəzirin ixtiyarına verir («Xanın təsbehi»), Məşədi Məhəmmədəli gah satır, gah satmır, gah birinə vəd edir, gah da başqasına («Qəssab»), İran konsulu isə müvəqqəti istifadə üçün hər küçədə birini saxlayır («Konsulun arvadı») və s.» (59, 79).

Ədibin «Dağarcıq» felyetonunda isə qadınla rəftarın başa bir nümunəsinin şahidi oluruq. Burada qadının nəinki ailə başçısı, ailənin bərabərhüquqlu bir üzvü olmadığını, hətta şəriət «hökmləri» ilə silahlanmış kişilərin əlində köləyə çevrildiyinin şahidi oluruq.

Kişi istədiyi vaxt onu döyər, söyər və istədiyi zaman qolundan tutub qapıdan bayıra da ata bilərdi. Bu hüququ ona molla və axundlar vermişdi. Felyetondan oxuyuruq:

«...Gördün ki, sözünə baxmır (söhbət qadından gedir - M.Ə.), ata-anasını söysən kifayət elər. Yoxsa baxıb gördün ki, nəinki sözünə baxmır, hələ bəlkə də üzünə durur, - o vaxt götür «səndal» ağacını və başından bir-iki dəfə bərk vur; amma elə vur ki, ağac gözüne dəyməsin; çünki birdən vurub kor elərsən, onda da bir özgə arvad almaq xərcinə düşərsən.

...Amma elə ki, arvad başladı cızıqdan çıxmağa, məsələn, sən gecələr meyxanalardan, lotuxanalardan evinə gec gələndə, başladı övqatını təlx eləməyə, yainki gördün ki, beş-on arvad almağına narazılıq göstərüb, gedib ata-anasına şikayət elədi, o vədə arvadını tut qat dağarcığa və o qədər vur ki, canı çıxsın...» (99).

C.Məmmədquluzadənin yaratdığı qadın obrazları quru, sxematik fonda deyil, gah ictimai həyatın dəhşətli hadisələri burulğanında, gah ailə məişətinin ağılaşmaz müsibətləri fonunda, gah da digər millət təmsilçiləri ilə müqayisəli kontekstdə təqdim olunur. Bu zaman isə həmin obrazların xarakteri, düşdüyü mənəvi-psixoloji durum və digər xarakterik xüsusiyyətlər daha aydın görünür. Bu cəhətdən müəllifin «Vətən məhəbbəti» məqaləsi daha çox diqqəti cəlb edir. Burada erməni qızının Azərbaycanda oturub, Avstriya padşahından xəbər verməsinin, İtaliya millətinin psixologiyasına bələd olduğunu nümayiş etdirməsinin müqabilində, azərbaycanlı qızın gülüş hədəfinə çevrilməsi ürək ağrısıdır:

«...Gündə döyər atası,
Alar başına tası,
Abbasını iki şahı bilib xərclər,
İki şahını da abbası».

Bu bir tapmacadır, erməni qızı soruşur, o biri cavab verir: «A qız, o müsürman arvadıdır da, başuva kü!» (5, 166).

Qeyd olunan problem C.Məmmədquluzadənin bədii nəsrinin və

dram əsərlərinin də əsas mövzularından olmuşdur. Bu cəhətdən ədibin «Danabaş kəndinin əhvalatları» povestində din ehkamlarının şikəst edilib kölə vəziyyətinə salındığı, dövrün ədalətsizlikləri üzündən arzularının puç olduğu bədbəxt qadınların taleyi ilə üz-üzə gəlirik: İzzət, Şərəf, Zeynəb kimi qaragünlülər diqqəti cəlb edir. Müxtəlif ailələri təmsil etsələr belə, onların üçü də bədbəxtdir, kölədir. Lakin hərəsi bir cür bədbəxtdir, köləliklərinin səbəbi müxtəlif, düşər olduqları dərd və bəla eynidir» (22,114).

«Danabaş kəndinin əhvalatları» əslində bir kəndin, bir mahalın deyil, bütövlükdə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri üçün Azərbaycan kəndinin, Azərbaycan kəndlisinin və qadınının tipik obrazlarını nümayiş etdirmək, Azərbaycan cəmiyyətində hökm sürən eybəcərlikləri görmək və qiymətləndirmək baxımından möhtəşəm bir əsərdir. Bu əsəri obrazlı şəkildə o zamankı Azərbaycan kəndinin, Azərbaycan cəmiyyətinin, bütövlükdə müsəlman aləminin güzgüsü də hesab etmək olar.

Bəlkə də burada insanlardan çox kəndin özü, onun faciələri tipləşdirilir. Çünki bu kənd təsvir olunduğu şəkildə Şirvanda da, Qarabağda da, Şəkiddə də, Muğanda da mövcud idi. Kəndin bu cür mağmın və yiyəsizliyi, kəndlinin bu qədər avamlığı və yazıqlığı M.Cəlilil dərdinə çevrilmişdi. Müəllif hadisə və insanlara o qədər realistsəsinə yanaşmışdır ki, Məmmədhasən əmi və Zeynəb kimi avam, hüquqsuz, savadsız kəndlilərin həyat kitabını vərəqləyib gözdən keçirdikdə kədərlənir, bu qaranlıq mühitin hər bir küncündə baş verən haqsızlıqları məharətlə açıb göstərən böyük ədibin ürək yangısına şərik olur (55, 79).

Əsərdə təsvir olunan hadisələr bir neçə istiqamətdə cərəyan edir. Həmin istiqamətlərin birində Zeynəbin timsalında azərbaycanlı qadının tamamilə hüquqsuz və məzlum durumu bütün qabarlıqlığı ilə üzə çıxır. Bu durum isə son nəticədə onun istəmədiyi, nifrət etdiyi, hətta iyrendiyi Xudayar bəyin çirkin niyyət və ehtiraslarına təslim olmasına cətirib çıxarır.

Xudayar bəy kimdir? C.Məmmədquluzadənin qələmində bu şəxs əslində feodal patriarxal adətlərin hökm sürdüyü Azərbaycan kəndində ağılıq edən qoluzorluların ümumiləşdirilmiş, tipik nümayəndəsi, Danabaş kəndinin kattasıdır. Həmin qoluzorluların malik olduqları bütün naqis cəhətlər, mənfi xüsusiyyətlər məhz bu obrazda cəmləşdirilmişdir.

Əsərin süjetindən məlum olur ki, Zeynəbin mərhum əri Kərbəlayi Heydərlə Xudayar katda bərk dost olublar. C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, «cavanlıqdan ta Kərbəlayi Heydər ölənə kimi Xudayar bəy ilə onun arasından qıl da keçməmiş. Can deyib can eşidərdilər...» (37, 263).

Bu adamların dostluğuna həsəd aparanlar da, paxıllıq çəkənlər də, hətta onu müxtəlif istiqamətlərə yozanlar da çox olub. Hətta bir çoxları onların «xəlvətcə Arızın o tayından kontrabant malı keçirib satmalarından», «qəlp pul qayıрмаqlarından» şübhələnirmiş. Amma hadisələrin sonrakı gedişi göstərir ki, heç də belə deyilməmiş. Xudayar bəyi Kərbəlayi Heydəre «bağlayan maraqlar» tamamilə başqa maraqlardır və bu işin üstü Kərbəlayi Heydər ölən kimi açılır. Belə ki, Xudayar bəy Kərbəlayi Heydərin ölümü ilə nəinki özünün ən yaxın dostunu itirən bir adam kimi kədərlənmir, əksinə, onun dul qalmış arvadı Zeynəbi almaq istədiyini bildirərək, ona elçi göndərir: «Elə ki, bu səda kənd arasında şöhrət tapdı, hamı başa düşdü ki, mərhum Kərbəlayi Heydərnən Xudayar bəy nə qəlp pul qayırmışlar, nə də kontrabant malı o taydan bu taya keçirmişlər. Hamı başa düşdü ki, bu rəfiqlərin məhəbbəti nəinki bir-birinə imiş, bəlkə də bir-birinin arvadına imiş» (37, 266).

Zeynəbi ələ keçirməkdə Xudayar bəyə molla və axundlar kömək edir. Qazı kəllə qəndin hesabına yalançı vəkil və şahidlərin vasitəsi ilə Zeynəbin kəbinini Xudayar bəyə kəsdikdən sonra «yasavul, qlava, naçalnik, molla və başqaları cansız, duyğusuz mexanizmlər kimi işə düşür, şəriətin verdiyi hökmü nəyin bahasına olursa olsun, icra etməyə cidd-cəhd göstərirlər. Onlar Zeynəbi məcbur edir, hər

tərəfdən bir mənəgənə kimi sıxırlar ki, Xudayar bəyin evinə getməyə danışqsız razı olsun. Deməli, bütün bələlar, hüquqsuzluq, mütilik şəriətin hökmündən başlayır. İndi heç bir etiraz əlaməti mümkün deyildir. Şəriətdən çıxan kafirdir, qazının oxuduğu nikaha zidd çıxmaq heç kəsin hünəri deyil» (22, 115).

Zeynəb hadisələrin qələmə alındığı dövr üçün son dərəcə tipik surətdir. Azərbaycan qadınına məxsus ismətlilik, təbillik, vəfa və sədaqət, abır-həya onun xarakterini müəyyənləşdirən, tamamlayan cəhətlərdir. Onun dözümlülüyü əzilən, tapdalanan Şərqi qadınının xarakter xüsusiyyətlərindən biri kimi ümumiləşdirilmişdir. «Zeynəb övladlarının taleyini dərindən düşünən həssas ürəkli anadır. Şəxsi səadətini, cavanlıq və tərəvətini, bütün var-yoxunu balalarının xoşbəxtliyinə, öz təmiz adı, ismət və namusu yolunda qurban verməyə hazır olan anadır. Elə analardan ki, C.Məmmədquluzadə onları həmişə vətənin rəmzi hesab etmiş, adlarını müqəddəs vətən sözü ilə bir sırada, böyük hərflərlə yazmışdır» (22, 119).

Xudayar bəy təkcə Zeynəbə münasibətdə kobud və amansız deyildir. «Onun öz ailəsində də göz yaşları axıdılır. Burada başqa bir qadın - Şərəf də dəhşətli faciə ilə üz-üzədir. Xudayar bəy ona «And olsun Allahın birliynə, sən bir də mənim işlərimə qarışasan, mənim sözüümün qabağında söz danışasan, ta onda özünü ölmüş bil! And olsun Allaha, qabırğalarını sındırram! Ayişənin qızı, mənim evlənməyim sənə nə dəxli var...» (22, 21) deməklə, həm öz daxili aləmini, həm də o zamankı Azərbaycan qadınının durumunu açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Lakin Zeynəblə Şərəf xarakterik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Məsələn, Zeynəbdən fərqli olaraq, Şərəf ərinin özbaşınalığına, qudurğanlığına və əxlaqsızlığına qarşı çıxmağa çalışır. Bəzən onunla əlbəyaxa olur, bəzən də hətta ona kəskin cavablar qaytarır. Ancaq boşanmaq söhbəti ortaya gələndə canına qorxu düşür, göz yaşına güc verməkdən başqa çarə qalmır. ...Lakin bu ağlaşma, matəm həmin qadınların bir bədii obraz,

ədəbi qəhrəman olaraq mənfi cəhətini yox, təbiiliyini, reallığını, mövcud şəraitə uyğun gələn tipikliyini göstərir. Çünki, din ehkamları qarşısında Şərəf də, Zeynəb də və bütün o zamankı qadınlar gücsüz və acizdirdilər (22, 117). C.Məmmədquluzadənin özünün yazdığı kimi, «müsəlman arvadı ölməsə, ərindən xilas ola bilməz. Amma əri nə vaxt istəsə, övrətin tələğini verə bilər, yəni açığı budur ki, ixtiyar ta bircə kişidədir» (35, 205).

Qadınları ağladan başqa bir problem isə çadra, başqa sözlə desək, qadınların başlarını örtmək adəti ilə bağlı idi. C.Məmmədquluzadənin azərbaycanlı qadınların çadra örtməsinə də xüsusi münasibəti olmuşdur. Məlumdur ki, molla və axundlar şəriət qaydalarına istinadən bunu «qadınların üzünü yad kişilərin görməsi haram sayılır» prizmasından izah edirdilər. C.Məmmədquluzadə isə yazırdı: «...Çadranı başa salmaqla və ya salmamaqla bir o qədər də fərq yoxdur.

...Biz deyə bilmərik ki, çadrasız gəzən arvadlar çadra örtən arvadlardan həyasızdırlar, ya həyalıdırlar və habelə demək olmaz çadra örtmək arvadı həyasızlıqdan təmin edir, ya təmin etmir. Həyalı arvad çadrasız da gəzə bilər, çadralı da gəzə bilər. Burada ancaq tək bircə təfəvüt vardır. O təfəvüt də budur ki, çadra qədim vəhşi zamanların yadigarıdır, onun üçün də bir arvadın başında çadra görəndə keçmişlərdə vəhşi və yırtıcı insanların əsri yada düşür» (35, 246).

Bundan başqa, azərbaycanlı qadınlar nişanlandıqları gündən çadra örtməklə bərabər, üzlərini və ağızlarını da bağlamağa məcbur edilirdi. C.Məmmədquluzadə buna münasibət bildirərək yazırdı: «...Biz Qafqaz müsəlmanları razı olmaıq ki, övrətlərimiz evdən eşiyyə çıxınsınlar və üzüaçıq gəzsinsinlər. Bu bir yaxşı adətdir.

İndi baxıb görək ki, niyə buna razı olmuruq?

Hər kəs desə ki, biz övrətlərimizin üzüaçıq gəzməsinə ondan ötrü razı olmuruq ki, xilafı şəriətdir - yəqin ki, yalan deyir. Əvvələn, heç bir müsəlman bu xüsusda özünə əziyyət verib bu məsələni əsl

üləmadan soruşub öyrənməyib və bəlkə çox müsəlmanlar soruşub biliblər ki, övrətin üzüaçıq gəzməyi şəriətə xilaf deyil.

Bəli, üz açmaq xilafı-şəriət deyil. Çünki biz Quranda üz açmağı qadağan və haram edən ayrıca ayə və işarə görmürük. Budur Quran, budur meydan...» (82).

İqtibasdan görüldüyü kimi, C.Məmmədquluzadə istər «Quran», istərsə də şəriət qanunlarını çox yaxşı bildiyindən, molla və axundların söylədiklərinin yalan olduğunu konkret dəlillərlə sübut edir. Daha sonra isə o, qadının üzüaçıq gəzməsini başqa aspektlərdən izah etməyə çalışanlara cavab verərək yazır ki; «...Söhbət düşəndə bizim qeyrətli kişilərimiz deyirlər ki, belə lazımdır, çünki övrət üzüaçıq gəzib dolansa, özgə kişi ilə aşnalıq qatar. Əsl mətləb buradadır» (82). Lakin C.Məmmədquluzadə belə fikirlərin cahillik, nadanlıq və avamlılıqla şərtləndiyini qeyd edərək, qəzəblə soruşurdu:

«...Əgər həqiqətdə bizim övrətlərimiz belə etibarsız və bihəyədirlər, söz yox ki, lazımdır onları qoymayaq evdən eşiyyə çıxınsınlar. Amma görək doğrudurmu bu tövr gümanımız. Ayə, övrətlərimizi bu tövr bihəyə və bivəfa hesab etməyə əlimizdə bir sübut var, ya yox» (82). Əlbəttə ki, belə bir sübut mövcud deyildi. Sadəcə həmin vəziyyət gündə bir arvad alıb-boşayan mollalara, hacılara və digər saqqallılara sərf idi.

Azərbaycanlı qadının hüquqsuzluğu təkcə ailədə baş örtmək və üz bağlamaqla, ictimai həyatda hər hansı seçkili orqanda iştirak edə bilməməklə məhdudlaşmırdı. Şərait elə idi ki, qadınların hətta qonaq yanında oturmağa, qonaq otağına daxil ola və gözə görünməyə ixtiyarı yox idi. Bu adəti kəskin tənqid edən C.Məmmədquluzadə kinayə ilə deyirdi: «Mən təəccüb edirəm, bir para müsəlman qardaşları ki, evlərinə kişi qonağı gələndə övrətlərini çıxarıb aparırlar qonaqların yanına və oturub bir yerdə söhbət eləyirlər. Doğrusu, belə bir əməli mən xoşlaya bilmərəm və heç razı ola bilmərəm ki, mənim övrətim dünyada məndən savayı bir kişini görsün, bir

kişi ilə danışsın...

...Mən övrətimin qonaq qabağına çıxmasına razı olmuram, çünki qorxuram ki, məndən savayı bir özge kişi görə, qəlbi dolana. Əgər mənə yəqin ola ki, övrətim mənə istəyir, onda heç zaddan qorxmaram, onda izn verərəm hər kəs ilə istəyir danışsın. Amma, bir surətdə ki, onun mənə məhəbbəti yoxdur, otaqdan kənara çıxmağına razı ola bilmərəm...» (35, 184-185).

Qeyd olunan epizod müsəlman kişisinin yersiz qısqıncılıqları ilə bərabər, tədqiq olunan dövrdə ailələrin həqiqi məhəbbət və qızla oğlanın könüllü nikahı əsasında deyil, din xadimlərinin şəriət adından uydurduqları «qaydalar», habelə qeyri-sivil, hətta zorakı metodlarla qurulması faktını da ortaya çıxarır. Bu fakt C.Məmmədquluzadəni bərk narahat edir və qayğılandırır. Başqa millətlərlə müvafiq paralellər, müqayisələr aparıb, müsəlman qadınının bu qədər alçaldılmasından qəzəblənən ədib düşüncələrini Qafqaz şeyxülislamına ünvanladığı məktublarda da aydın ifadə edirdi. Həmin məktubların birindən oxuyuruq:

«Cənab Şeyx! Mən indiyədək eşidərdim ki, bəzi dərslər oxumuş müsəlman xanımları sizlə görüşə gələndə siz onlar ilə oturub söhbət eləyirsiniz və o xanımlar da üzləri açıq siz ilə oturub adam kimi söhbət eləyirlər. Və bundan da əlavə mən eşidərdim ki, siz hərdən bir gedirsiniz qız məktəblərinə və orada oxuyan on beş-iyirmi yaşında müsəlman qızları ilə görüşüb danışsınız; hətta düşəndə onlara dərslər oxudursunuz...

...Cənab Şeyx! Mən sizdən təvəqqe edirəm ki, mənə başa salasınız, görək həmin on beş - iyirmi yaşında müsəlman qızlarının üzüaçıq kişilərlə və habelə Siz cənabınızla danışmaqları xilafi-şəriətdir, ya yox...» (81).

Yaranmış vəziyyətdən xilas yolunu yazıçı yalnız və yalnız qızların savadlanmasında, dünyəvi məktəblərdə təhsil almasında görürdü. Əsərlərində döənə-döənə qeyd etdiyi ki, «bu işlərin çarəsi balaca qızları məktəbə qoyub oxutmaqdır. Elə ki, qızlarımız elmlə

və tərbiyəli olub, öz qədrələrini bildilər, onda özləri bilərlər ki, necə rəftar eləsinlər» (82).

Lakin, C.Məmmədquluzadə bu prosesin mövcud mənəvi-siyasi durumda olduqca çətin və eyni zamanda bir psixoloji məsələ olduğunu yaxşı dərk edərək, yazırdı: «İndi bu saat bizim övrətlərimiz evdə oturub saqqız çeynəyirlər. Onların üzüaçıq gəzməyi indi bu saat heç lazım deyil. Biz onlara bu cür təklifi eləsək də, onlar heç bizim sözüümü başa düşməyəcəklər və bizə cavab verəcəklər ki, «sən allah, a kişi ətimizi tökmə! Elə o qalib ki, rus arvadları kimi başaçıq gəzək!

...Biz görürük bu axır vaxtlarda oğlanlarımız mədrəsələrə gedib təhsil tapırlar və yekəlib evlənmək fikrinə düşəndə axtarırlar ki, özlərinə elə bir ömür yoldaşı tapsınlar ki, onların səliqəsinə və zövqünə müvafiq gəlsin. Çünki özləri az-çox elm və tərbiyə görüblər, daxi tərbiyə və elm görməmiş qızlarımıza mail olurlar və çoxları gedib əcnəbi millətlərin oxumuş qızlarından bəyənib, alıb özlərinə övrət qərar verirlər» (115).

Bütün bunlara baxmayaraq, C.Məmmədquluzadənin apardığı mübarizə təcridən də olsa bəhrəsini verirdi. Qadın azadlığı məsələsi, hicab və s. ətrafında «Molla Nəsrəddin» jurnalında gedən materiallar artıq bir çox adamları düşündürməyə başlamışdı. Məsələ ilə bağlı bir epizodu xatırlatmaq kifayət edər.

Səhifələrində mövcud rejimi qane etməyən, onun iç üzünü və mürtəcə mahiyyətini bütün çılpalığı ilə açıb göstərən materiallar çap etdiyinə görə 1907-ci ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri dayandırılır. Jurnalın işıq üzü görmədiyi qısa müddət ərzində C.Məmmədquluzadə istər Cənubi Azərbaycan, istərsə də Şimali Azərbaycanın sadə insanlarından, oxuculardan çoxlu sayda məktublar alır. Həmin məktubların mahiyyəti isə ondan ibarət olur ki, «bəs o övrət məsələsi, o hicab məsələsi necə oldu, nə yerdə qaldı?»

C.Məmmədquluzadə jurnalın 1907-ci il, iyulun 29-da çıxan 28-ci sayında «Cavabımız» adlı felyetonunda həmin suallara belə

cavab verir: «Biz həmin məsələni başlayanda da demişdik və indi də deyirik ki, qızlarımızı görək oxudaq. Qızlarımızı görək oxudaq. Yənə də qızlarımızı görək oxudaq. Hicab məsələsində bundan artıq sözüümüz yoxdur» (84).

1917-ci ilin fevral burjua inqilabından sonra Rusiyada çar üsulidarəsi yıxılmış və qadınların səsvermə hüququ qanunla təsbit olunmuşdu. Buna baxmayaraq, müsəlman əyalətlərində, o cümlədən Azərbaycanda qadınların hüquqları hələ də nəsil artırmaq və mətbəx işləri çərçivəsindən uzağa getmirdi. C.Məmmədquluzadə bu acı reallığa «cöz yaşı içində gülüş» qataraq yazırdı: «...Vəkil ağa xəbər verdi ki, camaatın ağsaqqalları bir yerə cəm olsunlar. Belə cəm olduq. Vəkil ağanın bizə əvvəlinci sözü bu oldu ki, bu gün komitet seçiləcək, görək cəmi arvadlar da buraya cəm ola, necə ki, kişilər cəm olublar. Biz vəkil ağaya belə cavab verdik, dedik ki;

- Cənab vəkil, şükür allaha, biz müsəlmanıq və razı ola bilmərik ki, övrətlərimiz buraya cəm olsunlar. Bizim qeyrətimiz bunu qəbul edə bilməz. Amma bir surətdə ki, onlara da ixtiyar verilib seçkiyə dursunlar və səs versinlər, onda biz qabaqca görək övrətlərimizə talaq verək. Bu da üç günə ancaq başa gələ bilər, çünki prixod molamız bircə nəfərdir, ancaq macal edə bilər» (111).

Qadın hüquqsuzluğu, qadınların ailədəki ağır durumu qeyd olunan dövrdə boşanma hallarının geniş miqyas almasında da özünü göstərirdi. Belə ki, kişi istədiyi vaxt qadını boşayar və yenisi ilə evlənə bilər. Molla və axundların dediyi kimi, şəriət buna icazə verirdi. Bunun da nəticəsi o olmuşdu ki, feodal-patirixal məişəti şəraitində yenidən evlənərək ailə quran gənc oğlan və qızlar əksər hallarda bir-birini yalnız birgə yaşamağa başladıldıqdan sonra tanıyırdılar. Bu da son nəticədə həmin ailələrin dağılmasına səbəb olurdu. Bu mənada C.Məmmədquluzadə evlənən gənc oğlan və qızların bir-birinə dərindən bələd olmasını, onların qarşılıqlı məhəbbətini ailənin möhkəm, sağlam əsaslarda qurulması və onun daxilində nəci bə münasibətlərin əmələ gəlməsi üçün mühüm şərt

hesab edirdi.

Boşanmanın əsas səbəblərindən biri sonsuzluq, yəni qadınların dünyaya övlad gətirə bilməməsi idi. Problemə ürək ağrısı ilə yanan yazıçı bu münasibətlə felyetonlarının birində yazırdı: «...O qədər azadıq ki, biz müsəlmanların arvad almaq və arvad boşamağında var-heç bir özgə millətdə yoxdur, Məsələn, bir övrət ki, bu gün mən onu aldım, sabah da ixtiyarım var boşayım. Kefim istər saxlaram, kefim istər boşaram. Dəxi bu aşkar bir işdir.

...Heç bir kəsin haqqı yoxdur mənə desin, «niyə arvadımı boşamırsan, yəni, niyə arvadımı boşayırsan. ...Və azadlıq da elə budur. Kefim istəyir saxlayıram, istəmir boşayıram...» (89).

Lakin C.Məmmədquluzadənin yaşadığı ictimai-iqtisadi şəraitdə sonsuzluq boşanmaların, kişilərin ikinci, üçüncü və s. dəfə evlənmələrinin yeganə səbəbi olmamışdır. Yazıcının əsərlərindən aydın olur ki, bir sıra hallarda hətta övladları olan kişilər də arvadlarını boşayıb yenidən evlənidilər. Bunun üçün kiçik bir bəhanə də kifayət edirdi: «...Amma nə cürsə, bizim içimizdə az ittifaq düşür ki, bir kişi övrətini boşamaq istəyəndə mərd - mərdanə desin ki, «mən səni boşayıram». Çox vaxt görürsən ki, bir bəhanə ortalığa gəlir və axırda kişi övrəti o qədər incidir ki, övrət tənqə gəlib özü durub çarşovunu salır başına, gedir atası evinə. Ər də «şükür allaha» deyib, gedir molla yanına və övrəti boşayı» (89).

C.Məmmədquluzadənin qənaətinə görə, bunun da əsas səbəbi savadsızlıq, cahillik və şəriət qanunlarının düzgün dərk edilməməsidir.

Xırda məişət söhbətləri və mübahisələri zəminində də boşanmalar baş verirdi: «...Bu da bəzi yerdə cürbəcür olur. Məsələn, Gəncədə bir kişi övrətindən doyanda belə bəhanə eləyir ki, məsələn, «məluna övrət mənim anamı söyür və məndən izn almamış həyəət çıxır» və bu bəhanəni əldə tutacaq edib övrəti beş-on gün salır götəyin altına, axırda da övrət cana doyandan sonra çıxıb qaçır.

...Bakının Sabunçu kəndində də bir özgə cür rəftar olunur. Bu-

rada kişi övrəti boşamaq fikrinə düşəndə, iki dəst yorğan-döşəyi verir arvadının dalına ki, «filan-filanın qızı, bunlar köhnəlib, apar atan evinə, təzəsin al gətir» (89).

Belə bir şəraitdə özündə güc, təpər tapıb zülmkar ərindən boşanmış qadınlar ilk baxışda sanki azad olurdular. Lakin C.Məmməd-quluzadənin əsərlərindən aydın olur ki, ərindən boşanmış qadınların durumu ər evində hər gün incidilən və təhqir edilən qadınların durumundan heç də yaxşı olmurdu. Dul qadının da öz problemləri və çətinlikləri var idi. Həm də bu çətinliklər yalnız sosial xarakterli olmayıb və uşaqların təlim-tərbiyəsi, ərzaqla təminatı məsələləri ilə yekunlaşmırdı. Burada bir sıra mənəvi və psixoloji amillər də var idi ki, onlar müəllif tərəfindən belə təsvir edilmişdir: «...Kimdir o ağlayan? Fatmanisə xalalar, Nurcahan xalalar, Sona bacılar. Niyə ağlayırlar? Ondan ötrü ağlayırlar ki, ərleri çoxdan bunları boşayıb, ayrı bir övrət alıblar. ...Bəs bunun çarəsi nədir? Heç çarəsi yoxdur, ölməkdən savayı. Çünki, müsəlman tələğinin bizim şəriətmadarların dövlətindən tək bir ölüm qurtara bilər» deyən yazıçı bu səhnəni çox sərrast ifadə etmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, C.Məmmədquluzadə bütövlükdə İslam dininə qarşı deyil, İslamın, şəriət hökmlərinin arxasında gizlənilib fırlıdaqqılıqla, naqis əməllərlə ailələrə faciələr gətirən yalançı din xadimlərinə qarşı mübarizə aparırdı. O din xadimlərinə qarşı ki, qadınları ailədə və ictimai həyatda fəaliyyətdən məhrum edib, dini mərasimlərdə iştirakına isə meydan vermişdilər. Xüsusilə şiə-müsəlmanların keçirdiyi Aşura mərasimlərində qadınların kütləvi şəkildə iştirakı, kişilərlə bərabər baş yarmaları, sinə döymələri, qan tökmələri yazıçını çox mütəəssir edirdi. Bu mövzuda da ədibin dram və nəsr əsərləri, həmçinin felyeton və məqalələri kifayət qədərdir. «Hünərli qadınlar» felyetonundan oxuyuruq:

«..Elə ki, aşuranın sübhü tülu etdi, xəbər çıxdı ki, Şuşanın qadınları qiyam edirlər. Sonra bu xəbər teleqraf ilə Ağdamdan da gəldi.

- Pəh, pəh! Nə gözəl xəbər və nə ali mənzərə! Qadınlar qiyam edirlər! Nə olar və nə təəccüb yeri var. Dünyada qadınlar üsyanı azmı ittifaq düşüb? Fransada azadlıq yolunda Janna Dark, İngiltərə və Amerikada azadlıq yolunda çox-çox qadınlar!

Pəh-pəh! Yaşasın Qarabağ qadınları! Yaşasın arvadlardan dəstə tutub dəstə qabağına düşən mərsiyəxan bir bəy xanımı, yaşasın hirsindən üzü açıq küçədə imam yolunda nərə təpən Saray, dəli Qönçə, Püstə xala! Yaşasın əli dəyənəkli, dəstəbaşı çavuş Zəhra, yaşasın kişi Nənəxanım, baldır Tükəzban, qoçu Gülsüm, dəyənək Pəri, xanəndə Fatma! Və xülaseyi-kəlam, yaşasın Şuşa və Ağdam vilayətinin haman qadın qəhrəmanları ki, keçən il onların rəşadətindən bərəkətindən qiymətli şairimiz qoyub gedən məhərrəmlik dəstgahımıza bir rəxnə toxunmadı, ağ köynək də öz yerində baqqı qaldı, Qasım otağı da bəzəndi və imam Hüseyn yolunda keyfin istədiyi qədər hədəf qan axdı və Cıdır düzünün səfalı çəmənəgahını al qan ilə qəltan elədi.

Yaşasın əli dəyənəkli Qarabağ qadınları!» (46, 159-161).

Göründüyü kimi, müəllif burada qadınları hüquqlardan məhrum edən mollaların onların baş yarmasına, təziyə mərasimlərində kütləvi iştirakına heç bir qadağa qoymamasına işarə vurur. Çünki, qadınların qəflət yuxusundan ayılması, həyat gerçəkliklərini dərk etməyə başlaması əsrlərdən bəri onları əsarətdə saxlayan bu insanlar üçün təhlükə törədirdi. C.MəmmədquLuzadənin bu barədə fikirləri «Qiyamət» felyetonunda da əksini tapmışdır:

«...Builki oktyabr ayı ola bilər ki, bir çoxları üçün bir şadlıq yadigarı hesab oluna, amma mən bəxti qaradan öteri həmin oktyabr bir az qəmgin ay oldu; o səbəbə ki, bu ayın ərzində saysız və hesabsız kəndli qadınlar bir yerə cəm oldular və üzü açıq, naməhrəm kişilərin içində başladılar nitq söyləməyə. Və heç kəs məni başa sala bilmir ki, axır bu nə qiyamətdir? Axır bir zalda beş yüz arvad ola bilər, hamısı da üzüaçıq...» (46, 201-203).

«...Eşidəndə ki, onlar öz hüquqları uğrunda mübarizəyə baş-

layıblar, mən bu işə lap mətəəl qaldım; çünki mən bir köhnə adamam, bir piri-kühnsaləm və indiyədək ağıllı şəxslərdən eşitdiyim budur ki, qadın həmişə kişinin itaətində gərək olsun. Səbəb budur ki, qadın ağıl və kamalda, qabiliyyət və zəkavətdə kişidən aşağı hesab olunur» (46, 203).

Beləliklə, C.Məmmədquluzadənin ideali qadınları cəmiyyətin bərabər hüquqlu üzvü kimi azad görmək, onları keçmişin zərərli adətlərinin və din xadimlərinin yalan təbliğatının buxovlarından xilas etmək idi. Bu ideallarını o, ömrünün sonuna kimi özünəməxsus bir formada yaradıcılığında əks etdirməklə, təkcə bir yazıçı kimi deyil, bir vətəndaş və xalqın xoşbəxt gələcəyi uğrunda çarpışan mübariz kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Doğrudur, bu yolda C.Məmmədquluzadə hədsiz təqib və təzyiqlərlə də üzləşməli olmuşdu. «Rusiyada çar hökuməti, İranda şahənşahlıq, Türkiyədə Osmanlı sultanlığı və bütün müsəlman ölkələrinin fanatik ruhaniləri, bütün istismarçı tüfeyli siniflər C.Məmmədquluzadəyə düşmən kəsilmişdilər. Məsələn, 1921-ci ildə «Molla Nəsrəddin» Təbrizdə nəşrə başlayandan sonra jurnal və onun naşiri haqqında fitva imzalandı. Fitvanı imzalayan Əbülhəsən Əlihüseyni yazırdı: «Bu jurnalı çıxaranlar mürtəd və kafirdirlər, onların qanı halaldır. Onu tələf etmək vacibdir. Nüsxələrin nəşr olunması dinin əsaslarını dağıtmaq, peyğəmbər və imamları öldürmək hökmündəndir» (20, 18).

Müctəhidlərin bu fitvasına əsasən, dinin və onun qanunlarına qarşı çıxan hər hansı bir mütərəqqi fikirli şəxsin öldürülməsi cahil və fanatik müridlər tərəfindən dərhal icra olunurdu.

Ədibin həyat yoldaşı Həmidə xanım xatirələrində qeyd edir ki, «Mirzə Cəlil hicab məsələsinə görə, ölkənin hər yerindən çoxlu sayda məktublar alırdı. Həmin məktublarda sadə insanlar böyük yazıçıya onların ehtiyaclarını və dərdlərini mətbuatda işıqlandırdığına görə minnətdarlıq hissləri ifadə edir və təkliflər verirdilər. Mirzə Cəlil də bu məktubları yığaraq özündə saxlayırdı. 1913-cü

ildə xəfiyyələr onun mənzilində axtarış apararkən bir çox qiymətli sənədlərlə bərabər, həmin məktubları da aparıblar...» (128, 43).

Lakin bütün bu hücumlara baxmayaraq, böyük ədib yenə də «haqq sözə can qurban» deyib haqq tərəfdarlarının, zəhmətkeşlərin, məhkum millətlərin məhəbbətinə arxalanıb, düz sözü deməkdən, mübarizədən bir an da geri çəkilməmişdir (7, 17). Qadın məsələsi, qadın azadlığı problemi ömrünün sonuna qədər - yəni Azərbaycan sovet imperiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra da C.Məmmədquluzadə əsərlərinin, «Molla Nəsrəddin» jurnalının əsas mövzularından biri olaraq qaldı.

1.2. Nikah

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində ailə məişətinin bir çox mühüm məsələləri ilə bərabər, nikah münasibətləri, nikaha girmə qaydaları və adətləri də əksini tapmışdır. Məlumdur ki, ailə qan qohumluğuna əsaslandığı və müstəqil təsərrüfat vahidi olduğu üçün cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər bu və ya digər dərəcədə ona da öz təsirini göstərir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə ailənin quruluş və formasının tədqiqi müasir ailə məişətində keçmişin bir sıra qalıqlarının saxlanması səbəblərinin müəyyənləşdirilməsinə, ailədaxili münasibətlərin və bir sıra digər məsələlərin aydınlaşdırılmasına imkan yaratmaqla, xüsusi elmi-təcrübi və nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ailə və onun əsasında duran nikah münasibətləri istər etnoqrafların, istərsə də digər elm sahələrinin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Xatırladaq ki, Azərbaycanda ailə məişətinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinə XX əsrin 40-cı illərindən başlanılmışdır. Ötən dövr ərzində onun ayrı-ayrı məsələləri etnoqraflar M.A. Atakişiyevanın, Q. Qeybullayevin, H. Quliyevin, Ə. Əhmədovun, A. Sadıqovun, A. Əlizadənin, Ş. Salehovun, G. Seyidovanın, M. Trofimovanın, M. Cəbrayilovanın, N. Quliyevanın və başqalarının əsərlərində ək-

sini tapmışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid bədii ədəbiyyat nümunələri də qədim dövrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş ailə-nikah münasibətlərinin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbə kimi çıxış edir. Bu mənada C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, onun əsərlərində əksini tapmış ailədaxili münasibətlərin müxtəlif aspektləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ədibin əsərlərində bədii təsvirini tapmış nikah münasibətlərinə aid ayrı-ayrı məsələlər xüsusilə böyük maraq doğurur.

Qeyd etmək vacibdir ki, XIX əsrdə, hətta XX əsrin əvvəlləri üçün azərbaycanlıların ailə məişətində tarixin daha qədim dövrlərinin məhsulu olan nikah formaları, qaydaları və adətləri ilə bərabər, nikahın İslam qanunları və şəriət qaydaları ilə müəyyənləşdirilmiş formaları hakim mövqeyə malik olmuşdur. İslam dininin bəzi nümayəndələri - molla və axundlar, hacı və seyidlər, məşədi və kərbəlayılar bütün digər sahələrdə olduğu kimi, nikah məsələsində də mövcud şəriət qaydalarını istədikləri istiqamətdə yozur, həmin qaydaları təhrif etməklə öz çirkin niyyətlərini həyata keçirirdilər.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda monoqam nikah formasının ekzoqam və endoqam nikah qaydaları ilə bərabər, levirat (dul qadının subay qaynına ərə getməsi), sororat (dul kişinin subay baldızı ilə evlənməsi), beşikçərtmə, göbəkəsmə kimi daha qədim nikah adətləri də geniş yayılmışdı (levirat-latin Sözüdür, «lever» qayın deməkdir; sororat isə latın dilindəki «soror» sözündən olub, bacı deməkdir). Etnoqrafik materialların təhlili sübut edir ki, «bunlar ailə məişəti ilə sıx əlaqədar olan və ictimai inkişafın müxtəlif mərhələlərindən keçərək müasir formalarda bizə çatan adət və ənənələrin təşəkkülü və sonrakı inkişaf xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün çox vacibdir» (31, 15).

Ailə-nikah münasibətlərinin görkəmli tədqiqatçısı, etnoqraf Q.Ə.Qeybullayevin fikrincə, özünün indiki mənasında endoqamiya kuzen nikahların dörd formasını - ortakuzen nigahlarla (əmioğlu

ilə əmiqızı və xalaoglu ilə xalaqızı arasında nigah) və kroskuzen nigahlar (dayı oğlu ilə bibi qızı və bibi oğlu ilə dayı qızı) arasındakı nikahları əhatə edir (29, 168-169). Ayrı-ayrı sosial amilləri və psixoloji məqamları özündə birləşdirən bu nikah adətlərinin əsasları etnoqrafik cəhətdən kifayət qədər öyrənilmişdir və bu səbəbdən də biz onların üzərində çox dayanmaq niyyətində deyilik. Məqsədimiz C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının dili ilə vaxtı keçmiş həmin nikah münasibətlərinin ailədə və cəmiyyətdə yaratdığı mənfi nəticələri təhlil etmək və münasibət bildirməkdən ibarətdir.

Qeyd edək ki, nikahagirmənin sororat, levirat və s. kimi qaydaları və onların zərərli nəticələri C.Məmmədquluzadənin bir sıra əsərlərində ciddi tənqiddə məruz qalmışdır. Yaxın qohumlar arasında bağlanan bu cür nikahların səmimi məhəbbət üzərində deyil, ailə sərvətinin əldən çıxması məqsədilə bağlandığını ön plana çəkən yazıçı, onun həm tibbi, həm də sosial baxımdan xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxardığını vurğulayırdı.

Xatırlatmaq lazımdır ki, Azərbaycanda indinin özündə də bəzən bu nikah qaydalarının bir çoxuna, məsələn, əmioğlu ilə əmiqızı, dayıoğlu ilə bibiqızı arasında bağlanan nikahlara rast gəlinir. Bunun səbəbini izah edən etnoqraf H.A.Həvilov yazır ki, «əmlakın pay və ya cehiz sifəti ilə ailə daxilindən kənara çıxması üçün qızları yalnız əmi oğlanlarına verirdilər» (19, 208).

Keçmişdə, o cümlədən C.Məmmədquluzadənin yaşayıb-yaratdığı dövrdə azərbaycanlıların ailə məişətində levirat və sororat nikah adətinə də rast gəlinirdi. Bu nikahları artıq qeyd olunduğu kimi, cehizi ailə daxilində saxlamaq və artıq toy xərci çəkməmək məqsədilə bağlayırdılar. Azərbaycanda levirat adətinin saxlanması XIX əsrə aid ədəbiyyat materiallarından da aydın görünür. Məsələn, A.Zaxarov yazır ki, mərhum qardaşının uşaqlarını saxlamaq üçün bəzən dul qadını kiçik qardaşa ərə verirdilər (139, 126). Yaxud, İbrahim xan qardaşı Mehralı bəy dul arvadına evlənmək istədikdə, bundan narazı olan Məmməd bəy anasını öldürmüşdü.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində ekzoqam, yəni müxtəlif nəsilərə mənsub şəxslər arasında bağlanan nikah haqqında daha çox danışılır. Ekzoqamiya adətlərini pozanlara qarşı ciddi tədbir görülürdü.

Bütün bu məsələlər, nikah münasibətlərində hökm sürən köhnəlmiş patriarxal adətlər C.Məmmədquluzadənin də nəzər-diqqətindən kənar qalmamış və o, bütün həyatı və yaradıcılığı boyu belə eybəcərliklərə qarşı mübarizə aparmışdır. Elə eybəcərliklərə qarşı ki, hətta qardaşı qadaşın arvadına göz dikməyə sövq edirdi. Məsələn, C.Məmmədquluzadə felyetonlarının birində yazırdı:

«...Mənim tək bircə qardaşım var, dünyalarla istərəm və əgər lazım olsa, onun yolunda özümü ölümə verərəm. Atamın yadigarı, anamın yadigarı, atabir, anabir, doğma qardaş, canım, ciyərim, ətim, qanım, ruhum və iki gözümün işığı.

Amma dərd budur ki, gözəl bir övrəti var. Mən namərdəm əgər razı olam ki, qardaşımın başından bir tük əskik ola; amma hərdən-bir xəyalıma gəlir ki, xudanəkərdə, bəlkə birdən biçərə qardaşımı əcəl gəldi tapdı, onda bəs övrəti necə olsun?... Yenə gözəl olmaya, cəhənnəmə-ğora, itilib qoyub gedər gəldiyi yerə.

Mən ki, doğrusu, razı ola bilmərəm ki, bir belə nazənin qardaşımın əlindən çıxsın və gedib yad kişiyyə övrət olsun. Bir surətdə ki, onu özümə övrət eləməyə ixtiyarım var, çünki müsəlmanam...» (108).

Göründüyü kimi, müəllif burada qardaşının arvadına göz dikən, bəlkə də ürəyində onun ölümünü arzulayan şəxsdən daha artıq, bu cür naqisliklərə meydan verən, şəriət qanunlarını öz şəxsi maraqlarına uyğun təbliğ və tətbiq edən ruhaniləri ifşa edir, onların iç üzünü açır. Burada «...Vallahi-billahi, min dəfə razıyam ki, mən ölüm, qardaşımın başına bir iş gəlməsin. Amma doğrudan-doğrusu, mən belə biqeyrətçiliyi qəbul edə bilmərəm ki, qardaşımın övrəti yad bir kişinin qoynuna girsin, bir surətdə ki, uşaqları da mənim uşaqlarım yerindədir. Əyər təfavüt qoyuramsa, allah mənim atama lənət elə-

sin. ...Bir surətdə ki, bu biçərə xurididələrin analarını almağa mənim ixtiyarım var» (108) deyən şəxsin səmimiyyəti də onun çirkin ehtirasları içində çox cılız görünür.

Bütün bunlardan ürək yanğısı ilə danışan C.Məmmədquluzadə yeri gəldikcə digər xalqlarla müqayisələr aparır və onların bu sahədə də xeyli irəli getdiklərini, uzaq keçmişin zərərli qalıqlarını çoxdan ləğv etdiklərini qeyd edir:

«...Söz yox, qeyri-millətlər bu barədə asudədirlər, qardaş öləndən sonra onun övrətini almaq qeyri-millətlərə qadağandır. Odur ki, onlar belə-belə fikirlərdən uzaqdırlar...» (108).

XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid ailə-nikah məsələlərinin etnoqrafik tədqiqi baxımından C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» əsərinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu əsərdə sosial-iqtisadi, ailə-məişət, ideoloji və psixoloji münasibətlərin səviyyəsi, müxtəlif qruplara və sosial zümrlərə mənsub stereotiplərin mübarizəsi ilə bərabər, vaxtı keçmiş, köhnəlmiş nikah münasibətlərinin ayrı-ayrı təzahürlərinə də rast gəlmək mümkündür. Əsərin bədii, elmi və praktiki əhəmiyyəti haqqında ümummillə lider Heydər Əliyev demişdir: «...Mən tam cəsarətlə deyə bilərəm ki, dünya ədəbiyyatında buna bərabər, buna bənzər ikinci əsər tapmaq mümkün deyildir. Bu əsər C.Məmmədquluzadənin həm nə qədər böyük filosof, psixoloq olduğunu göstərir, həm də onun yalnız özünəməxsus yaradıcılıq üslubunu və özünəməxsus fitri istedadını əks etdirir. «Ölülər» əsəri ölməz əsərdir. O, yazıldığı vaxt da lazım idi, o bizə bu gün də lazımdır.

...«Ölülər» əsərindən uzun müddət din əleyhinə təbliğatda istifadə edilmiş və çox hallarda o, din əleyhinə yazılan bir əsər kimi qəbul olunmuşdur. Təəssüf ki, o dövrdə bu, bəlkə də belə idi. Çünki bizim həyatımızda ateist tərbiyyəsi hökm sürürdü, din inkar olunurdu və bu əsər, bəlkə də bu baxımdan, həmin istiqamətdə fəaliyyət göstərirdi. Ancaq Mirzə Cəlil bu əsəri yaradarkən heç də dinə müxalif çıxmamış, əksinə, bu əsərlə islam dininin xalqımız üçün nə qədər böyük mənəvi dəyər olduğunu sübut etməyə çalışmışdır. Eyni

zamanda o, dini təhrif edənləri, dindən istifadə edib fırıldaqçılıqla məşğul olanları ifşa edərək tənqid atəşinə tutmuşdur» (12, 407).

«Ölülər»in nəinki C.Məmmədquluzadə dövrü üçün, həmçinin yaşadığımız indiki dövr üçün əhəmiyyətini ön plana çəkən Heydər Əliyev daha sonra demişdir: «Mənim fikrimcə, «Ölülər» əsərinin ikinci mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, orada təkcə dindən istifadə edib, fırıldaqçılıqla məşğul olan adamlar ifşa edilmir, həm də insanların mənəviyyatının nə qədər əhəmiyyətli olduğu açıq-aşkar göstərilir. Təəssüf ki, mənəviyyatda çatışmazlıq, mənəviyyatda gerilik bizi bu gün də sıxır...» (12, 407). Düşünürük ki, bu, «Ölülər»ə verilmiş ən sərrast və doğru qiymətdir.

Pyesin süjetindən aydın olur ki, İsfahan lotusu Şeyx Nəsrullah «ölü diriltmək» adı ilə Azərbaycana təşrif buyurur. Onu təntənə ilə qarşılayan avam və mövhumatçı kənd camaatı bu gəlişin məqsədini başa düşmür və çox asanlıqla onun toruna düşürlər. Belə ki, Şeyx Nəsrullah bu müti və cahil insanları aldadaraq, gündə doqquz yaşında bir qızı siğə edir, bunun din və şərithə hər bir müsəlman üçün savab əməl olduğunu onlara qəbul etdirməyə çalışır. Avam camaat da ona inanır və hətta bu nikahı özləri üçün böyük şərəf sayırlar.

Əsərin adını C.Məmmədquluzadə təsadüfən «Ölülər» qoymamışdır və burada söhbət heç də əsil ölülərdən getmir. Əsərin əsas «qohramanları» «kütləvi özgələşən, kütləvi eyniləşən, şeyxin kütləvi əsarətini qəbul edən diri ölülər, eyni zamanda kütləvi günahkarlardır. Onlar Şeyxin yanında müti, öz aləmində qəddardır. Onları bir-birilə həm də azğınlıq birləşdirib.

Mütillərin dəhşətli despotluğu!

Qardaşının arvadını alıb, balasını naxıra göndərənələr!

Doqquz yaşlılara evlənənələr!

Arvadlarını yumruq altında öldürənələr!

Dostların, yetimlərin malını yeyənələr! (9, 149).

Şeyx Nəsrullahın böyük bir kütləni çox asanlıqla ələ alması və onları bir «dirijor çubuğu» vasitəsilə idarə edə bilməsini görkəmli

ədəbiyyatşünas belə izah edir: «Şeyx Nəsrullahın bütün hərəkətləri düşünülmüş hərəkətlərdir. Onun ölülərdən dilədiyi pay-müdhüş paydır. Hər gecə bir qız uşağı siğə etmək arzusunu normal mənəvi vəziyyətdə həyata keçirmək mümkün deyil! Bunun üçün camaatı qorxu kabusunun pəncəsinə atmaq lazımdır. Ölüünün dirilməyinə də şübhə etmək asandır. Bu ağlabatan şey deyil. Deməli, ağıl söndürmək gərəkdir. Qorxu bu işdə çox böyük dayaqdır. Deməli, qorxu instinkti daim alışmalıdır...» (9, 144-145).

C.Məmmədquluzadənin «ölülər»i o zamankı Azərbaycan cəmiyyətinin tipik obrazlarıdır. Onlar İsfahan lotusunun yalanları, fırıldaqları və psixoloji hücumları qarşısında çox aciz və mağmın görünürlər. Şeyxə qarşı çıxma biləcək yeganə bir şəxs varsa, o da İsgəndərdir. Lakin şeyxin meydanında «İsgəndər təkdir. Çünki zamanə onun zamanəsi deyil. Çünki ondan başqa hamı eyniləşib. Çünki İsgəndərdə normativ cəhət yoxdur. Atasını «incinar», «həkim» olmaq üçün oxumağa göndərmişdi. O isə düşünən insan oldu. ...Ümumi axar İsgəndəri rədd edir: «Allahın iti də onun sözünə baxmır. Odur ki, Şeyx Nəsrullah üçün heç bir təhlükə törətmir (42, 150).

Qaranlıq bir mühitdə yalqız qalmış İsgəndər çıxış yolu tapa bilmədiyindən tez-tez araşdırma ilə, indiki məqamda isə «ölülərlə söhbətləşməyə» məcbur olur. Bu söhbət zamanı isə levirat nikah adətinin o zamankı Azərbaycanda nə qədər geniş yayıldığı aydın görmək olur:

«...Vallah, billah, Şeyx Nəsrullahın başına and olsun, gedib görəcəksiniz ki, evlərinizin qapısı bağlıdır. Bəli, nə eybi var, yerdən bir daş götürüb, qapını döyəcəksiniz ki, gəlib qapını açsınlar. Onda qapının dalına bir adam gəlib soruşacaq:

(nazik səsle) - Ey, qapını döyən, sən kimsən? Adın nədir? - Aç qapını! Mən bu evin sahibiyəm.

(nazik səsle) - Cəhənnəm ol, çıx get! Biz səni tanımırıq.

- A kişi necə tanımırız? Mən Kərbəlayi Hüseynquluyam və bu

ev mənimdi. Mənim burada arvadım var, uşaqlarım var.

(nazik səsle) - Çox danışma! İtil cəhənnəmə! Sənin burada heç zadın yoxdur! Qardaşın Hacı Fərəc arvadını da alıb, evinə də sahiblənilib, uşaqlarını da göndərüb naxıra.

- A kişi, Allah xatirəsi üçün, aç qapını, mənim burada ərim var. (yoğun səsle) - Çox danışma! Çıx qoy get! Bizə arvad-zad lazım deyil! Dünya doludu doqquz yaşında qıznan. Sənin kimi kaftarın yeri qəbirdi. İtil cəhənnəmə, haradan gəlmisən, çıx qoy get ora...» (43,48-49).

Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, keçmişdə sororat nikah adətində ilk növbədə qızın razılığının alınması faktına daha çox diqqət yetirilmişdir. Lakin C.Məmmədquluzadə əsərlərindən aydın olur ki, qızın razılığı olmadıqda belə, ata onu bacısının dul qalmış ərinə verə bilirdi. Bu qaydanın özü də bəhs olunan dövrdə Azərbaycan qadınının hüquqsuz vəziyyəti haqqında əyani təsəvvür yaradır.

Azərbaycanda XIX-XX əsrdə ancaq patrilokal nikahlar bağlanardı, yəni, toydan sonra qız ər evinə köçürdü. Bununla yanaşı, nadir hallarda matrilokal nikahlara da təsadüf edilirdi, hansı ki bu zaman kişi arvadın evinə köçüb orada yaşayırdı. Xalq arasında belə adamlar «damagir» və ya «damagirən» adlanırdı (31, 22).

Ailə məişətində bu faktın özünün də müəyyən səbəbləri var idi. Birinci halda - valideynlərin övlad sarıdan yalnız bir qızları olduqda onu öz evlərində ərə verirdilər ki, təsərrüfat işlərində köməkçi olsun və kürəkən həm onlar üçün oğulu əvəz etsin, həm də evdəki əmlak onunun ixtiyarında qalsın. İkinci halda - oğlan kimsəsiz və ya yetim olduqda qızın ailəsi onu öz evinə köçürürdü. Başqasının evinə köçmək xalq arasında müsbət hal kimi qiymətləndirilmirdi... (31, 22).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, adətən belə nikahlar nikaha girənlərin özünün deyil, əsas etibarilə valideynlərin, daha sonra isə qızın qardaşlarının razılığı və xeyir-duası ilə baş tuturdu. Rus tarixçisi N.Dubrovin XIX əsrin 70-ci illərində azərbaycanlı ailələrdə təsadüf olunan bu adət barədə yazırdı: «tatarlarda (azərbaycanlı-

larda) bağlanan nikah daha çox valideynlərin iradəsindən asılıdır» (138, 3-13).

Bu cəhətdən C.Məmmədquluzadənin məşhur «Anamın kitabı» əsərindəki aşağıdakı epizod diqqətəlayiqdir:

«...Rüstəmbəy: - Ana, mən qabaqca da demişəm, indi də yenə deyirəm, qoy oğlanların da eşitsinlər: qız gərək öz xoşu ilə hər kəsə ki, keyfi istədi, onu görə və bəyənə və ərə gedə; dəxi o əsrlər keçibdi ki, qızı zornan istəmədiyi adama ərə verirdilər. Ancaq genə mən məsləhət görürəm ki, Gülbaharı Aslanbəyə verək.

Mirzə Məmmədəli: - Mənə qalırsa, Gülbaharı Mirzə Baxşəliyə verərik.

Səməd Vahid: - Bənə qalıyorsa, Gülbaharı Hüseyn Şahidə verməli.

Zəhra bəyim: - Ay balalarım, sizə belə mənim canım qurban, bir mənə deyib görüm, o dediyiniz adamlar kimdilər, yaxşı adamdılar, nəçidirlər» (43, 69-70).

İndiki halda Gülbaharın nə qədər çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü görmək çətin deyil. Bütün bu söhbətlərin sonunun dava-dalaş və narazılıqla qurtaracağını yəqin bilən bu gənc qızın sözləri isə o zamankı Azərbaycan cəmiyyətinin nöqsanlarını aydın şəkildə göstərir:

«- Dadaş, əvvəl bu ki, sən dediyin adamların heç birinə mən beləd deyiləm və qaldı ki, sizin mənim barədə çalışmağınız əbəsdir; çünki bilirəm ki, mən bir kəsi xoşlasam da, sən razı olsan, Məmmədəli dadaşım razı olmayacaq, Məmmədəli dadaşım razı olsa, sən izn verməyəcəksən, hər ikiniz də xoşlasanız, Səməd dadaşım bəyənməyəcək. Bir yadınıza salın, görün indiyə kimi mənim üstümdə siz üç qardaşın neçə dəfə dava-mərkəsinə qonşular yığışib tamaşaya. Yox, yox, mən heç kimə getmək istəmirəm. Kaş siz bir-birinizdən yola gedin» (43, 70-71).

«Dəllal» felyetonunda isə ailə qurmaq kimi məsələnin bir kəllə qənd ilə, çox asan başa gəldiyinin şahidi olurdu. Burada hansısa

məhəbbətdən, qarşılıqlı hörmətdən söhbət belə getmir. İki insanın taleyini hansısa cansız əşya və yaxud mal-qara kimi molla-axundların əli ilə dəllallar həll edirlər.

Diqqəti cəlb edən ikinci mühüm məqam isə, bütün günü camaata imandan, dindən, ədalətdən və haqdan möyizələr oxuyan fırldaqçı molla-axundların, həmçinin qazilərin hərisliyi, rüşvətxorluğu, bir kəllə qənd və ya hansısa qəpik-quruş müqabilində insanların bədbəxtliyinə, qaranlıq taleyinə imza atmalarıdır. Özü də bunu düşünmədən, məmnuniyyətlə etmələridir. Bu cəhətdən C.Məmməd-quluzadənin qeyd olunan felyetonundan oxuyuruq: «Birisinin gözü bir qıza düşəndə də həmişə bir dəllal lazım olur. Necə ki, at dəllalı, habelə də övrət dəllalı hələ qədimdə insana lazım olur. Bunların hər birisi olmasa, işlər yeriməz...

- Axund Hacı molla Ələsgər, filan qızı al mənə, bir kəllə qənd göndərrəm, qulluğuna. Axund Hacı molla Ələsgər də qızı qaçırır yanına:

- Bala, səni filankəs istəyir, sənə yaxşı paltar alacaq, yaxşı toy cəyləyəcək... Qız istəmir getsin:

- Yox, yox, mən Bəhrəmbəyə gedəcəyəm, mən özgəsinə getməyəcəyəm!

- Kəs səsini, bihəya! ...Molla nikahı oxuyur, qızı itələyə-itələyə aparırlar filankəsin evinə» (35, 245-246).

Mollaların, axundların və hacıların hökmlərini etdiyi bu qaranlıq mühitdə isə hüquqlarını bilməyən qızın ağlamaqdan başqa çarəsi qalmır. Yazıçı bu kədərli səhnəni, öz doğma vətəninə xoşbəxt ola bilməyən, taleyi başqalarının əlində oyunağa çevrilən nişanlı qızın sızıntılarını belə təsvir edir:

«...Ey mənim qara bəxtim, nə olardı mən anadan olardım Fırəngistan şəhərlərinin birində, atamın adı olaydı Fridrix, anamın adı olaydı Avqustina, mənim adım olardı Mariya. Nə olardı ki, dünyanı işıqlandıran günün üzünə hərdən bir baxmış olaydım və atam, anam mənə qoca kişiyə ərə vermək istəyəndə, bir söz danış-

mağa ixtiyarım olaydı. Ey mənim qara bəxtim, nə olardı ki, mily-onlarca yazılan kitablardan ikicəyini oxumuş olaydım və biləydim ki, dünyaya nədən ötrü gəlmişəm. Ey mənim qara bəxtim, doğrudur, firəng qızı olsa idim, öləndən sonra yerim cəhənnəmin bir bucağı olacaq idi, amma çifayda ki, indi də öləndən sonra cənnətə gedib görəcəyəm ki, elə hayana istəyirəm gedəm, həyətdə istəyirəm oturam, hər yan və hər tərəf doludur keçəl-küçəl məşədi və kərbəlayılar ilə, bitli hacılar ilə və çirkli və tərlı çadralı arvadlar ilə, ey mənim qara bəxtim» (104).

Bu fikirlər, eləcə Kefli İsgəndərin Şeyx Nəsrullahın «qurbanlarından» biri olan bacısı Nazlıya dediyi sözlər də azərbaycanlı qızların düşdüyü və yaşadığı mühiti dərk etmək baxımından səciyyəvidir:

«...Ey mənim gözəl Nazlı bacım! Səhərdən axşama kimi oturubsan evdə, xalalarından ərə getmək dərsi alırsan, amma mənim yanına gəlmirsən ki, gözdiyim şəhərlərdən sənə nağıl eyləyim, görəsən dünyada nə var nə yox! Bir bax, həyətdə gün çıxıb, sən ki, o günü görməyəcəksən, nəyə lazımdır onun işığı» (129, 11-12).

Artıq qeyd olunduğu kimi, çoxarvadlılıq, yəni poliqamiya yoxsul azərbaycanlı ailələri üçün xarakterik deyildi. Belə ailələrdə adətən, qadının övladı olmayanda kişi ikinci arvad alırdı və özü də bu hal çox vaxt birinci qadının razılığı ilə baş verirdi. Sonsuz qadının boşanıb getməsi də özündən asılı idi.

Lakin imkanlı, yuxarı zümrədən olan bəylər, tacirlər, molla və axundlar üçün ikinci arvad faktoru heç də həmişə uşaq istəyi ilə əlaqədar olmurdu. Onları buna yanlış izah edilən şəriət qaydaları və maddi imkan vadar edirdi. Bundan əlavə, çoxarvadlılıq bir sıra hallarda hakim sinfin nümayəndələri üçün müəyyən siyasi, iqtisadi və diplomatik vasitə idi. Lakin istənilən halda ikiarvadlılıq ailələrdə dava-dalaşa, arası kəsilməyən münafişələrə, narazılıqlara və dediqodulara səbəb olurdu.

İkiarvadlılıq nikah forması müxtəlif məqsədlərdən irəli gəlirdi.

Məsələn, artıq qeyd olunduğu kimi, bir sıra hallarda kişi dul qalmış qadının varidatına yiyələnmək niyyəti ilə onunla evlənirdi. Bu məsələ də C.Məmmədquluzadənin nəzər-diqqətindən qaçmamış və o, bir sıra əsərlərində buna özünəməxsus münasibət ifadə etmişdir. Məsələn, ədibin «Danabaş kəndinin əhvalatları»nda oxuyuruq: «... Zeynəb Xudayar bəyin evində altı ay yarım qaldı. Və bu altı ay yarım ərzində Zeynəbin anadan əmdiyyəti süd burnunun dəliklərindən gəlib töküldü. Zeynəbi incitməkdə onun tək bircə məqsədi var idi. Xudayar bəyin qəsdə Zeynəbin və səqirlərin var-yoxuna, puluna və mülkünə sahib olub, onu çölə atmaq idi...» (39, 302).

İkiarvadlılığın geniş yayılmasında tədqiq olunan dövrdə mövcud olmuş psixoloji məqamlar da əsas səbəblərdən biri kimi çıxış edirdi. Müəllif bu barədə yazır: «...Sözün doğrusu ölənlərin qızının anası Nəbat daha köhnəlmişdi. Yəni, elə belədir, arvad ki, bir evdə dörd, ən çoxu beş il yaşadı, bəsdir. Onu dəyişib özgəsini gətirmək lazımdır. ...Hər nə fənd qurdum ki, bəlkə canı inciyib, malım halal, canım azad - deyə başımdan rədd olmurdu ki, olmurdu.

...Düşündüm, çarəsini tapdım. Cibimə bir dənə onluq qızıl qoydum. Sonra Nəbatın çarşabını başına örtürüb, söyə-söyə saldım yanıma. Düz gətirdim hacı molla Sadıq axundun yanına və talağını kəsib, kağızını verdi, işi bitirdim» (35, 45-46). C.Məmmədquluzadə «Təzə təlim kitabı» adlı felyetonunda buna özünəməxsus münasibət bildirərək, mövcud vəziyyəti tapmaca şəklində, incə yumor hissi ilə belə təqdim edir: «Bir külfətdə dörd uşaq var və hər bir uşağın ayrıca anası. Ev sahibinin neçə arvadı var» (68).

Çoxarvadlıqda, gənc qızların yaşlı, evli kişilərə ərə verilməsində iqtisadi amillər də mühüm rol oynayırdı. Belə ki, əksər müsəlman və türk xalqlarında qız sahibləri başlıq adı altında çoxlu pul, mal-qara, at ilxısı və s. alırdılar. Bu məsələlər XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid etnoqrafik ədəbiyyatlarda da əksini tapmışdır.

C.Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında azərbaycanlıların ailə məişətində mövcud olmuş müvəqqəti nikah forması olan siğəyə

daha geniş yer vermişdir. Bu da səbəbsiz deyildi. Çünki ədibin yaşayıb-yaratdığı dövrdə bu nikah forması az qala müsəlman aləminin bir bəlasına çevrilmişdi. Bu baxımdan ədibin «Qayıрма hədislər» felyetonu diqqətəlayiqdir:

«...Keçən vaxtlarda Qapazlı kəndində mənim bir əmim var idi; adı Hacı Nəzirqulu idi. Bu əmimin üç arvadı var idi. Mən uşaqlıqda ayda bir dəfə əmimlə qonaq gedərdim və hər dəfə gedəndə görərdim ki, əmim təzə bir övrət siğə eləyib. Bir dəfə soruşdum ki, «əmi, məşallah, nə çox məşğuliyyət eləyirsən?» Əmim mənə belə cavab verdi:

- Bala, sən hələ uşaqsan və Molla Tarqulu buyurduğu hədisləri eşitməyibsən. Molla Tarqulu deyir ki, «cənabət qüslinin hər bir zərəsindən yetmiş iki min mələikə xəlf olunur və bu mələkilər qiymət günü qüsl sahibini qanadlarının üstünə alıb, qalxızacaqlar göylərə və gözdirəcəklər».

Əmimin sözünü mən o vədə başa düşmədim; amma sonra başa düşdüm (79).

Doğrudur, siğə nikah qaydası haqqında şəriət hökmlərində müəyyən fikirlərə rast gəlinir. Lakin o da məlumdur ki, həmin hökmlərdə siğənin nəzərdə tutulmuş şərtlər daxilində, məsələn, qadının razılığı, kişinin həmin qadını maddi cəhətdən təmin edə bilmək imkanına malik olması və s. kimi tələblər də nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, kəbin kəsdirilərkən siğəyə girən qadının tərəfindən bir vəkil iştirak etməli idi. Bu şərtlər isə siğənin əksəriyyəti yoxsullardan ibarət azərbaycanlılar arasında geniş yayılmadığına işarə edir. Deməli, «siğə - ancaq varlı ailələrə məxsus olan adət norması» olmuşdur. Görkəmli etnoqraf H. Quliyevin yazdığına görə də «bu növ nikah keçmiş Azərbaycan ailəsi üçün səciyyəvi olmamışdır» (19, 20).

Lakin tədqiq olunan dövrdə bir sıra hallarda könüllülük prinsipi nəinki pozulurdu, hətta qadınların zorla, özlərinin xəbəri olmadan belə siğə edilməsi hallarına da rast gəlinirdi. Bu baxımdan yazıçının

«Danabaş kəndinin əhvalatları» əsərinin əsas surətlərindən biri olan Zeynəbin faciəsi əslində bütün Azərbaycan qadınlarının faciəsi idi:

«...Xudayar bəy bir kəllə qənd aparıb qazıya verir ki, vəkilə, şahidsiz Zeynəb adlı bir dul qadına zorla siğə oxutdursun. Halbuki Zeynəb Xudayar bəyə rədd cavabı vermiş və demişdi ki, «qoy Xudayar bəy anqırsın tayını tapsın. Zeynəb onun tayı deyil, onu qapısında heç nöker də saxlamaz» (37, 296-297).

Lakin Xudayar bəy iki-üç nəfər tanışını yalandan Zeynəbin vəkilə kimi qazının yanına gətirmiş və siğə kəbinini kəsdirmişdi.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərindən aydın olur ki, keçmişdə hətta uzaq səfərə çıxmış kişinin qadınını da siğə etmək hallarına rast gəlinirmiş. Məsələn yazıçının felyetonlarının birindən oxuyuruq: «...Əhvalat belə idi ki, bir-iki ay bundan əqdəm bir şəxs gəlir qazı ağanın yanına, deyir ki, bəs qazı ağa, sənə iki kəllə qənd verərəm, əgər filan övrətin kəbinini kəssən mənə.

Qazı bir az fikirləşib cavab verir ki;

- Axı o övrət xalqın kəbinli övrətidir. Nə tövr xalqın övrətinin kəbinini özgəyə kəsmək olar. Həmin şəxs cavab verir ki;

- Qazı ağa, mən özüm də bilirəm ki, belədir. Pəs sənə mən niyə iki kəllə qənd verirəm. Ondan ötrü iki kəllə qəndi verirəm ki, kəbinli övrəti mənə alasan da! Yoxsa dul övrətin kəbinini cicim də kəsər. Və bir də qazı ağa, indi o övrətin əri gedib Kərbəlaya. Kim nə bilsin gələ, gəlməyə. Gələndən sonra genə əlinə bir düdlük vermək çətin deyil» (37, 247).

Siğə nikah formasının eybəcərlikləri, onun ailələrə gətirdiyi bəlalər və yaratdığı problemlər C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» əsərində bütün qabarlıqlığı ilə üzə çıxır. Burada müəllif avam, bisavad azərbaycanlıların çox asanlıqla İsfahandan Azərbaycana təşrif buyurmuş Şeyx Nəsrullahın əlində oyuncağa çevrilməsini ürək ağrısı ilə qələmə alır. «Ölü diriltməyə» gəlmiş bu fırıldaqçı hər gün azyaşlı bir qızı siğə edib, öz çirkin niyyətlərini həyata keçirir.

Əsərdə ürək ağrından başqa bir məqam isə avam kütlənin azyaşlı qızların fırıldaqçı şeyxə siğə olmasını savab bilməsi, buna sevinmələri və fəxr etmələridir. Bu cəhətdən balaca Cəlalin bir qrup qadınla dialoqu xüsusilə maraqlıdır:

«...Cəlal qapıda dayanan arvadlardan soruşur: - Siz niyə gəlmisiniz?

Övrətlərdən biri: - Gəlmişik şeyxə siğə olaq.

Cəlal: - Siğə olaq nədi?

Övrətlərdən biri: - Gəlmişik şeyxə ərə gedək.

Cəlal başlayır gülməyə və qaçır eşiyə; övrətlərdən bir neçəsi də gülür» (40,118).

Yazıçı felyetonlarının birində din xadimləri tərəfindən rəvac verilən siğə adəti haqqında fikirlərini belə ifadə edir: «...Müsəlman içində hər kənddə və şəhərdə bir molla İsa var. Çox vaxt özləri üçün ömürlük siğələri mollalar küçədə oxuyurlar. Övrətin topuğuna baxan kimi zalım oğlu bilir ki, bu övrət kimindir və fürsəti fəvta verməyib nişanəyə qoyur...

Gəncədə Kərbəlayı Səkinə ömründə iki yüz adama siğə olub. Hacı Seyid Bağır küçədə hansı dul övrətin baldırını yoğun görəndə, övrətə belə deyir:

- Əgər mənə siğə olmasan, cəddim ciyərini çıxardacaq!

Onun üçün hər şəhərdə Kərbəlayı Səkinə xalalar az deyil. Ruhani atalarımızın tərbiyəsinin bərəkətindən, indi bizim övrətlərin içində elələri var ki, siğə olmağı özlərinə bir peşə eləyiblər. Çoxusu bəlkə özü kişiyə deyir ki, «məni siğə elə» (42, 169).

Cəlil Məmmədquluzadə bu cür əcaib nikah formalarının başqa xalqlarda olmadığını, onların ailə və nikah münasibətlərinin qarşılaşılıqlı məhəbbət və sevgi üzərində qurulduğuna işarə vuraraq, çoxarvadlılığa və xüsusilə də, ailəli kişilərin dul qadınları siğə etmələrinə etiraz edirdi:

«Bunu heç kəs dana bilməz ki, əcnəbilər və kafirlər məhz bir arvad alırlar və ölən günə kimi həmin bir arvada qane olurlar. Əgər

bunlar bir-birini xoşladı, ömürlərinin axırlarınadək bir yerdə yaşayacaqlar, əgər xoşlamasalar, yenə bir tövr rəftar edəcəklər ki, ömürlərini başa versinlər. Və əgər bir-birini o mərtəbədə xoşlamadılar ki, bir-birinə ikrahı oldu o surətdə bunlar ayrılacaqlar...» (81).

Amma C.Məmmədquluzadə «qəhrəmanlarının» düşüncəsinə görə, çox arvad almaq, gündə birini siğə eləmək ibadətə bir növüdür:

«...Biz deyirik, bunlar hamısı ibadətdir, amma kənardan baxan əcnəbilər bizə deyirlər: «Ay müsəlman qardaşlar, siz bizim cavanlarımızı məzəmmət eləyirsiniz ki, lotu və fahişəbazlığa mürtəkibdirlər, amma allaha şükür, sizin ki məşədiləriniz gündüz ziyarət etdikdən sonra gecələr fahişəxanalarda özlərinə mənzil qərar verirlər. Yalandırımı bu sözlər» (81).

Burada zərərli vərdişlərin daşıyıcıları və təbliğatçıları kimi molla və axundların hədəf seçildiyi aydın görünür. Digər dünya xalqları ilə müqayisələr apararaq C.Məmmədquluzadə bu zərərli vərdişlərdən qurtulmağı vacib hesab edir, onların kimlər üçünsə gəlir mənbəyi olduğunu, az qala əyləncə vasitəsinə çevrildiyini diqqətə çatdırırdı.

Molla və axundlar hətta birgünlük qonaq getdiyi yerdə özlərinin imkan və guya şəriətin verdiyi «hüquqlardan» istifadə edib, qadın və qızları siğə edirdilər. Bu, bir növ vərdiş halını almışdı: «...Bəli, şeyx cənabları yetişir Bədəxşan kəndinə və düşür bir dövlətli hacının evində. Camaat xəbər dar olub yığışır... Bu əsnada şeyx cənabları birdən üzünü naxoş kimi turşudur, əlini qoyur belinə və «boy», «boy» - deyib üzüqoylu düşür. Şeyx yenə bir qədər «vay», «vay» eləyib nazu-qəmzə ilə cavab verir ki, «qulunc» olmuşam.

...İndi bunun çarəsi nədir? Çarəsi budur ki, şeyx cənablarının dalına gərək küpə qoymaq və sonra canını ovmaq. Bəs bunu kim ələsin? Əlbəttə, məhrəm adam lazımdır. Bu da ki, övrət işidir.

Çox əcəb. Adam göndərirlər, Kərbəlayi Rəhmanın qızı Sonanı gətirirlər. Siqəni şeyx özü haman saat cari edir, vəssalam!» (96).

Siğə nikah forması arıq qeyd etdiyimiz kimi, əsasən əhalinin im-

kanlı təbəqəsi və din xadimləri arasında geniş yayılmışdı. Cəmiyyətdəki nüfuzundan və mövqeyindən istifadə edən seyidlər, qazılar və mollalar siğəyə çox meyilli olurdular. Lakin uzaq səfərlərə çıxan, ya da müqəddəs yerlərə ziyarətə gedən kişilər də müvəqqəti sakin olduqları yerdə siğə edirdilər. Bu zaman dul qalmış və müxtəlif səbəblərdən ailə başçısını itirmiş qadınlar da zərurət üzündən bu cür nikahlara girməyə məcbur olurdular.

Bir vacib cəhətə toxunmaq da yerinə düşərdi. C.Məmmədquluzadənin yaratdığı ruhani tipləri, ifşa etdiyi din xadimləri əksərən İran həyatı ilə bağlıdır. Bu ölkədən bəhs edən əsərlərində müəllif insanların həyatını, məişətini, onların dərd və qayğılarını, təfəkkür tərzini və s. ağırlı problemləri ön plana çəkirdi. O, belə bir qənaətə gəlmişdi ki, məhz «İran bir məmləkət kimi geriliyin, avamlığın, din və hurafatın mənbəyidir. İslam dininin qüvvətli təsiri ilə iranlılar cəhalət, ətalət bataqlığına qər q olmuşlar» (22, 105).

Ruhanilərdən, avam camaatın canına darışıb qanını soran əmmaməli həşəratlardan danışarkən «Molla Nəsrəddin» jurnalında çap olunmuş məşhur bir şəkil - karikatura yada düşür. «Burada bir bina təsvir olunmuş və «İranda molla zavodu» adlandırılmışdır. Binanın bir qapısından məsum uşaqlar sıra ilə içəri daxil olur, o biri qapıdan qurşaqlı, əmmaməli uzunqulaqlar çıxır» (22, 97).

İran həyatının C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında mühüm yer tutması təsadüfi deyildi. Belə ki, Azərbaycan xalqının böyük bir hissəsi məhz bu ölkədə yaşayır. Oradakı zülm, istibdad, aclıq, iqtisadi durğunluq, səfalət azərbaycanlılara da həmişə fəlakətlər gətirmişdi. Odur ki, İrandan yazarkən Mirzə Cəlil məhz oradakı qardaş və bacılarının acı taleyini düşünürdü. Bu müqəddəs amalı «Molla Nəsrəddin» jurnalı da güzgü kimi əks etdirirdi (22, 106-107).

«Təsəlli» felyetonunda isə siğə nikah formasının C.Məmmədquluzadə qələmində ən orijinal təsvirinə rast gəlirik: «...Qəzvin şəhərini biz mülahizə edək necə ki, bir toyuq-cücə həyəti, şəhərin övrətlərini mülahizə edək necə ki, həyətimizdə qara toyuqlar. Bu

toyuqların içində təkcə xoruz var ki, adı müctəhid Şeyx İsadır. Uzaqdan baxanda 80 yaşında, uzun saqqal və saqqalının ucu da miz bir insandır; amma həqiqətdə bu bir dənə ları xoruzdur ki, düşüb Qəzvin toyuqlarının içinə və bu övrəti görəndə, buna zornan siğə oxuyur, o övrəti görəndə, ona zornan siğə oxuyur» (105).

Türkiyə müsəlmanlarının da acınacaqlı həyatına toxunan C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin»in səhifələrində sultan Əbdülhəmidə kəskin tənqid edir, onun xalq arasında, həmçinin Avropa mətbuatında gülüş hədəfinə çevrildiyini cəsarətlə izhar edirdi. Bu mövzuda yazılmış felyetonların birindən oxuyuruq:

«Oxucularımıza ərz olsun ki, bu axır vaxtlarda əcnəbi mətbuatı və xüsusən Parijdə çıxan qəzetlər Əbdülhəmidin hərəmxanasını əldə bəhanə ələyib başlayıblar nalayiq sözlər ilə biz müsəlmanların abırına toxunmağa. Abir varmı, ya yoxmu - bu bir özgə məsələdir...

Doğrudur və bunu inkar etmək olmaz ki. Əbdülhəmidin altmış rəs (baş) arvadı var idi və bu arvadlardan savayı üç yüz qızdan ibarət olan hərəmxanası var idi. Övrətlərin ancaq on birini Əbdülhəmidə verib, qalan övrətləri və qızları cavan türklər azad elədilər. «Tərəqqi» qəzetinin 87-ci nömrəsindəki teleqraf xəbərlərini oxuyanlar bilirlər ki, bu sözlər zarafat deyil.

Demək, Əbdülhəmidin hərəmxanasında dörd yüzədək övrət və qız var imiş. Hələ mən istəyirəm biləm ki, bunun əcnəbilərə nə dəxli var? Avropa millətlərinin Əbdülhəmidin hərəmxanasına sataşmağa heç bir ixtiyarı yoxdur...(93).

Elə həmin felyetonda C.Məmmədquluzadə balaca qızların zorla, güc vasitəsilə hərəmxanalara qatıldığını, bütün gələcək həyatlarının məhv edildiyini qeyd edir: «...Doğrudur, qızları tutub aparanda bunlar əvvəl bir çığır-bağır salırdılar, amma axırda xoşbəxt olurdular; çünki, bunların hansı sultana yaxın olmaq bəxtəvərliyinə çatırdısa, qardaşları, ya əmi oğulları da saraya çağırılıb birdən paşalıq, ya baş xəfiyyəlik mənəsinə sahib olurdu...» (93).

XIX əsrdə azərbaycanlılarda mövcud olmuş nikah adətlərindən

biri beşikçərtmə, yaxud göbəkəsdə idi. Həmin adətə görə, valideynlər uşaqları hələ körpə ikən bir növ nişanlayırdılar. Bu nikah adəti C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında kifayət qədər işıqlandırılmışdır. Məsələn, yazığının məşhur «Ölülər» əsərində Hacı Baxşəli Şeyx Əhmədə dirilməsini istəyən adamlarının adlarını yazdırdırarkən deyir: «...Bütün ömrümdə allah-taala mənə iki oğul mərhəmət əyləyib, amma ikisini də mən biçarənin əlindən alıb. Birinin adı Cəlil, birinin adı Xəlil idi. Cəlil on yaşında, Xəlil səkkiz yaşında. İkisi də nişanlı idi. Elə Cəlilin toyunun tədarükündə idim ki, birdən ayın-şayın gəzdiyi yerdə, bax, boynunun burasından (əli ilə boynunun dalını göstərir) bir yara çıxdı. Nə qədər usta Cəfərə dava-dərman elətdirdim, başa gəlmədi (43, 45).

Burada «ikisi də nişanlı idi» deyərək müəllif, on və səkkiz yaşlı uşaqların beşikçərtmə, yaxud göbəkəsmə adəti ilə ad edildiyini, yəni nişanlandıqlarını diqqətə çatdırır. Aydın olan ikinci mühüm məqam isə keçmişdə uşaqların çox erkən, yəni səkkiz-doqquz yaşlarında evləndirilməsi idi.

Beşikçərtmə adətinə C.Məmmədquluzadənin başqa bir əsərində - «Danabaş kəndinin əhvalatları»nda da toxunulur: «...Kərbəlayı Heydərin oğlu doğulduqda Xudayar bəy ona deyir:

- Qardaş, Kərbəlayı Heydə, əlini ver mənə.

Kərbəlayı Heydə əlini uzatdı Xudayar bəyə. Çünki hər iki rəfiq bir-birindən bir az uzaq oturmuşdular, əl-ələ verəndə hər ikisi bir qədər dikəlmişdi. Əl-ələ verən Xudayar bəy başladı:

- Qardaş, Kərbəlayı Heydə, mənim əzizim və iki gözümün işığı! Sənin oğlun oldu, allah onu sənə çox görməsin, öz birliyi xatirinə. Qardaş, indi bu saat elə mənim də övrətim ayaq üstədi. Görək ki, özün də bilirən. Qardaş, gəl elə əhd bağlayaq. Əgər indi xəbər gətirdilər ki, mənim də oğlum olubdu, onda bunların hər ikisinin qaradaşlıq siğəsini oxuyaq. Onlar da bizim kimi qardaş olsunlar. Ya xeyir, mənim qızım oldu, siğəsini oxuyub verək sənin oğluna.

Bəli, əhd bağlandı və xəbər gəldi ki, Xudayar bəyin qızı oldu.

Kərbəlayi Heydər oğlunun adını qoydu Vəliqulu, Xudayar bəy qızının adını qoydu Gülsüm. Haman gecə molla Pirqulu Gülsümün siğəsini oxudu Vəliquluya...

Adətə görə, bu cür nigahdan sonra Xudayar bəylə Kərbəlayi Heydər artıq bir-birilə qohum hesab olunurdu. C.MəmmədquLuzadənin yazdığı kimi, «Bu əhvalatdan sonra Kərbəlayi Heydərənən Xudayar bəyin arasında olan mehribançılıq dəxi bir qədər də artdı. Belə ki, bunlar oldular lap sədaqətli dost və yavıq qohum» (37, 264-265).

C.Məmmədquluzadənin yaşayıb-yaratdığı dövrdə qızın qaçırılması yolu ilə nikah bağlanması adətinə də tez-tez təsadüf olunurdu. Qızqaçırma çox hallarda oğlan və qızın, bəzən də valideynlərin razılığı ilə baş verirdi. Azərbaycanda bu adətin mənşəyini araşdıran tədqiqatçı R.Babayeva göstərir ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində qızqaçırmanın əsas səbəbləri cavanların onların valideynlərinin bağlanacaq nikaha mənfi münasibəti, ya da oğlanın toy etməyə maddi imkanının olmaması idi» (4, 177). Bu fakt XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbələrdə də qeyd olunur. Burada göstərilir ki, tatarlarda (azərbaycanlılarda) toy xərcinin böyük olması səbəbindən kasıb ailələrə mənsub oğlanlar 25 yaşınadək evlənmə bilmir və qızı götürüb qaçırmağa məcbur olurdular» (140, 48).

Lakin qeyd olunan dövrdə zorla qızqaçırma hallarına da rast gəlinirdi. Ən dəhşətli isə bunun ailə qurmaq məqsədilə deyil, intiqam almaq niyyəti ilə edilməsi idi. Belə hallarda qızı zorla qaçırır və müəyyən müddət sonra geri qaytarırdılar. Bu zaman qızın ailəsi və yaxınları qonum-qonşu arasında, cəmiyyətdə olduqca acınacaqlı bir vəziyyətə düşürdü.

Azərbaycanlılarda qız üçün alınan «südpulu», «başlıq», «toy-xərçi» və s. özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi. Məsələn, südpulu qız anasına ödənilirdi. Başlıqda nəzərdə tutulmuş pul isə qız üçün cehizə xərclənirdi (30, 222). Bu barədə azərbaycanlıların ailə-məişət münasibətlərini tədqiq edən ayrı-ayrı tədqiqatçılar da məlumat ve-

rirlər. Müasir dövrdə isə bu adətin icrası bir növ qız ailəsinə maddi kömək göstərmək məqsədi daşıyır.

Nikah zamanı kişi ilə qadın arasında bağlanan yazılı müqavilə kəbin adlanırdı. Kəbin Azərbaycanın hər yerində mövcud idi. Şəriət yolu ilə molla tərəfindən imzalanmış kəbin kağızında kişinin arvadı boşayacağı təqdirdə ona ödəməli olduğu pulun məbləği və məişət avadanlıqlarının həcmi əksini tapırdı. Əslində bu, qeyd olunan dövrdə mütərəqqi hal idi. Çünki kəbin kağızına yazılmış məbləğ arvadın halal malı hesab edilir və qadın boşanarkən həmin məbləği geri götürürdü.

Xatırladaq ki, zorla ələ verilmiş qızların ailə həyatı daha ağır keçirdi. Belə halların tez-tez canlı şahidi olan yazıçı əsərlərində ona özünəməxsus münasibət bildirir və bədii səhnələrlə insanları düşünməyə dəvət edirdi. O, azərbaycanlıların məişətində kök salmış bu tipli köhnə, patriarxal qaydaları tənqid etməklə kifayətlənmir və mövcud vəziyyətin əsas günahkarları kimi ruhaniləri hədəf seçirdi. Onun qənaətinə görə, ruhanilər öz şəxsi maraq və niyyətlərini şəriət adı ilə rəsmiləşdirirək, insanları yanlış yollara məcbur edirlər. Bu barədə yazıçının «Qız götürüb qaçmaq» adlı felyetonundan oxuyuruq: «...Boynu yoğunlar ona arxayındırlar ki, səkkiz yaşlı qızı qoltuğuna vurub çığırdə-çığırdə mollanın yanına aparar kimi, ona kəbin kəsəcək və haman gecə də o qızı haman boynuyoğun çığırdə-çığırdə arvad eləyəcək. Onunçün də ta qədimdən qadın məsələsi barədə cızmaqara eləyən qoca Molla Nəsrəddin əmi arzu edir ki, qız götürüb qaçan boynuyoğun müsəlman quldurlarına ağır cəza verəndə bu quldurların yoldaşları hesab olunan mollalar yaddan çıxmasınlar» (46, 260-261).

Azərbaycanlıların keçmiş ailə məişətində boşanma adətinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardı. Belə ki, kişi istədiyi vaxt qadını boşaya bilərdi. Doğrudur, əksər hallarda boşanma, ya qadının övladının olmaması, ya da namus üstündə baş verirdi. Lakin bunun əksinə olaraq, zorla ələ verilmiş və ərindən sonsuz əzab-əziyyət

görən qadın heç bir halda boşana bilməzdi.

Bəzən də elə olurdu ki, ər boşadığı arvadın talağını vermək istəmirdi. Bunun da nəticəsində boşanmış qadın «talaq altında olduğuna» görə, yenidən ərə gedə bilmirdi. Bəzən isə boşanmaq üçün qadın bir neçə nəfərin şahidliyi ilə müsəlmançılıqdan çıxmalı, başqa sözlə, and içib dindən əl çəkdiyini bəyan etməli idi. Yalnız bundan sonra kişi qadının talağını verməyə məcbur olurdu.

Azərbaycanlıların məişətində hökm sürən köhnə, patriarxal ailə-nikah münasibətləri qadınların hüquqsuzluğu ilə bilavasitə əlaqədar olduğundan, C.Məmmədquluzadəni çox düşündürmüş və o, şahidi olduğu belə hadisələri ürək ağrısı ilə qələmə almışdır.

Lakin C.Məmmədquluzadə dövrünün ailə-nikah münasibətlərindəki neqativ hallar bununla bitmirdi. Bəzən də elə olurdu ki, arvadını boşamış kişi təzədən onula evlənir və sonra bir daha boşanırdı. Çünki mollaların təbirincə desək, şəriət buna icazə verirdi. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş bu nikah adəti «zövci-axər» adlanırdı. «Zövci-axər» məsələsinə görə, üç dəfə ərindən boşanmış bir qadını dördüncü dəfə əvvəlki ərinə nikah etmək üçün mütləq onun kəbinini başqa bir şəxsə kəsdirib, sonra boşatmaq lazım gəlirdi.

C.Məmmədquluzadə ruhanilərin uydurduğu bu firıldığa qarşı «Molla Nəsrəddin» jurnalının səhifələrində «Xortdana məktub», «Zövci-axər», «Bir neçə günlüyə» və s. əsərlərində çıxış etmişdir: «Biz bunu demişik və yenə də deyirik ki, övrəti üç talaqdan sonra özgə kişiyyə «bir neçə günlüyə» ərə vermək və Naxçıvanda Hacı Zeynal kimi və Nuxada Dərdmənd kimi gəlib övrəti təzə ərindən yalvarıb boşatmaq və evə gətirmək vəhşi, gülməli, qeyrət və namusdan uzaq bir işdir» (24, 94).

Çox zaman ailələrdə dava-dalaşa, narazılıqlara və düşmənçiliyə səbəb olan bu eybəcər nikah adəti haqqında dolğun məlumat əldə etmək baxımından C.Məmmədquluzadənin «İki ər» hekayəsi də seçiyəvidir. Burada üç dəfə arvadını boşayb, təzədən bərişən Hacı

Ramazan şəriətin hökmü ilə arvadının Kəblə İmaməliyyə ərə getməsinə razı olur. Lakin sonradan Şərəbanını boşamaq istəməyən Hacı Ramazanla Kəblə İmaməli arasında dava-dalaş düşür: «...Kişilər tərəfindən övrətə üç dəfə talaq verəndən sonra o övrəti qeyri bir kişiyyə nikah etmək məcburiyyəti təzə bir söhbət deyil. Məlumdur ki, dindar müsəlmanlar arasında belə əhvalatlar həmişə ittifaq düşübdür və buna keçmiş vaxtlarda bir kəs nə təcəüb və nə də etiraz edərdilər» (37, 525-531).

Məlumdur ki, keçmişdə azərbaycanlılarda qızları çox erkən, hətta 8-9 yaşlarında ərə verirdilər. Belə qızların həyatı, çəkdiyi məşəqqətlər yazıçının bir çox əsərlərində bədii çalarla əks olunmuş və obrazlı şəkildə «qanlı faciə» adlandırılmışdır. Dövrün ziyalılarından və mühərrirlərin buna biganəliyi Mirzə Cəlili bərk narahat edirdi: «...Bunların hamısını görə-görə və bilə-bilə və eşidə-eşidə gündə göbələk kimi artıb törəyən yazıçılarımız yazırlar, yazırlar, yazırlar, hər yandan yazırlar: yerdən, göydən, hürriyyətdən, şəriətdən, politikanın, İrandan, Turandan, əlfaz, ibarə, şəxs, imza, şöhrət, ad, nəzm, qafiyə, yenə əlfaz, yenə ibarə...

Amma övrətlərimizdən bircə söz də yox» (103).

Bu baxımdan məşhur «Ölülər» pyesi xüsusilə xarakterikdir. Burada istər etnoqrafiya elminin tədqiqat obyektini olan ailə-nikah münasibətlərinin müxtəlif formalarına, istərsə də mollaların tərəfindən uydurulmuş qaydaların ailələrə gətirdiyi mənəvi, psixoloji iztirab və sarsıntılar qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Pyenin süjetindən aydın olur ki, Hacı Həsən ağanın azyaşlı qızı Nazlı Mir Bağır ağaya ərə vermək istəyirlər. Nazlı belə nikaha razı olmur və hamı tərəfindən «dəli» kimi qəbul edilən qardaşı İsgəndərə deyir:

« - Dadaş, and olsun allaha, mən Mir Bağır ağaya getməyəcəyəm!

İsgəndər deyir: - Bacım, sən hələ uşaqsan. Get dolanginə, xamsan, hanuz. ...Bir gün olar ki, gəlib görərəm sənə qabağına bir

ayna tutub, çəkə-çəkə aparırlar. Onda tutaq ki, sən qəm-xam elədin. Tutaq ki, sən istəmədin gedəsən, o vaxt bir də görəcəksən ki, səni daldan itələyib deyirlər ki, «Dayanma, tez-tez get!». Çönüb baxıb görərsən ki, itəliyənin sənənin atan Hacı Həsəndir. Bəli, sonra bəlkə gedə-gedə bir də istədin ki dayanıb getməyəsən, bir də görəcəksən ki, daldan genə bir adam səni dürtmələyir ki, «dayanma, yeyin yeri...». Çönüb baxıb görəcəksən ki, bu da sənənin anan Kərbəlayi Fatma xanımdı. Əgər işdi, çox hay-huy eləsən, yanındakı, ətrafındakı bibilərin, xalaların, əmilərin, seyidlər, mollalar, qonşular, cicilər, bacılar-hərə bir yandan səni mizləyəcəklər ki: «Dinmə kəs səsini! Xortdan gəlib səni aparar! Bəli, halla-hallaynan səni aparıb qatacaqlar bir kişinin yanına...» (43, 32).

Yaxud, Hacı Həsən Nazlının Şeyx Nəsrullaha verilməsinə etiraz edən arvadına belə deyir: «- Axmaq-axmaq danışma! Uşaq olmağımı, ya olmamağımı mən səndən yaxşı bilirəm. Zilhiccə ayının 18-də doqquz yaşı tamam olub, on yaşına ayaq qoyub. Dəxi bilmirəm, uşaq nəyə deyirsən?» (43, 50). Yeri gəlmişkən, bu bərdə bəzi mənbələrdə də məlumatlar vardır. Məsələn, A.Zaxarov yazırdı ki, tatarlarda (azərbaycanlılarda) 50 yaşlı kişinin 12-13 yaşlı qıza evlənməsi adi hal idi (139, 126).

Pyesdəki hadisələrin gedişindən o da məlum olur ki, Hacı Həsəndən fərqli olaraq, Nazlının anası Kərbəlayi Fatma xanım Şeyxin iyirənc əməllərini hardasa başa düşür və buna etiraz etməyə çalışır. Lakin aşağıdakı sətirlərdən görüldüyü kimi, qorxu instinkini bunu açıq-aydın deməyə icazə vermir:

«- Ay Hacı, vallah bilmirəm nə eləyim? Lap məətəl qalmışam. Bilmirəm Şeyx bu qədər arvadı neyləyir? Elə gündə birini alır. İndi də bizim qızı alır...»

Hacı Həsən: - Yəni gündə birini alanda bir xilafı-şər iş tutmur ki? Allahın əmridir, alır» (43, 49).

Görüldüyü kimi, kiçik yaşlı qızları daha çox ruhanilər, hacılar, qondarma seyidlər və digər kateqoriyadan «əmmaməli» alırdılar.

Onlar, habelə özlərini din əhli adlandıran digər adamlar şəriət hökmlərini avam camaata yanlış izah etməklə, onları heç bir məntiqə sığmayan iyirənc əməllərə vadar edirdilər. Camaat da hələ həyat haqqında, ailə haqqında heç bir təsəvvürə malik olmayan körpə qız uşaqlarını saqqallı hacılara ərə verməklə onların bədbəxtliyinə imza atırdılar: «...Akoşkanın qabağından keçəndə eşidirdim, sabahı günü xəbər çıxdı ki, sən Nurməhəmmədin doqquz yaşlı Səkinə adlı qızına elçi göndərmək istəyibsən. Sonra mən eşitdim ki, Səkinənin anası qızına deyib: «Səni Hacıya ərə verirəm». Sonra da eşitdim ki, Səkinə deyib: «Ay ana, necə ərə verəcəksən?». Sonra da eşitdim ki, anası deyib: «Bala, gedəndən sonra bilərsən». Sonra da eşitdim ki, Səkinə başlayıb ağlamağa və anasına deyib ki, «Sən allah, ay ana, bir məni başa sal görüm, ər nəyə deyirlər?» və sonra eşitdim ki, anası Səkinəni hələ bir xubunca döyüb».

...Ay Hacı, balalarına mənim canım qurban, sabahki gün xəbər çıxdı ki, sən doqquz yaşında Səkinə qıza sifariş göndəribsən ki, «bala, niyə mənə gəlmirsən, mən belə sənə qırmızı çarqat alaram, mən sənə bazar halvası alaram, muncuq alaram, kişmiş-armud alaram...» (40, 99-100).

Buradan da aydın olur ki, bəzən uyğun olmayan belə nikahların kökündə həm də sosial vəziyyət və iqtisadi münasibətlər dayanır. Başqa sözlə, kasıbçılıq, imkansızlıq bir sıra hallarda valideynləri qızlarını belə nikahlara girməyə razılıq verməyə vadar edirdi. C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, «...məhəbbəti mənə ondan ötrü yoxdur ki, onu mənə on dörd yaşında könülsüz verəndə mənim qırx doqquz yaşım var idi; amma mənə ondan ötrü gəldi ki, bir kasıb qız idi. ...Mən özüm də bilirdim ki, məni istəməyəcək. ... Amma nə eybi var, allah müsəlmançılığa bərəkət versin; məndən savayı o, kimi görəcək ki, məndən özgəsinə bir məhəbbət yetirsin» (37, 292).

Bütün bunları görən C.Məmmədquluzadə ailə-nikah məsələlərini dövlət qanunları ilə tənzim edilməsini, bu cür məsələlərdə din nüma-

yəndələrinin iştirakını və qondarma adətlərin ləğv olunmasını tələb edirdi: «hökumət tərəfindən gərək bir böylə qanun qoyula ki, on səkkiz yaşına çatmamış və müəyyən dərsi və tərbiyəni tamam etməmiş heç bir qız ərə gedə bilməz. Nə qədər ki, bir böylə qanun yoxdur, o qədər balaca qızlarımızın ixtiyarı əjdahaların əlində olacaqdır, ondan ötrü ki, əgər seyid ağanı durub biz çox bərk qınsasaq, əlini uzadıb cibindən bir barmaq kağız çıxardar ki, bu, mənim mübarək siğəm, bu mənim halalca əyalım» (14, 43).

C.Məmmədquluzadə özünün istər ədəbi-bədii və istərsə də siyasi-publisist yaradıcılığında bir vacib məqama da diqqət yetirirdi ki, bu da ailə münasibətlərinin nəcib əxlaqi əsaslar üzərində qurulmasına, ailə daxilində ər və valideynlərlə uşaqlar arasındakı əxlaqi münasibətlərin sivil metodlar və prinsiplərlə tənzimlənməsidir. O, bəzi din xadimlərinin fırıldaqçılığı, yaltaqlığı, ikiüzlülüüyü və pozğunluğunun kökündə məhz ailə tərbiyəsinin aşağı səviyyəsinin durmasını qeyd edərək, bu istiqamətdə maarifçilik işinin aparılmasını, uşaqların dünyəvi təhsilə cəlb olunmasını vacib sayırdı. Məsələn, məşhur «Ölümlər» əsərində ədib fırıldaqçı Şeyx Nəsrullahın qurbanlarından biri olan Nazlının şəxsində göstərirdi ki, Azərbaycan qadınlarının əxlaqi təsəvvürləri kiçik yaşlarından feodal-patriarxal həyatın təsiri altında formalaşdığına görə, onlar özlərinin cəhəlat və avamlıq içində boğulduqlarını dərk edə bilmirlər.

Beləliklə, məişətin bir sıra digər adətləri kimi bəzi nikah qaydaları və adətləri də o zamankı Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafı üçün buxova çevrilmişdi. Həmin buxovlardan azad olmağın yeganə yolunu xalqın maariflənməsində görən C.Məmmədquluzadə bütün yaradıcılıq fəaliyyətini də məhz bu məsələyə həsr etmişdi. Bu amal, bu ideal demək olar onun bütün əsərlərinin ana xəttini və məzmununu təşkil etmişdir.

1.3. Toy

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında azərbaycanlıların toy mərasiminin və bəzi toy alətlərinin təsvirinə də rast gəlinir. Məlumdur ki, azərbaycanlıların toy adətləri ayrı-ayrı bölgələr üzrə müəyyən lokal fərqlər istisna olmaqla təxminən eyni məzmun və mahiyyət kəsb edir. Yəni, hər yerdə toy mərasimi əsasən üç mərhələdən ibarət bir hadisə kimi ortaya çıxır: toya qədərki dövr, toy və toydan sonrakı mərhələ.

Toyun birinci mərhələsi qız bəyənmək, yaxud da qızı görmək adlanırdı. Bundan sonra isə qız üçün elçiliyə gedirdilər. Bu mərhələdə əsas rolu qadınlar oynayırdılar. O zaman qızlar ailədə qapalı şəraitdə yaşadıklarından, qadınlar oğlanları üçün qızları məclislərdə, toylarda, məscid və təziyələrdə, həmçinin hamamda seçib bəyənirdilər. Bir-birini sevib evlənen gənclərə nadir hallarda rast gəlmək olurdu.

Qızları erkən yaşlarda ərə getmək, ev-eşik sahibi olmaq əhval-ruhiyəsində böyüdür, ər evində qaynata, qaynana və digər qohumlar yanında özünü aparma qaydaları öyrədirdilər. Nikahın bağlanması sosial bərabərlik mütləq nəzərə alınır.

Qız evinə rəsmi elçiliyə ilk əvvəl qadınlar, daha sonra isə qəti qərara gəlmək üçün kişilərdən ibarət dəstə gedirdi. Bunun üçün əlvərişli gün və hətta saat seçilirdi. Məsələn, belə mərasimlər adətən axşam saatlarında həyata keçirilirdi ki, şər qüvvələr cavanlara xəter toxundurmasın.

Azərbaycan toy adətləri etnoqrafik cəhətdən kifayət qədər öyrənilmiş və təhlil edilmişdir. Başqa sözlə desək, toy etnoqrafiya elmi üçün yeni bir mövzu deyildir. Lakin Azərbaycan bədii ədəbiyyatında əksini tapmış ailə-məişət mərasimlərinin, o cümlədən toy mərasiminin etnoqrafik təhlilə cəlb edilməsi kifayət qədər yenilikdir. Belə ədəbiyyat nümunələri isə kifayət qədərdir və bu sıradan C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı da istisna deyildir. C.Məm-

mədquluzadə bir çox əsərlərində, felyetonlarında toya özünəməxsus münasibət bildirmiş və onun ayrı-ayrı məqamlarını işıqlandırmışdır. Həmin məqamlar epizodik olsa belə, toy mərasiminin o dövrdəki keçirilmə qaydaları haqqında əyani təsəvvür yaradır.

Təbii ki, ədib bütün digər sahələrdə olduğu kimi, burada da yaxşını təqdir, yamanı, xalqın mənafeyinə zidd, əsasən də şəriətin təbliğatçıları olan molla və axundların uydurmalarını kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Bu baxımdan «Ölülər» əsəri yenə də diqqət mərkəzinə keçir. Bu əsərdə biz C.Məmmədquluzadə dövründə Azərbaycan cəmiyyətinə sırımış bütün digər neqativ hallar kimi, toyla bağlı köhnə təfəkkürlü adamların və mövhumatçıların fikirləri ilə də qarşılaşırıq. Belə ki, azyaşlı Nazlının siğəsi Şeyx Nəsrullah üçün oxunduqdan sonra atası Hacı Həsən və anası Kərbəlayi Fatma arasında toyla bağlı aşağıdakı məzmununda mübahisə düşür:

«...Kərbəlayi Fatma xanım: - Hacı, Nazlını bir fəndlə dilə tutdum, razı elədim. Amma, vallah, bir sözüm var, deməyə də qorxuram.

Hacı həsən: - De, sözün nədi, de.

Kərbəlayi Fatma xanım: - Hacı, sən bilirsən yazıq Saranı ərə verəndə mən nə qədər nişgil elədim ki, yazıq qıza toy çaldırmadım. Sən dedin günahdı - mən də bir söz demədim. Allaha qurban olum, biz elə həmişə günahdan qorxmışıq, ancaq...

Hacı Həsən: - Hə, sözünü de görüm. İndi elə o qalib ki, Şeyxin hüzurunda evimizə bir toyçu da gətirək.

Kərbəlayi Fatma xanım: - Vallah, mənim işim yoxdu, mən heç zad demirəm. Odu öz qardaşın qızları, Fizzə xanım, Səkinə xanım, Gülçöhrə xanım, Ümmigülsüm xanım - hamısı tökülüb gəlib, yapışblar yaxamdan ki, gərək oxuyub-çalan gələ.

Hacı Həsən: - Sənə deyirəm, axmaq-axmaq danışma. Hələ Şeyx qalsın kənarda, kim görübdür ki, Hacı evində toy çalına?

Kərbəlayi Fatma xanım: - Sən elə bəri insafnan danış; Məgər Hacı Ələkbərin qızını ərə verəndə toy çaldırmadımı? Və Hacı Mir-

tağiya nə deyirsən? Nazir toya çağırmışdılar. Toy səşindən məhəllə köçürdü. Elə bircə sənin gözün bizi görüb? Odur, bir ay bundan qabaq Hacı Baxşəli oğlunu evləndirdi. İndi bir soruş, gör oxuyub çalan gətirmişdilər, ya yox? Elə dünyada bədbəxt bircə bizik? Nə zəhmətnən uşaq böyüdürük, amma evdən köçürəndə elə köçürürük ki, deyəşən oğurluq maldı; nə qonum bilir, nə qonşu bilir. Mən demirəm adam çağır, demirəm qonaqlıq elə, demirəm batman qazanlar as; ancaq deyirəm ki, yasa yas deyiblər, toya da toy. O yazıq qohum-qardaşlarımız da tökülüb gəliblər. Nə olar ki, heç olmasa bircə saat çəpik çalalar, yazıq Nazlının da ürəyi açıla...» (43, 49-50).

Göründüyü kimi, körpə qız uşaqlarını Şeyx Nəsrullah kimi fırıldaqcılara ərə verməyi «savab» iş qəbul edən Hacı Həsən kimi avam mömünlər müsəlmançılığı toy çaldırmamaq, musiqiyə qulaq asmaq kimi dar bir çəpivədə başa düşürdülər. Lakin onlar lazım gələrsə, toy da çaldırır, musiqiçi də gətirir və bu zaman müsəlmançılıq onlar üçün bir növ arxa plana keçir. Kərbəlayi Fatma xanımın «Məgər Hacı Ələkbərin qızını ərə verəndə toy çaldırmadımı? Və Hacı Mirtağiya nə deyirsən? Nazir toya çağırmışdılar. Toy səşindən məhəllə köçürdü. Elə bircə sənin gözün bizi görüb? Odur, bir ay bundan qabaq Hacı Baxşəli oğlunu evləndirdi. İndi bir soruş, gör oxuyub çalan gətirmişdilər, ya yox? Elə dünyada bədbəxt bircə bizik? Nə zəhmətnən uşaq böyüdürük, amma evdən köçürəndə elə köçürürük ki, deyəşən oğurluq maldı; nə qonum bilir, nə qonşu bilir» (43, 50) kimi fikirləri bunu əyani şəkildə sübut edir.

Mirzə Cəlilin «Toy» hekayəsində isə o zamankı Azərbaycan toyunun bir sıra xüsusiyyətləri, toyun ardıcılıqla mərhələləri, toyla bağlı bəzi adət-ənənələr aydın görünür:

«...Bəli, nişan qoyuldu, kəbin kəsildi, toy tadarükü görüldü, qonaqlar çağırıldı, plov qazanları asıldı və cahıl-cuhul xalamdan bixəbər gedib çalğıcı da gətirdilər. Gecəni yatıb səhər durdum gördüm ki, xalam evində qiyamətdir: çalan, çağran, oynayan, deyəşən və

gülən.

Xalamın böyük qızı toyun arvad hissəsini idarə edirdi. Kişi hissəsinə də məni təyin etdilər və mən bu işə hər halda artıq həvəs ilə yapışdım; səbəb budur ki, xalam qızı Məhbubənin xatırım mən çox istəyirdim.

Günorta hələ olmamışdı. Həyət-baca doldu adamnan və mən qonaqların qabağına çıxıb sidqi-ürəkdən onlara «xos gəldin» deyirdim...» (35, 302).

Göründüyü kimi, dini hurafatın, mövhumatçılığın və din xadimlərinin uydurma təbliğatının hökm sürdüyü bir dövrdə C.Məmməd-quluzadənin əsərlərində xalqımızın toy adətlərinin geniş təsvirinə rast gəlinmir. Fikrimizcə, bunun bir səbəbi qanunsuz nikahların, siğə və çoxarvadlılıq kimi neqativ ünsürlərin baş alıb getdiyi bir cəmiyyətdə toy adətlərinin elə də diqqət çəkməməsi, ümumiyyətlə, toy adlı qədim mərasimin mövhumat, hurafat və özbaşnalıqlar fonunda bir növ arxa plana keçməsi idi. Qanuni nikahların azlıq təşkil etdiyi, məhəbbət əsasları üzərində qurulan ailələrin əgər belə demək mümkünsə, olmaması, hacıların, məşədilərin, mollaların gündə bir arvad siğə etdikləri şəraitdə toydan danışmaq əslində çox çətindir.

Digər tərəfdən də insan həyatında mühüm hadisə olan toyun cəmiyyətin çoxsaylı problemlərinin müqabilində adi görünməsi səbəbindən ola bilsin ki, yazıçı üçün elə də önəm daşmamışdır. Bununla belə, yuxarıda qeyd olunan kiçik epizodlar da, o zamankı Azərbaycan toyunun ayrı-ayrı məqamları, toy mərasiminin bir sıra yemək və içkiləri barədə məlumat əldə etməyə imkan verir.

1.4. Uşaqların tərbiyəsi

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində ailə məişətinin digər mühüm sahəsi olan uşaqların tərbiyəsi məsələləri də geniş əksini tapmışdır. Onun «Tərcümeyi halım», «Buz», «Saqqallı uşaq», «İki alma»,

«Atlas dayandı» və s. hekayə və felyetonlarında, həmçinin bir sıra dram və nəsr əsərlərində bu problemin ayrı-ayrı aspektlərinə rast gəlmək mümkündür. Həmin əsərlərdə müəllifin yaratdığı Əhməd, Fizzə, Zibə və başqa uşaq surətləri öz təbiiliyi, reallığı, tipikliyi ilə seçilir. «Boğucu ictimai mühit, ata-analarının dözülməz həyat və məişəti, dərəbəylik üsul-idarəsinin ağır zülm və təzyiqli uşaqların gözləri qarşısında cərayan edir. Əhməd öz yoxsul ata-anasının, Zibə ilə Fizzə kimsəsiz, bədbəxt anasının başına gətirilən müsibətlərin, onların ah-nalə və yalvarışlarının şahidi olurlar. Danabaş kəndində baş verən bütün haqsızlıqlar hamıdan çox bu məsum kənd uşaqlarının pak qəlbinə təsir edir...» (22, 160). Sadələvhlik, ətraf hadisələrə dərin maraq göstərmək, inadkarlıq, qayğıkeşlik, həssaslıq kimi insani xüsusiyyətlər məhz bu surətlərin təmsalında diqqətə çatdırılır.

İctimai mühitin sərtliyi, Xudayar bəyin zülmü bu bədbəxt ailələrdə dünyaya göz açan uşaqları hələ körpə ikən məhv edir. Biz onları əsər boyu ağlayıb-sızlayan görürük, dodaqlarında təbəssüm, üzlərində şadlıq əlamətlərinə təsadüf etmirik. Ədibin təsvirində Əhməd qəm-qüssədən, ağlamaqdan ölür. ...Balaca Zibə ilə Fizzə Zeynəbdən az göz yaş axıtmır, az dərd-qəm çəkmirlər. Onlar atalarının «dostu», «siğə qardaşı» Xudayar bəyin evində qulluqçuluq etməyə məcbur olub ağır zəhmətlə dolanırlar. Xudayar bəy var-yoxuna göz dikdiyi bu uşaqları döyür, söyüb təhqir edir...» (22, 161).

Ədibin «Xatiratım», «Tərcümeyi-halım» və başqa əsərlərində zülmün və haqsızlığın ərşə dayandığı bu dövrdə azərbaycanlı uşaqların acınacaqlı taleyi aydın görünür. Yanlış tərbiyə, cansıxıcı ruhani moizələri bu uşaqların zəhnini kütləşdirib, inkişafına buxov olmuşdu. Belə bir şəraitdə isə uşaqların normal həyat tərzindən və tərbiyəsindən danışmaq ən azı istehza doğurur.

Tərbiyə məsələsinə keçməzdən əvvəl, belə bir mühüm məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş zamanlarda sonsuzluq Azərbaycan qadını, bütövlükdə azərbaycanlı ailəsi üçün əsil faciə idi.

Xalq arasında məlum «Uşaqsız ev məzara bənzər» deyimi məhz bu situasiyanın obrazlı ifadəsidir. Keçmiş zamanlarda gəlinin ər evinə köçməsindən təqribən 30-40 gün sonra hamiləliyi artıq bilinməli idi. Əgər bu bilinməzdisə, «gəlin qırxa düşüb», yaxud «çilləyə düşüb» deyərdilər (19, 218).

Qədim xalq inanclarına görə, qadın «həmzadlı» qadından, ölü-dən, pişikdən, axar sudan, qayadan, köklü ağacdən, dörd yol ayrıcısından və s. çilləyə düşə bilərdi. Azərbaycan xalqının ibtidai təsəvvürlərində qoz, dağdağan, tut, əncir ağacları müqəddəs sayılsa da, müəyyən mənada onların da insanlara öz mənfi təsirini göstərə bilməsi güman edilirdi (19, 227). Bundan əlavə, uşağı olmayan qadınlar üçün dua yazdırır, nəzir paylayır, çilləsini kəsdirir, axar su üstünə çıxarır, qurd dərisinin altından keçirir, falçı yanına aparırdılar.

Qadının ilk hamiləliyi sevindirici bir hadisəyə çevrilirdi. Ona hərtərəfli nəvaziş və qayğı göstərir, ağır işlərdən azad edir, istirahətə və qidalanmasına xüsusi diqqət verirdilər. Doğuşu qəbul etməyə təcrübəli mamaçalar dəvət olunurdu. Uşaq doğulandan sonra qırx gün ərzində çilləli hesab edildiyindən, onu ciddi nəzarət altında saxlayırdılar.

Azərbaycanlılarda uşaqların tərbiyəsi lap erkən yaşlarından başlanırdı. Bu, əsrlər boyu cilalanmış adətlər və qaydaların məcmuyu olan xalq pedaqogikasına uyğun həyata keçirilirdi. Bu pedaqogikanın əsas tərkib hissələri uşaqlarda doğruluq, əməksevərlik, ata-aşağa, yaşlılara hörmət və halal qazanla dolanmaq sifətləri idi. ... Ana uşağa təlqin edirdi ki, göydə allahdan sonra yerdə onun böyüyü atadır, ata evə girdikdə ana ilə bərabər bütün uşaqlar ayağa durmalı idilər. Müəyyən müddət evdən aralı düşmüş ata evə gəldikdə uşaqlar tək-tək onun əlini öpürdülər...» (30, 291-192).

Ailədə uşaqların əməyə cəlb olunması və zəhmətə məhəbbət ruhunda böyüməsi məsələsinə də xüsusi diqqət verilirdi. Ailə üzvləri arasında aparılmış əmək bölgüsü nəticəsində yerinə yetiriləcək işlə-

rin müəyyən hissəsi evdəki oğlan uşaqlarının öhdəsində idi. Belə ki, 10-12 yaşlı oğlanlar təsərrüfat işlərində kişilərə yardım edir, eyni yaşlı qızlar isə xalça-palaz toxuyur və digər işlər görürdülər. Lakin təəssüflər olsun ki, istər o zamankı Azərbaycan ailəsində, istərsə də məktəb və digər təhsil müəssisələrində bu sahədə çox ciddi problemlər var idi. Xüsusilə yanlış dini təbliğatın təsiri altında olan və nisbətən imkanlı ailələrdə bu iş heç də düzgün qurulmurdu. Mənəviyyəti və əxlaqı pozulmuş, kasıb-kusuba qan udduran, gündə bir arvad alan, ya da siğə edən, demək olar hər gün arvadını kötək altına salıb döyən Xudayarbəy kimi tiplərin ailəsində şübhəsiz ki, sağlam tərbiyədən və təlimdən söhbət gedə bilməzdi.

Kasıb və avam olmasına baxmayaraq, zəngin mənəviyyəyə və əxlaqa malik, ailəsində qarşılıqlı səmimi münasibətlər quran, qonum-qonşu yanında çox hörmətçil Məmmədhasən əmi kimi insanların ailəsində isə uşaqlara halal zəhmət, böyüyə hörmət, kiçiklərə qayğı, doğruluq və digər müsbət keyfiyyətlər aşılanırdı.

Dahi yazıçı ürək ağrısı və böyük təəssüf hissi ilə uşaqların böyüdüüyü bu cür avam ailə mühitini dönə-dönə tənqid edirdi. Çünki uşağın gələcəkdə şəxsiyyət kimi formalaşmasında məhz ailə böyük rol oynayır. Lakin ailələrin çoxunun yanlış dini təbliğatın və cahillik toxumu səpən mollaların təsiri altında olması səbəbindən uşaqların tərbiyəsində də çoxlu qüsurlar və neqativ hallar nəzərə çarpırdı. Oğlan uşaqlarını hər vəchlə təhsildən yayındırır, qızların funksiyalarının isə yalnız və yalnız ev işlərini bilmək və ərə gedib uşaq doğmaqdan ibarət olduğunu təlqin edirdilər.

Ədib «İranda hüriyyət» hekayəsində kiçik bir işarə ilə uşaqların tərbiyəsi barədə aydın təsəvvür yaradır və xırda bir detalla müsəlman aləmində ailə tərbiyəsinin mənzərəsini çəkir. On yeddi-on səkkiz yaşlı uşaqlar təhsil ocaqlarında olmaq əvəzinə, küçədə aşıq oynamaqla, söyüş söyməklə gün keçirirlər. Bəzi ailələrin uşaqları da imkansızlıq üzündən məktəbə gedə bilmir və vaxtında təlim-tərbiyə görmürlər. Onları orazlı şəkildə «saqqallı uşaqlar» adlandıran

C.Məmmədquluzadə bir sıra felyeton və nəsr əsərlərində təhsilin, savadın gənc nəslin sağlam ruhda yetişməsində rolunu bədii çalarlarla açıb göstərir. «Ədib öz mənalı, göz yaşları arasında acı gülüşü ilə gəncləri oyatmaq, maarif yollarına təşviq etmək istəyir. Onların gələcək səadətini, işıqlı bir aləmə qovuşmalarını arzulayır» (22, 164).

Hekayələrinin birində müəllif kiçik bir epizodla hamını düşündürməyi bacarır: «Məlumdu ki, çörək bişən günlər uşaqlar və itlər üçün bayramdır. İtlər üçün səbəbi vazehdir, o ki qaldı uşaqlar, onların da məktəbə gedənləri iki-üç gün evdə qalıb guya uşaq saxlayırlar. Qız uşaqları da mədədçi övrətlərin uşaqları ilə «qəcəmə daş», «beş daş» oynayırdılar...» (48, 98-111).

C.Məmmədquluzadə uşaqların yetkin, geniş dünyagörüşlü, elmi və təhsilli böyüməsini yaranmış şəraitdə yeganə çıxış yolu kimi görürdü. Bu cəhət onun yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil etməklə, ayrı-ayrı hekayə və felyetonlarında özünəməxsus formada, incə yumorla əksini tapmışdır. Məsələn, «Bir gürcüyə cavab» felyetonundan oxuyuruq:

«Qonaq: - Üç yüz il bundan irəli Firəngistanda da uşaqlar 18 yaşına kimi küçələrdə aşıq oynayırdılar, qızlar qıcmadaş və beşdaş oynayırdılar. Hürriyyət, cumhuriyyət danışanın qulaqlarını kəsərdilər.

...amma elə ki, camaat elm və mərifət vasitəsilə başladı gözünü açmağa, Firəngistan padşahları da yavaş-yavaş təriflərini apardılar. Odur ki, indi Firəngistan hökumətini məhz camaatın öz vəkil-ləri idarə edir. Odur ki, Firəngistan millətlər içində olan şöhrəti ilə fəxr etməkdədir» (73).

Daha sonra kiçik bir müqayisə aparan C.Məmmədquluzadə Azərbaycan təhsilinin bərpad vəziyyətinə, uşaq və gənclərin qaranlıq bir mühütdə avam və cahil kimi böyümələrinə diqqəti cəlb edir:

«- Yavaş! Heç hirs-lənmə! O ki, oğlan uşaqlarımızdı, onlar on səkkiz yaşına kimi oxuyurlar» əlif zəbər-ə. Beyzən əb. Cim zəbər

ce...

Rəfiqim sözümlü kəsib dedi:

- Çox əcəb. Bunu oğlan uşaqları oxuyur. Bəs sən dedin ki, qızlar da oxuyurlar?

- Tez cavab verdim:

- Əlbəttə, qızlar da oxuyurlar. Qızların da üçü-dördü bir yerə cəm olanda, biri götürür qavalı, biri düşür oynamağa və qalanları da çəpik çalib oynayırlar:

Balam ey, balam ey! Balam ey!..

Bu gecə yemişəm bir dənə qarpız» (73).

Uşaq tərbiyəsini naqis cəhətləri C.Məmmədquluzadənin «Danabaş kəndinin məktəbi» povestində çox maraqlı və düşündürücü səhnəciklər fonunda təsvir edilmişdir. Burada istər ailə tərbiyəsini, istərsə də savadsızlıq və cahilliyin acı nəticələri qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Danabaş kəndinin uşaqlarını dünyəvi təhsilə cəlb etmək təşəbbüsü ilə kəndə gəlmiş hökumət adamlarından qorxan uşaqlar kərmə (peyin) qalağında gizlənilir. Əsərdə valideynlərin uşaqlarını ciddi-cəhdlə təhsildən yayındırmaq istəyi, onların ümumiyyətlə təhsilin mahiyyətindən xəbərsiz olması, məktəbi az qala sürgün və katorqa işi kimi başa düşmələri, həmçinin uşaqların özlərinin də təhsilə, məktəbə maraq göstərməməsi bədii vasitələrlə diqqətə çatdırılır. Hökumət adamlarından valideynlərinə qarşı gördüyü haqsızlıqlar sadə kütlə ilə çar məmurları arasındakı mənəvi uçurum «kərmə qalağında gizlənen» bu uşaqların yaddaşında dərin çatlar, ürəklərində qorxu və vahimə hissləri yaratmışdır. Qulamhüseynin, Zeynalın, Əsədin, Zülfəlinin və başqa uşaqların düşdüyü vəziyyət gülüşdən daha çox, təəssüf və acı heyrət doğurur. Bu uşaqlara «qorxma» dedikdə, onlar daha çox qorxuya düşürlər, ağlaşırlar. «Çünki onlar nə məktəbin mənasını başa düşür, nə də soldat getməyin hələ fəlakət olmadığını dərk edə bilirlər» (43, 108-138).

Uşaqların asudə vaxtlarının təşkili də dövrün kəskin problem-

lərindən idi. Çünki dünyəvi təhsil və tədrisin yox dərəcəsində olduğu bir şəraitdə məktəbyaşlı uşaqların məşğuliyyəti küçə və bazarlarda gəzmək, Mirzə Cəlilin təbirincə desək, yalnız «zibilliklərdə eşlənmək», müxtəlif cinayət əməllərinə meylik və s. neqativ hallardan ibarət idi. Bu məsələdə hökumət səviyyəsində heç bir qərar və göstəriş mövcud deyildi. Mövcud vəziyyət C.Məmmədquluzadənin bir sıra əsərlərində və felyetonlarında aydın tərzdə oxucuya təqdim olunur:

«...Cümə günləri və tətil günləri uşaqlarımız nəyə getsinlər və nə ilə məşğul olsunlar?

İstəyirdim deyəm ki, teatra getsinlər, amma yadıma düşdü ki, bizim cəmi teatrlarımız indiki halda böyüklərə qulluq edirlər.

Belə olanda istəyirdim deyəm ki, lazımdır uşaqlarımızın da fikrinə qalmaq; çünki uşaqlarımız bəkar qalanda ya teatrlarımıza gedib eşqbazlıq nümayişlərinə tamaşa etsinlər, ya gərək küçə qapılarının ağzına yığışib, yoldan ötüb keçənlərə «doğo» eləsinlər və papaqlarını atıb qatır hürkütsünlər.

...Yetsinlər dağlı məhəlləsinin it və pişik ölüsü ilə «zinətli» küçələrini seyr etsinlər və orada oynasınlar. Doğrudur, burada olan zibil üfunətindən azar-bezar tapacaqlar, amma bir tərəfdən də arxayınçılıqdır: burada avtomobil onları vurmaz...» (118).

Lakin tərbiyə məsələləri ilə bağlı problemlər bununla bitmirdi. Çünki çox az sayda mövcud olan məktəb və mədrəsələrdə mövcud olan təhsil də istənilən səviyyədə deyildi. Burada pedoqogika elmindən xəbərsiz, şagirdlərlə münasibətləri inzibati və zorakılıq metodları vasitəsilə quran, təlim-tərbiyəni sivil yolla deyil, kötkəklə nizamlamağa çalışan insanlar çalışırdı. Bu da əksər hallarda həmin məktəblərdə xoşagəlməz hadisələrə gətirib çıxarırdı. C.Məmmədquluzadə bu barədə «Üsuli-tərbiyə» felyetonunda yazır:

«...Söhbət məktəb şagirdlərinə tənbeh etmək barəsindədir, tənbeh də ona deməzlər ki, başlayasan şagirdə uzun-uzadı nəsihət eləməyə. Çünki sən ona nəsihət edincə, o da Kırılövün «Dayımın pişiyi»

kimi bir ucdan əti yeyib qurtaracaq. Hətta atalar da bunu deyib ki, Quran oxumağınan donquz darıdan çıxmaz.

Müxtəsər ki, kömək lazımdır.

Amma kötəyi də bir qayda ilə istemal etmək lazımdır. Yoxsa Maşağa müəllimi kimi vurub uşağın gözünü çıxardandan sonra söz yox ki, axırda peşmançılıq olacaq» (35, 287).

Mövcud vəziyyətlə bağlı ədibin fikirlərini onun «Niyə mən dərsdən qaçdım» felyetonunda da görmək mümkündür. Burada da qeyri-insani münasibət üzündən şagirdlərin təhsildən, maarifdən, təlim və tərbiyədən uzaqlaşması kimi hallar təsvir olunur:

«Dünyada çox adam dərsdən qaçıb. Özgə millətləri bilmirəm, yer üzündə bir müsəlman yoxdur ki, dərsdən qaçmamış ola. ... Müxtəsər, dərsdən qaçmayan müsəlman deyil.

Mələmdür ki, dərsdən qaçmağa neçə-neçə səbəblər olur. Görürsən on üç yaşında bir uşaq nə qədər ki, qamışdan at qayırb, minib küçələri o tərəf-bu tərəfə kişnəyə-kişnəyə çapır, sağ və salamatdır. Amma dərsə gedən kimi, biçarənin Şəki alması kimi qırmızı yanaları başlayır solmağa. Uşağın atası gedib Hacı Kərim həkimə əhvalatı deyir və həkim uşağın üzünə baxan kimi ona bir dua yazır və uşağın atasına deyir ki;

- Oğlunun bir özgə naxoşluğu yoxdur. Məhz falaqqadan qorxub.

Və uşaq bu sözləri eşidəndən sonra, dəxi dərsdən qaçır» (68).

Ən böyük problem isə yenə də elmə, təhsilə müharibə elan etmiş, onu müsəlmançılığa yaraşmayan hərəkət kimi təqdim edən dini hürufatın, molla və axundların fəaliyyəti idi. Onlar müxtəlif bəhanələrlə uşaqların məktəbə getməsinə mane olur, onların valideynlərini məktəbin «kafirlərin işi» olduğuna çox asanlıqla inandıra bilirdilər:

«...Bir neçə il bundan əqdəm Danabaş kəndində bir uşaq məktəbə gedən gününün sabahısı uşağın atasının yeddi qoyunu bir gecənin içində çərləyib ölür. Uşağın atası gedib əhvalatı Danabaş

kəndinin mollası Axund Hacı Molla Namazələyə deyir. Axund cavab verir ki, onlar hamısı bir bələdir ki, şəxs etdiyi günah əməlin əvəzində allah-təala ona göndərir. Kişi and içir ki, uşağın rus dər-sinə qoymaqdan savayı bir özgə mürtəkib olmayıb. Axund barma-ğını dişləyib deyir:

- Di belə de, rəhmətliyin oğlu! Ta məni niyə dağa-daşa salırsan?

Kişi evə qayıdıb götürür dəyənəyi və arvadına bir-iki çəkib, baş-layır söyməyə:

- Ay köpəyin qızı, sən nə səbəbə bu uşağı doğdun ki, gedəydi rus dər-si oxumağa və qoyunlarımızın ölməsinə bais olaydı!» (66).

Xatırladaq ki, C.Məmmədquluzadənin yaşayıb-yaratdığı dövrdə dünyəvi təhsil xalq arasında «rus dər-si» kimi məlum idi. Rusları «kafir» kimi qələmə verən molla və axundlar uşaqlarını «rus dər-si»nə qoyanların cəhənnəmə gedəcəyini, bu dünyada isə çoxsaylı bədbəxtliklərlə üzləşəcəyini təlqin edirdilər. Bu mənada, «Əbdür-rəhim Əfəndi» felyetonunda təhsilə tamamilə yeni bir aspektdə münasibətin şahidi olurduq:

«...Ey uşaqlarını rus dər-sinə qoyanlar! Açıq qulaqlarımızı, eş-i-din. Sonra peşiman olacaqsınız, peşimançılıq da nəticə bağışlamaz. Eşidən mənim bu sözlərimi ey uşaqlarını rus dər-sinə qoyanlar! Bilin ki, cəhənnəm olacaq sizin məkanınız...» (69).

Göründüyü kimi, din xadimləri uşaqlarını məktəbə qoymaq fi-krinə düşənlərə mane ola bilmədikdə, onları «cəhənnəm odu» ilə qorxudur, təhsilin insanların cəhalət yuxusundan ayıla biləcəyinə səbəb olacağından ehtiyatlanırdılar.

«Kərbəlayi» felyetonunda isə müəllifin özünəməxsus bir statis-tikası ilə rastlaşır və həmin statistika ilə o dövrdəki azərbaycanlı uşaqların real vəziyyətini, məşğuliyyətini və təhsilin səviyyəsini aydın görürük:

«...Qafqaz maarif nəzarətinin axırıncı statistik hesabından belə məlum olur ki, Qafqaz müsəlmanlarının beş yüz nəfər uşaqlarından bir nəfəri ancaq dər-s oxuyur; qalan dörd yüz doxsan doqquz uşaq

küçələrdə oynayır.

İrəvanda iyirmi min müsəlman uşağı var: bunların bir-iki yüzü ancaq dər-sə gedir. Bakı, Tiflis, Naxçıvan, Şamaxı və qeyri şəhərlər də habelə...

«Tərəqqi» deyir ki, Bakıda müsəlman uşaqlarının küçədə veyil dolanmaqlarına bais şəhərin məkatib (məktəblər) komissiyasıdır ki, müsəlmanlara qulaq asmır. Axund Talıbzadə bu barədə cəmiyyətlərimizi və dövlətlərimizi müqəssir tutur. Bir para axmaqlar da günahı bir para mollaların gərdəsinə yıxır...

Axırda da görürük ki, əcnəbilərin uşaqları məktəblərdə oxu-yanda, bizimkilər küçələrdə iti küşkürürlər dərvişlərin üstünə...

Hər kəs küçədə bir belə uşaq görsə, yaqın eləsin ki, bu uşağın atası ya kərbəlayıdır, ya məşədidir, ya da hacıdır.

Mən ancaq bunu deyirəm» (62).

Mirzə Cəlil uşaqlarla bərabər valideynləri də tərbiyə etmək, başa salmaq istəyirdi ki, övladlarının məşğuliyyətini dəyişməyi düşünsünlər, qonşu millətlərdən ibrət dər-si alsınlar, məktəbə xor baxmasınlar, övladlarını xoşbəxt görmək istəyirlərsə, onları maarif ziyası ilə silahlandırınlar.

Lakin bu, o qədər də asan deyildi. Çünki həmin valideynlərin öz-ləri də uşaqları kimi qaranlıq mühitdə böyümüş, məktəb və təhsilin nə olduğunu bilməmişlər. Bu baxımdan ədibin sovet dönmində yazdığı «Saqqallı uşaqlar» adlı felyetonu olduqca maraqlıdır. Fely-etonda diqqət məcburi təhsilə cəlb olunmuş yaş ötmüş, ədibin tə-birincə desək, «saqqallı uşaqlar»ın hərəkətlərinə cəlb olunur. Aydın olur ki, 40-45 yaşında Kəblə Əzim adlı bir nəfər dər-s oxumaq əvə-zinə, balaca uşaq kimi divarları yazmaq məşğuldur» (48, 134-137).

Burada ədibin məqsədi heç də oxucunu 40-45 yaşında olan bu şagirdə güldürmək deyil. Onun məqsədi bu cür insanları gözünəbağlı, mənəviyyətca şikəst, avam və cahil yetişdirmiş zəmanəni qamçıla-maqdır.

Təlim-tərbiyə sarıdan qızların vəziyyəti xüsusilə ağır idi. Məlum olduğu üzrə, qızlar məişət əşyası kimi bütün hüquqlardan, o cümlədən təhsil hüququndan da məhrum edilmişdilər. Valideynləri ilk növbədə onların ərə verilməsi haqda düşünür, onlara ər evində özünü aparmaq qaydalarını, yemək bişirmək və ər in qohum-əqrəbası ilə «yola getmək» üsullarını öyrədirdilər. Bu cəhət C.Məmmədquluzadənin əksər əsərlərində ön plana çəkilir və uşaqlarını avamlıq üzündən bədbəxt edən valideynləri tənqid atəsinə tuturdu. Bu baxımdan «Qız tərbiyəsi» felyetonu daha səciyyəvidir:

«Bir məsələ var ki, onu gərək indidən düşünək ki, sonradan peşimançılıq üz verməsin. Mətləb budur ki, biz görürük bu axır vaxtlar oğlanlarımız mədrəsələrə gedib təhsil tapırlar və yekəlib evlənmək fikrinə düşəndə axtarırlar ki, özlərinə elə bir ömür yoldaşı tapsınlar ki, onların səliqəsinə və zövqünə müvafiq gəlsin. Amma çünki özləri az-çox elm və tərbiyə görüblər, dəxi tərbiyə və elm görməmiş qızlarımıza mail olurlar və çoxları gedib əcnəbi millətlərin oxumuş qızlarından bəyənib, alıb özlərinə övrət qərar verirlər...» (115).

Göründüyü kimi, C.Məmmədquluzadə elm və savadsızlığı təkə ailə məişəti çərçivəsində deyil, daha qlobal miqyasda ortaya qoyur və son nəticədə bunun millət üçün çox ciddi, xoşagəlməz nəticələr verə biləcəyindən ehtiyatlanırdı:

«Əgər bu iş bir qədər vaxt belə getsə, axırda bir yandan ailələrimiz milliliyini itirib millətimizdən yadırqayacaqlar; bir tərəfdən də qızlarımız yekəlib, illərlə evdə qalıb, nişanlı intizarında olacaqlar...» (115).

Bəs bunun çarəsi nə idi? Necə etmək lazım idi ki, millətin gələcəyi maariflənsin, qaranlıq mühitdən çıxıb bilsin? C.Məmmədquluzadənin bu suallara cavabları var idi. Dəfələrlə dediyini o növbəti dəfə təkrarlamağa məcbur olurdu, amma özünəməxsus bir formada: «...Qızlara da tərbiyə verək ki, kişilərlə hər bir işdə təş getsinlər. Amma bu məsləhət deyil, çünki xudanəkərdə qız dər oxusa və yazmaq bilsə, bəlkə şayəd ola bilər ki, məsələn, indi bir

sözdü danışırıq, kefi istədi, götürdü bir yad kişiyyə bir kağız yazdı.

Amma mənə qalsa, ən salamat çarəsi budur ki, biz heç əslindən oğlan uşaqlarını da dərəcə qoymayaq. Əgər belə olsa, nə şiş yanar, nə də kabab. ...Dəxi bundan yaxşı əlac mən bilmirəm. Və bu da hamısından məsləhətdir» (115).

Burada biz görürük ki, Mirzə Cəlil özü qoyduğu suala özü də cavab verir. Lakin bu cavab şəxsən onun düşündüyü yox, o zamankı müsəlman əksəriyyətinin düşündüyü bir cavabdır ki, ədibin qələmində acı gülüş və kinayəli təbəssüm doğurur.

Təlim-tərbiyə mövzusunun digər aspektləri C.Məmmədquluzadənin «Oğru inək», «Atlas dayandı», «İki alma» hekayələrində, «Lal» pyesində və digər əsərlərində əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, C.Məmmədquluzadə özünün dərin həyat müşahidələri və əsil tədqiqatçıya məxsus sosial araşdırmaları sayəsində o zamankı Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olmuş təlim-tərbiyə üsullarının, onların eybəcərliklərinin nadir səhnəsini yaratmaqla, gələcək nəsillər üçün böyük bir məktəb qurmağa nail olmuşdur, hansı ki, sonrakı dövrlərdə həmin məktəbin məzunları ölkənin mədəni inkişafında çox mühüm rol oynamışlar.

II FƏSİL

MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT

2.1. Xalq bayram və mərasimləri

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında qədim xalq bayramları və mərasimlərinin təsviri də mühüm yer tutur. Onun bir sıra əsərlərində və felyetonlarında əsrlərdən bəri xalqın məişətində dərin kök salmış bayram və mərasimlərin ayrı-ayrı aspektlərinin, bu zaman görülən hazırlıq işlərinin, bayram yemək və içkilərinin və ümumiyyətlə, bayramlara mövcud münasibətin şahidi olur.

Məlumdur ki, sovet hakimiyyəti illərində «köhnəliyin qalığı» kimi, yaşı minillərlə ölçülən adət-ənənələrə, dinə, o cümlədən xalq bayram və mərasimlərinə qarşı ciddi mübarizə aparılmış, bu bayram və mərasimlərdə iştirak edən insanlar təqib olunmuş, cəzalandırılmışlar. Lakin yaddaşlara və mənəviyyata yönəlmiş bu terror siyasətinə baxmayaraq, müqəddəs mənəvi dəyərləri insanların həyat və məişətindən silmək, qoparıb atmaq mümkün olmamışdır.

Qədim Novruz bayramı, Novruz öncəsi qeyd olunan çərşənbələr və bu zaman icra olunan müxtəlif ayınlar C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında da özünəməxsus əksini tapmışdır. Xüsusilə, «Molla Nəsrəddin» jurnalında çap olunmuş felyetonlarda böyük ədibin tarix, mənəviyyat və mənəvi dəyərlərlə bağlı düşüncələri daha qabarıq əksini tapmışdır. Məsələn, müəllif «Axır çərşənbə» felyetonunda yazır:

«İki həftə bundan qabaq gördüm ki, çərşənbə axşamı müsəlman məhəllələrində həyətlərdə və damların üstündə saqqallı kişilər küçə uşaqları ilə birlikdə tonqal qurub, od yandırırırlar və alovun üstündən o tərəf-bu tərəfə tullanıb deyirlər: «Ağırılığım-uğurluğum bu odun üstünə tökülsün...!»

Bu belə keçdi. Bir həftədən sonra gördüm ki, haman saqqallı kişilər və haman küçə uşaqları həmin işlə məşğuldurlar; yəni od yandırır, üstündən tullanırlar və həmin sözləri deyirlər.

...Hə, burada barmağımı dişlədim: bu il öküz üstə təhvil olur; yəni bu il ağır olacaq. Müsəlmanları öküz ağırlığında kəsalət basacaq. Bəs nə etmək? Axır çərşənbə axşamı damların üstündə od yandırmaq və üstündən tullanmaq ki, bu ağırlıq, bu kəsalət rədd olsun getsin.

Bunu mən bilirdim; bilirdim ki, İslam aləmində axır çərşənbə olub və həmin çərşənbə axşamları damların üstündə od yandırılıb ki, təhvil-nuhusətindən nicat tapalar; ancaq sözüm burasındadır ki, qədümül-əyyamdan mən bircə «il axır çərşənbəsi» eşitmişdim...» (120).

Felyetonda Novruz bayramında od yandırmaq, tonqal qalamaq kimi qədim adətlərin, özü də odun, tonqalın damların üstündə qalandığının şahidi olur. Belə faktlara etnoqrafik ədəbiyyatda da rast gəlinir. Lakin burada hamı üçün maraqlı olan başqa bir məqam diqqəti cəlb edir ki, o da müəllifin «qədümül-əyyamdan mən bircə «il axır çərşənbəsi» eşitmişdim» fikridir. Doğrudanmı, keçmişdə xalqımız yalnız ilaxır çərşənbəni qeyd etmişdir? Əgər belədirsə, onda bu gün Novruz öncəsi dörd - od, su, yel, torpaq çərşənbələrinin qeyd olunması tarixi haradan başlanır?

Yeri gəlmişkən, qeyd olunan məsələ bu günə qədər istər etnoqraflar, istərsə də folklorşünaslar arasında mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Görünür problemin daha dərin etnoqrafik tədqiqata ehtiyacı vardır.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərindən məlum olur ki, sadə insanlar Novruz bayramını səbirsizliklə gözləmiş və ona ciddi şəkildə hazırlanmışlar. Lakin ağır sosial-iqtisadi vəziyyət heç də hamıya bu bayramı istənilən səviyyədə qeyd etməyə imkan verməmişdir. Elə bu səbəbdən C.Məmmədquluzadə Novruzunu obrazlı şəkildə «varlılar bayramı» adlandırmışdır. Müəllifin eyni adlı felyetonundan

oxuyuruq:

«Ax özəl bayram, ax gözəl novruz! Ax min-min balaca uşaqların qəlblərini şad edən novruz!

Novruz bayramı çox yaxşı bayramdır, ancaq ikicə eybi olmaya: 1) böyük xərci və 2) nihayət zəhməti.

Əvvəl xərcindən danışaq, sonra zəhmətə keçək.

İki ay bundan qabaq iki put Kürdəmir yağı aldım, on put əla buğda götürdüm: bunun kişmişi, xurması, badamı, albuxarası və zirə-zəfəran da öz qaydasında.

Bu plov dəstgahı: bir neçə yüz manat bura getdi.

Çərşənbə xərci: püstə-badam, xurma, keğizi badam, səbzə, gərmiyan, incir, alana, qax. Haqverdi əriyi, miyapur, alma, nar, üzüm, fındıq, şabalıt, lumu, partaxal... Bu da belə.

Bayram şirnişi: hər qisim noğul, hər qisim konfet, hər qisim qurabiyyə, paxlava, rahəthülqum, şəkər çörək və hər qisim şəkər çörlər.

Qaldı evdə bişən növ-növ yağlı yumurtalı, badamlı və zəfəranlı çörlər. Bunlar hamısı neçə yüz manata baxır.

Bəs bayram paltarı? Gör bu neçə yüz manat aparacaq?

Qaldı zəhmət. İki aydır yuxudan doymaq yoxdur: gərək sübh tezdən durasan və gedib gətiricilərin qabağını kəsəsən, alasan, hənə bala verəsən, bir evə qayıdasan, bir bazara gedəsən, yenə evə qayıdasan, yenə bazara gedəsən.

Ev yığışdırmaq, ov tökmək, ev təmizləmək, ev süpürmək, qab-qacaq, qalay, kömür, odun...

İndi qaldı bayram görüşü. Gör neçə yerə lazımdır getmək, neçə qonağın qabağına çıxmaq, yola salmaq...

- Hacı ağa, bayramın mübarək olsun!...

- Ay səninki ilə belə!...» (121).

C.Məmmədquluzadənin başqa bir felyetonunda isə Novruzla bağlı digər mənəvi-psixoloji məqamlar da üzə çıxır: Ax gözəl bayram, ax gözəl Novruz! Ax, min-min balaca uşaqların qəlblərini şad

edən novruz!

Dur gedək tamaşaya, bax gör nə gözəl bayramdır; qəzetlər yarpaq kimi göyərirlər. Tiflisdə Şeytanbazar müsəlmanları baydaqların ucuna alma və partaxal taxıb və özləri də tumanlarını çirməyib düşüblər küçələrə və Təbriz dilənçiləri tək ağaların qapılarına gedib mübarəkbadlıq edirlər...

...Ax gözəl bayram, qəlbləri şad edən bayram, İran aclarını tox edən bayram! Sən olmasaydın dövlətli İran tacirləri və dövlətli İran xanları bayram günləri bu qədər pulu yığıb İran aclarına göndərməyəcək idilər. Yaxşı elədilər yığmadılar, allah atalarına rəhmət eləsin; əgər yığsaydılar, İran aclarından qabaq pulların hamısını özləri yeyəkdilər.

Allah cəmi müsəlman qardaşların bayramını mübarək eləsin! Allah əncümən üzvü Məşədi Abbası Bakı iranlılarına çox görməsin!

Vallah mən ki, utanıram!» (101).

Müəllifin Novruz bayramı ilə əlaqədar yazdığı əsərlərində diqqəti cəlb edən vacib məqamlardan biri də insanları mənəvi dəyərlərimizə hörmətə, xalqımıza məxsus etik normalara və davranış qaydalarına dəvət etmək çağırışlarıdır. Bu norma və davranış qaydalarında kasıb-kusuba əl tutmaq, yetim, kimsəsiz uşaqların qarını doyurmaq kimi əxlaqi dəyərlərdə İslam təliminin təsiri çox aydın görünür. Məsələn, «Mübarək olsun» felyetonunda deyilir:

«Adət eləmişik bayramda sevinmək, şad olmaq və bir-birimizi təbrik etmək. Uşaqlar da adət edib bayramda sevinmək, şad olmaq və bir-birini təbrik etmək.

Bəs təfavüt nədir?... Təfavüt də burada ola bilər ki, bayram günü biz təkə geyinmiş, cibləri dolu uşaqlarımıza baxanda, sahibsiz ac uşaqları da yada salmalıyıq ki, bayram günü bizim uşaqlar plov yəndə, yetim uşaqlar bəlkə yavan çörək də tapmayacaqlar.

Bir kəs ki, bu mətləbi başa düşmədi, onun uşaqdan bir fərqi yoxdur; çünki uşaq tayfası belə hissələrdən uzaq olur.

Amma həqiqi bayram o kəslər üçündür ki, bayram günü onun cismindən savayı ruhu da şad ola; ruhun da şadlığı o surətdə ola bilər ki, insanlar insanlıq vəzifəsini yerinə yetirə.

Mübarək olsun eydi-səidi-novruz o həxslərə ki, bayram müna-sibətilə sahipsiz bir uşağı yada salıb, onu şad edəsən. Mübarək olsun eydi-firuzi novruz o qardaşlara ki, onun hümləcəti nəticəsində digər bir möhtac qardaşlarımız da bayram günü özü ilə uşaqlarını tox görüb, özgə uşağını bir qırmızı yumurta ilə sevincirə biləcəklər» (115).

Qeyd olunan dövrdə C.Məmmədquluzadə digər xalqlara məxsus bayramlardan da söz açır və onların müsəlmanlara məxsus bayramlardan daha geniş qeyd olunduğunu diqqətə çatdırır. Bu haqda onun «Bayramlar» adlı felyetonunda bəhs olunur. Lakin bu felyetonda əsas hədəf həmin bayramlar deyil, bayram günlərində bütün idarə və müəssələrin camaatın, ələxüsus da müsəlmanların üzünə bağlı olmasından yaranan çətinliklər, müsəlmanların hüquq və azadlıqlarının kobud şəkildə pozulmasını diqqətə çatdırmışdır. Felyetondan oxuyuruq.

«Dünən getmişdim poçtxanaya atama pul göndərəm. Poçtun qar-pıları bağlı idi. Soruşdum:

- Nə səbəbə?

Dedilər ki, bayramdır.

- Nə bayramdır?

- Xaçpərəst bayramıdır.

- Yəni xaçpərəstlərin hansı bayramıdır?

Dedilər ki, bu gün müqəddəs İvanı qətlə yetiriblər.

Keçən həftə getmişdim şəhər idarəsindən paşburt alım; çünki sə-fərim var, anam tel göndərib durma gəl. Gördüm ki şəhər divanxa-nası bağlıdır.

- Niyə?

- Bu gün xaçpərəst bayramıdır.

- Yəni xaçpərəstlərin hansı bayramıdır?

Dedilər ki, bu haman mübarək gündür ki, müqəddəs Markosun ad qoyulan gündür.

Dəxi o günü paşburt ala bilmədim və yolundan da qaldım.

...Əgər bundan sonra da müsəlmanların üzünə hökumət idarə-ləri müqəddəs Afanasi adı ilə «prazdnik» deyilib bağlanacaq, dəxi nə azadlıqbazlıqdır?! Əgər bundan sonra da müsəlman ölkələrində olan hökumət polisxanaları müqəddəs ivanların naminə bağlana-caqlar, dəxi bu hürriyət olmadı!!!» (110).

Bələliklə, C.Məmmədquluzadə dinin və dini inacların əsaslarına, xalq bayramlarına və qədim adət-ənənələrə dərin bələd olan bir etnoqraf təsiri bağışlayır. Xalq bayram və mərasimlərinin dolğun təsviri, ayrı-ayrı mərasim yemək və içkilərinin etnoqrafik tədqimatı belə düşünməyə imkan verir.

Bundan əlavə, ədibin digər xalqların məişət və mədəniyyətindən xəbərdar olması, onların bayram və əlamətdar günlərdən söhbət aç-ması müəllifin universal dünyagörüş, dərin bilik və müqayisəli təh-lillər aparmaq qabiliyyətinə malik olduğunu sübut edir. Bu da öz növbəsində C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının daha dərin etno-qrafik tədqiqata ehtiyacı olduğunu göstəricisi kimi çıxış edir.

2.2. Din və dinə münasibət

Məlumdur ki, böyük dramaturq Mirzə Fətəli Axundov özündən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin qabaqcıl simaları üçün bir müəllim olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, sonradan bir çox tədqiqatçı-alimlər M.F.Axundovla C.Məmmədquluzadə arasında paralellər axtarmış və ədəbi yaradıcılıqda varislik prinsiplərinin ro-lunu elmi-tədqiqata cəlb etmişlər. Bu barədə görkəmli cəllilşünas Ə.Mirəhmədov yazırdı: «Cəfər Cabbarlı «Ölülər» pyesinin «Kimya-gər»dən təsirsiz olmadığını qeyd edirdi. M.Cəfər «Kəmalüdüvlə məktubları» ilə «Molla Nəsrəddin arasındakı əlaqədən bəhs edərək obrazlı bir dillə yazmışdır ki, Mirzə Fətəlinin bu əsəri «sadəcə kitab

deyil, böyük bir üsyan idi. Mirzə Fətəlidən sonrakı əsrdə ədəbiyyatımızda Şərqi ikinci böyük üsyanını və Azərbaycanın ikinci böyük kitabını C.Məmmədquluzadə yaratdı. Mirzə İbrahimovun fikrincə, Axundovla Məmmədquluzadə arasındakı çox möhkəm yaradıcılıq əlaqələrini öyrənmədən «Məmmədquluzadə yaradıcılığını tamamilə qavramaq, düzgi anlamaq və onun xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq olmaz» (61, 21-22).

Bu bağlılıq və mənəvi varislik ötən əsrlərin iki böyük ədibinin M.F.Axundov və C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir. Onların hər ikisi ilk dəfə olaraq global miqyasda qadın azadlığı problemini ortaya qoymuş, hər ikisi avamlıq və cahilliyə qarşı amansız mübarizə aparmış, hər ikisi millətin, xalqın azadlıq ideallarını, ideyalarını və arzularını öz əsərlərində ön plana çəkmişlər.

Mənəvi və ədəbi varisliyin bariz nümunəsi ustad sənətkarların dini fanatizmə və hurafata münasibətində daha aydın görünür. Dini təhrif edən, İslamın müddəalarından və hökmlərindən özlərinin şəxsi maraqları və mənafeləri üçün sui istifadə edən, insanları daim cəhəldə saxlamağa çalışan din xadimlərini C.Məmmədquluzadədən artıq tənqid edən ikinci bir müəllif bəlkə də yoxdur. Lakin bu, heç də böyük mütəfəkkirin ateist olması, din və dini dəyərlərə qarşı mübarizə aparması anlamına gətirib çıxarmır. Əksinə, Mirzə Cəlil dinin irəli sürdüüyü yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin mənimsənilməsinin, «Qurani-Kərim»in hökmlərinin insanlara düzgün izah edilməsinin və s. yüksək əxlaqi dəyərlərə sahib olmanın tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Bu barədə professor Y.Qarayev yazır:

«...Şübhəsiz C.Məmmədquluzadə özü də müsəlman idi və üstəlik, özü də molla (Molla Nəsrəddin) idi (Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi kimi). Lakin bu mollaın o mollaadan fərqi var idi: «Mən də mollayam, siz də molla, əmma mən müsəlman qardaşlara deyirəm: «Ey müsəlmanlar, gözünüzü açınız mənə baxınız», əmma siz mollalar deyirsiniz:» «Ey müsəlmanlar, gözünüzü yumunuz,

mənə baxınız». Xudayar bəy - saxta, əldəqayıma, qondarma bəy olduğu kimi, teleqrafçı Heydər ağa, «şair» Səməd Vahid, yaxud dilmanc Əli bəy saxta ziyalı olduğu kimi, Məmmədquluzadə ruhəninin də saxtasını, mərsiyəxanın lotusunu, dərvişin hoqqabazını, seyidin dələduzunu təsvir edirdi» (28, 351).

Məşhur şərqişünas-alim Əziz Şərif «Molla Nəsrəddin» jurnalının 50 illik yubileyi münasibətilə yazdığı məqaləsində qeyd etmişdir ki, «Molla Nəsrəddin» müsəlman fanatizminə və onun ilhamçıları olan insanlara qarşı mübarizə aparmışdır. Bundan başqa o, C.Məmmədquluzadədən başqa «ateist» damğası vurulmuş M.Ə.Sabir və Ə.Haqqverdiyevin də heç vaxt islam dininə qarşı çıxmadıklarını qeyd etmişdir. Onun fikrincə, molla-nəsrəddinçilər dinin əsaslarını deyil, ruhaniləri və onların fəaliyyətini tənqid atəşinə tutmuşlar» (141, 27).

C.Məmmədquluzadənin bir sıra əsərlərində İslam ayinləri ilə bərabər islamaqədərki inam və etiqadlara, bu etiqadlarla bağlı mərasim və ayinlərin bədii-etnoqrafik təsvirlərinə rast gəlmək mümkündür. Zaman-zaman İslam dini inancları ilə qaynayıb-qarıxmış islamaqədərki inanclar sistemində müəllifin «müsəlla» mərasimi ilə bağlı qeydləri xüsusilə diqqət çəkir. Burada uzunmüddətli quraqlıqlar zamanı insanların çəkdiyi əzab-əziyyət, təbiət və əcdad kultu ilə bağlı təəvvürləri, həmçinin «müsəlla» mərasiminin digər məqamları haqqında məlumat da əldə etmək mümkündür. Xatırladaq ki, bu barədə Azərbaycan etnoqrafiyasında geniş elmi araşdırmalar aparıldığından, bu haqda geniş bəhs etməyə lüzum görmürük və C.Məmmədquluzadənin fikirlərinin təhlili ilə kifayətlənilirik.

C.Məmmədquluzadə bütün məsələlərə olduğu kimi, buna da özünəməxsus şəkildə yanaşmış, «müsəlla» mərasimini insanların geridə qalmış təfəkkür tərzilə əlaqədar olduğunu qeyd etmişdir. Bu zaman görkəmli ədibin Allaha, dinə və dini etiqadlara münasibətinin mahiyyəti aydın şəkildə ortaya çıxır: «...Allah-təala bizi yox

yerdən xəlq edib və bizim borcumuzdur allaha ibadət etmək. Vəs-salam.

Amma gör biz neyləyirik: biz allaha deyirik ki, «biz sənə ibadət elədik, sən də bizə yağış göndər ki, pambıqlarımızı suvaraq və pambığı sataq, pulunu qoyaq cibimizə. Yəni, biz istəyirik ibadətimizi Allaha sataq və əvəzində yağış alağ, yəni, əkinlərimizdən ötrü su alağ.

Dəxi, bu ibadət olmadı, bu oldu alış-veriş. ...İbadətin yağışa dəxli yoxdur. Dua etməklə nə yayda yağış yağar, nə qışda dolu yağar» (84).

Şübhəsiz ki, burada tənqid hədəfi din yox, dini hörmətdən və fəzilətdən salan insanlar, molla və vaizlərdir. Yaranmış vəziyyəti təbiət hadisələri haqqında primitiv düşüncə tərzinin təsadüf nəticəsində insanların arzu və istəkləri ilə üst-üstə düşməsi nəticəsi kimi qeyd edən C.Məmmədquluzadə daha sonra yazır: «Özgə millətlər ibadət vaxtında gedirlər ibadətə və əkinləri susuz qalanda zəhmətlər çəkib, sümük sındırır və tədbirlər görüb, ağla gəlməyən yerlərdən su çıxarıb əkinlərini suvarırlar. Amma bizlər? Bizlər Arazın və Kürün vücudu ilə yayda susuz qalırıq və həmin Avropa səyyahları bizim vilayətə gəlib bu işləri görəndə deyirlər: «biçərə müsəlmanlar»! Belə olmaz.

... Ağdamda müsəllaya çıxanlardan iki nəfər kəndli istinin şiddətindən azarlayıb və vəfat edib» (84).

«Müsəlla» mərasimi ilə bağlı fikirlərə C.Məmmədquluzadənin bəzi nəsr əsərlərində və felyetonlarında da rast gəlmək mümkündür. Bu əsərlərin məzmunundan aydın olur ki, mövcud vəziyyət bir sıra hallarda keçirilən mərasimlərin təbiət hadisələri ilə üst-üstə düşməsi son nəticədə insanların ona inanmasına gətirib çıxarmışdır. Odur ki, C.Məmmədquluzadə fırlıdaqçı din xadimlərini ifşa etmək və kor-korana onların yedəyində gedən avam camaatı ayılmaq istəyirdi:

«...Bəli, Cavanşir (burada Qarabağın Cavanşir qəzası nəzərdə

tutulur) müsəlmanları çıxırlar müsəllaya ki, xudaya-layəmut onlara yağış göndərsin. Bəli, elə ki, müsəlmanın mərasimi tamam olur, camaat görür ki, havanı qara bulud aldı. Bir yandan da göy başlayır guruldamağa, ildırım başlayır çaxmağa və camaat hələ səhradan evə qayıtmamış elə şiddətli dolu yağır ki, balaca uşaqlar az qalır ki, yumurta yekəlikdə dolu dənələrinin altında həlak olsunlar. Və nə qədər ki, zəmilərdə ayaq üstə saralmış taxıl sünbülləri də var idi, onların hamısının şoqarıb dolu əzib torpağa qarışdırır.

Bu məqaləni yazmaqdan murad olur ki, allahın heyvanı heyvanlığı ilə başa düşdü ki, mən onu aldadıram. Amma Tərtər axundlarının vədə verdiyi yağış əvəzinə hər gün elə bir nagəhan dolu yağa, yenə Tərtər şişləri başlarının noxtasının ucunu axundların əlindən dartıb almayacaqlar» (123).

Lakin İslamın saflığı və təmizliyi uğrunda yorulmadan mübarizə aparan C.Məmmədquluzadə çoxlu sayda günah sahiblərinin əməllərindən əsil müsəlmanların da əziyyət çəkdiyini göstərməyə, molla və axundların isə bunun səbəbini camaata yanlış izah etdiyini sübut etməyə çalışdı:

«...Əgər durub soruşasan ki, niyə bu qədər öz yaratdığın aciz bəndələrin çörəyini məhv-nabud edirsən və ac qoyursan və əgər soruşsan ki, göylərdə saxladığın yağış anbarlarının müfəkəcə suyundan niyə yer üzünə çılmırsan ki, onlar da sirab olsun, heyvanlar da sirab olsun və əgər sən bu taxılları bir neçə nəfər binamazın, ya komsomolun, ya üzüaçıq dərsə gedən islam qızlarının acığına yandırırısan, elədə bəs min, minlərlə mömin və dindar qırmızı saqqal hacı və kərbəlayıların taxıllarının günahı nədir?» (123).

Məlumdur ki, görkəmli tədqiqatçılar təbiət hadisələrinə və cismələrinə etiqadın insanların onlardan qorxması və baş vermə səbəblərini dərk edə bilməməsi səbəbindən yarandığını qeyd etmiş, zaman-zaman onların ilahiləşdirildiyini sübut etmişlər. C.Məmmədquluzadə də məsələyə təxminən eyni mövqedən yanaşmış və bütün həyat fəaliyyətini xalqın maariflənməsi istiqamətində qur-

muşdur. Bu barədə müəllifin başqa bir felyetonundan oxuyuruq: «...Zira balaca uşaq gözünü açan kimi göyün guruldamağını eşidib, qorxmağa və ağlamağa başlayır. Bu özü dindir, zira dinin əsil mənası ətrafdakı təbiətdən qorxmaqdır» (35, 434).

Yaxud, «...Vəxti ki, insan vəhşi halında idi, özündən qüvvətli və heybətli heyvanlara səcdə edib onları allah bilirdi. Zaman ki, haman heyvanları əqlin zoru ilə özünə tabe etdi, başladı bir qeyri allah axtarmağa və əvvəl vaxtlarda kökəblərə (ulduzlara) diqqət edib yaqın etdi ki, allah gərək onlardan olsun» (66). Bu zaman biz C.Məmmədquluzadəni tək cə qüdrətli yazıçı kimi deyil, təbiət elmlərinin mahir bilicisi kimi də görürük.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında «Müsəlla» ilə bərabər, insanların ay, günəş, ulduzlar və s. təbiət cisimləri ilə bağlı ibtidai dünyagörüşünün təzahürlərinə də rast gəlmək mümkündür. Felyetonlarının birində müəllif yazır: «...Məlumdur ki, cəmaəti-müslümün arasında hər dəfə təzə ayı görən bir müəyyən şeyə baxa. Və bu da on iki ayın hər biri üçün ayrı-ayrı şeylərdir: məsələn, məhərrəm ayını təzə görən gərək qızıla baxa, səfər ayını görən aynaya baxa, rəbiül-əvvəl ayını görən suya baxa, o biri rəbi görən qoyuna baxa... və axıra tək hər şey üçün bir şeyə baxmaq müəyyən olunubdur.

...Rəməzanül-mübarəkin hilalını görməyin böyük fəziləti var. İmam Cəfəri-Sadiqdən bu barədə rəvayət olunubdur ki, hər kəs rəməzan ayının hilalını səbanın axır axşamı görə və bu duanı axırədək oxuya: Rəbi-vərəbbük-əllah rəbbül-ələmin...» (35, 48).

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində gün və ay tutulmaları, insanların bu təbiət hadisələri ilə bağlı etiqadları da əksini tapmışdır. Ədibin «Bekkerin səyahətnaməsi» silsiləsindən olan «Meşədə gördüklərim» felyetonunda ay və gün tutulmaları zamanı Bakı sakinlərinin həyata keçirdiyi magik ayınlar və profilaktik tədbirlər incə yumorla orijinal bir formada qələmə alınmışdır.

Felyetonda diqqəti cəlb edən başqa bir mühüm cəhət müəllifin

Bakının gündəlik həyatını, insanların məişətini, həmçinin etnik-siyasi mənzərəsini əks etdirməsidir. Aşağıdakı epizod bu baxımdan xüsusi maraq kəsb edir:

«...Yanvarın 16-da gəlib çıxdım Bakıya. ...Gördüm ki, parta-part düşdü. Qarıya çıxdım gördüm ki, adamlar qaçışır və evlərin qarı-pəncərələri bağlanır. Başımı yuxarı qaldırıb gördüm ki, hər evin damının üstündə bir neçə əlitapançalı durub atır.

Mən bu işlərə çox təəccüb eləmədim; çünki eşitmişdim ki, Bakı vilayətində hərdən bir dəstə davası düşər, hərdən bir müsəlman davası düşər, hərdən bir də bikaçılıq davası düşər...

Lakin məlum olur ki, bunların heç biri deyilmiş. Tüfəng və tapanca atanlar sadəcə ayı «tutmuş» cin və şeyatınları qorxuzurmuşlar. Müəllif qeyd etdiyi kimi, «qəribəsi budur ki, bir az keçdi, hava başladı işıqlanmağa və ay təmamən görsəndi...» (86).

C.Məmmədquluzadə bir müsəlman olaraq İslam dininin əsaslarını, müxtəlif dini ayınları, islamiyətdə əsas ibadət forması olan namazın növlərini, şəriətin ehkamlarını, məzhəb ayrılıqlarını çox dərinədən öyrənmişdi. Görkəmli ədəbiyyatşünas F.Hüseynovun qeyd etdiyi kimi, «bu məsələlərdə nəinki adi bir molla, hətta əllamə müctəhid də onu çaşdırma bilməzdi. Bu da təsadüfi deyil, yenə onun tərbiyəsi ilə, keçdiyi həyat yolu ilə bağlıdır» (23, 11).

Məsələn, müəllifin «Mən çox qorxuram bir vaxt ola ki, din əldən gedə. Və buna neçə dəlillərim var» sözləri ilə başlanan felyetonunda dini və dini mərasimləri alverə, hoqqabazlığa çevirən din xadimlərini kəskin tənqid atəsinə tutmuşdur: «...Gəl gedək Xoy şəhərindəki məscidə. Biçarə qardaşlarımız bir əldə süfrə və bir əlində palçıqlı başmaqları, süfrəni məsciddə yerə döşəyib, başlayırlar küftə yeməyə. Cığ-viğ, arvad-uşaq, şəbih, mərsiyə, pişmiş noxud, yer alması, göz-qaş, göz yaşı, baş yarmaq və balaca uşaqların ayaq altında əzilməyi!..

Bu nədir?

Bu ibadətdir.

Pəh, pəh, pəh, pəh! Ay din alan! Ay yaponlar, hardasınız, gəlin, gəlin, gəlin başınızı yarın!» (68).

Dini təəssübkeşlik, müsəlmanların avamlığı və nadanlılığı C.Məmmədquluzadənin aşağıdakı fikirlərində daha qabarıq təqdim olunur:

«Yazıq müsəlmanlar!

Bütün yer üzündə heç bir məmləkət, heç bir tayfa mənim xəyalıma gəlmir ki, orada bir ruhani, ya bir adam çıxa minbərə və ağına gələni deyər və camaat da gözlərini yumub və ağzını açıb göyə tərəf deyər: Bəli, bəli belədir, qurbanın olum.

Biçarə müsəlmanlar!

...Axırda gələcəksiniz mənim sözümə, mən bir neçə ay bundan qabaq demişəm ki, mollaların hamısına bel bağlamayın; mən demişəm ki, onların içində həqiqi molla çox azdır; mən sizə demişəm ki, özünüz dərs oxuyunuz, uşaqlarınızı oxudunuz və görünüz ki, dünyada nə var nə yox. Demişəm ki, yalançı mollaların sözünə aldanmayınız» (78).

Lakin çox təəssüflər olsun ki, mənəvi dəyərlərimizə qayıtdığımız indiki bir dövrdə də «C.Məmmədquluzadə və molla-nəsrəddinçilər az qala ateizmdə günahlandırılır. Belə ki, sovet «köynəyindən» çıxmış bir çox tədqiqatçılar hələ də C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir haqqında yazılmış yazıların ideoloji təsirindən qurtula bilməmişlər. Halbuki, C.Məmmədquluzadə başda olmaqla molla-nəsrəddinçilər İslamı «Ölülər»dəki Şeyx Nəsrullah kimi «İsfahan lotuları»dan, fanatizmin yalançı təbliğatçılarından, dini təriqətçilərdən və başqalarından qoruyurdular. Bu, C.Məmmədquluzadənin əsərlərindən çox aydın görünür və burada əlavə heç bir izahata ehtiyac yoxdur» (137, 48).

Digər tərəfdən də məlumdur ki, C.Məmmədquluzadə özü dindar ailəsində anadan olmuş və qəlbən Allaha inanmışdır. Onun «Xatirətim»də dediyi «Gözümü ömrümdə birinci dəfə açan kimi dünyanı qaranlıq görmüşəm. Bu qaranlıqda ilk dəfə eşitdiklərim bunlardır:

«Allahu əkbər! Allahu əkbər! Həmin səda qonşuluqda müəzzimin (azan verənin) azanıdır. Və sonralar elə adət eləmişdim ki, bu iki kəlmədən sonra azanımız Molla Kərim bu sözləri də deyir: «Əş-hədü-ən-lailləhə-illəlah!...» (40, 3).

C.Məmmədquluzadə dinin ictimai ədalətsizliyə, həyatın bütün əzab və əziyyətlərinə dözməyə, səbr etməyə çağıran tələblərinə kinəyə ilə «ey mənim əziz və mömün qardaşım, səbr et və bunu gecəgündüz yadında saxla ki, dünyanın cəmi müsibətlərinin tək bir cə çarəsi səbr etməkdir» deyirdi. Bu sözləri deməklə isə o, əslində islam dininin ehkamlarına inanaraq, şər qüvvələrə müqavimət göstərmək və öz həyatını yaxşılaşdırmaq uğrunda mübarizə aparmaq əvəzinə, əl-qolunu yanına salaraq hadisələrin gedişinə qul olan və ondan mərhəmət gözləyən adamlara gülür və bu mənalı gülüşü ilə onları nadanlıqdan qurtulmağa çağırır, «olacağa çarə yoxdur, qoy nə olacaq olsun» adlı uydurma tezisə yalan olduğunu sübut etməyə çalışırdı.

Tərkidünyalıq, bu dünyadan əl çəkib, mücərrəd ideyaların təsiri altında yaşamaq, xoşbəhtlik, səadət və tərəqqi uğrunda mübarizədən əl çəkmək və s. bu kimi mənfə hallar da C.Məmmədquluzadə qələminin hədəfindən yayınmırdı:

«Bizə dünya lazım deyil, bizə axirət lazımdır. O adamlar ki bizi tərəqqiyə, mədəniyyətə, yəni dünya tərəfə çəkir, onlar müsəlman deyillər, əgər müsəlman olsalar bilərlər ki, müsəlmana behişt lazımdır. ...Huri qılman lazımdır, nədir beş günlük dünya, qoy ona avropahılar sahib olsun, ağa olsun, hakim olsun. Müxtəsər dünya ilə axirət bir-birinə ziddir, onu istəyən gərək bundan keçər, bunu istəyən gərək ondan keçsin... Qoy əcnəbilər gəlsin, vətənimizə sahib olsunlar, bura bizim vətənimiz deyil, bizim vətənimiz axirətdir ki, orada əcnəbilərin yolu yoxdur» (102).

Artıq qeyd olunduğu kimi, bunları yazarkən C.Məmmədquluzadə İslam dininə və onun qanunlarına qarşı çıxmırdı. O, xalqı cəhalətdə saxlayan, onu soyub talayan, aldadan, islam pərdəsi al-

tında yüz oyundan çıxan riyakar mollaları, falçıları, cadugərləri və s. şiddətli tənqid atəşinə tuturdu: «...Əvvələn, mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt deyirəm: bir Allaha sitayiş edin, bir də peyğəmbərlərə, imamlara itaat edin. Amma siz deyirsiniz: Allaha da sitayiş edin, peyğəmbərə də, imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadanlara da, fala baxan, tas quran, dua yazan, cadukun, həməzad, əcinnə, kəlilə, dimnə, şeytan, div, mərrix, sərrix, tərrix, amax, satan, kiflə qurdu, mığmığ, mozalan-bunların cümləsinə sitayiş edin» (63).

«Məscid» felyetonunda molla və axundların ibadət adı altında camaatı məscidlərə toplayıb, beyinlərini zəhərləməsi, onlara tərki-dünyalıq ideyalarını aşılması, azadlıq, işıqlı həyat, yaxşı gələcək uğrunda fəaliyyətdən çəkəndirməyə çalışmaları ifşa olunur: «Mən deyirəm məscid Allah evidir, orada allaha ibadət etməkdən savayı dəxi özgə əhvalat yaramaz. Amma sən məscidin havasını üfunətləşdirirsən, mən burnumu tutub qaçırım.

...Mən deyirəm ki, məscid Allah evidir, burada yaraşar ki, fəzilətlə və həqiqi alimlərimiz hərdənbir camaatı yığıb, millətdən, insanıyyətdən, dindən və dünyadan bir para nafe (faydalı) moizələr edələr. Amma sən İranın bikar əmmamətilərini və ac seyidlərini çıxarırsan minbərə, onlar da məsciddə avamdan savayı bir qanan adam görməyib başlayırlar «Bəhrül məsatl» kitabından imamlar və peyğəmbərlər barədə elə mövhumat söyləməyə ki, iyənib durub çıxıram çölə. Onunçün də mən məscidə getmirəm» (107).

Müəllifin başqa bir felyetonunda isə elə həmin din xadimləri tərəfindən İslam dəyərlərinə bir başqa münasibətin şahidi oluruq. Felyetonun məzmunundan aydın olur ki, həmin münasibət o qədər də ürəkaçan deyil. «Bizim məscidlərə cəm olanlara diqqət yetirsək görərik ki, məscidə gələnlər ancaq fəhlə, hammal, kankan, dilənçi, dəllək, pinəçi, nalbənd, çərçi və xırda-xuruş alverçilər, baqqallar, kərbəlayı və məşədilər və kasıb hacılardır. Əgər əcnəbi millətin birinin yolu bizim məscidlərə düşsə, elə yəqin edər ki, müsəlman

içində bir dənə də rəğbətli, dövlətli, səliqəli, təmiz və nəcib adam, bir dənə də xan, bəy, qulluqçu, oxumuş və sahibmənsəb yoxdur; yəqin edər ki, bizim müsəlman camaatı ibarətdir məhz cırıq-mırıq, ac və kasıb fəhlə-fühledən, avam məşədi və kərbəlayılardan... Niyə xan və bəylərimiz, oxumuş və sahibmənsəblərimiz məsciddən qaçırırlar?» (67).

Bu suala cavab axtaran müəllif qeyd edir ki, bunun ən başlıca səbəblərindən biri məscidlərdə mollaların oxuduqları moizələrdir. O moizələr ki, insanları dinə, dini dəyərlərə hörmətə cəlb etmək əvəzinə, daha da uzaqlaşdırır və bir çox hallarda hətta ikrah hissləri oyadır.

Məlum olduğu kimi, C.Məmmədquluzadə 1921-ci ildə Təbrizə köçür və «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrini burada davam etdirir. Məqsəd həm Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin qurduğu demokratik cumhuriyyətə dəstək nümayiş etdirmək, həm də buradakı iyrenc sosial və mənəvi mühitə, oradakı dinbir və dilbir qardaşlarımıza maariflənməkdə kömək etmək idi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hələ 1905-1911-ci illərdə Səttərxanın rəhbərliyi altında başlanmış inqilabi hərəkatda da «Molla Nəsrəddin»in böyük rolu olmuşdu. Onun səhifələrində işıq üzü görmüş, demokratik üsul-idarəni təqdir edən, maarifə və təhsilə çağıran yazıları İran həyatında, bu ölkə əhalisinin ayrı-ayrı sosial qrupları və təbəqələri arasında böyük rezonansa səbəb olmuşdu. Təbii ki, sadə insanlar, yoxsul kütlə «Molla Nəsrəddin»in İran eybəcərliklərini tənqid atəşinə tutan yazılarından bəhrələnərək maariflənilir, xanlar, bəylər, ruhanilər və digər istismarçı təbəqələr isə hiddətlənir və qorxuya düşürdülər.

Bəzi din xadimlərinin qüvvətli təsiri altında iranlılar cəhalət və ətalət bataqlığına qər q olmuşdular. Şeyx Nəsrullah, Şeyx Əhməd, Molla Fəzləli və Mirzə Cəlil əsərlərinin digər personajları məhz İranın «molla zavodu»ndan çıxmış mənəviyyətə şikəst adamlar, dini təhrif edən peşəkar fırıldaqçılardır. Yalan, zorakılıq, şantaj bu

adamları birləşdirən yeganə ümumi cəhətdir.

Məsələn, «Xanın təsbehi» hekayəsinin «qəhrəman» Nəzərəli xan çox sadə üsulla - təsbehi ilə xalqa divan tutur. Bundan başqa Nəzərəli xan təsbehin köməyi ilə xalqın malını əlindən alır və hətta insanların namusuna toxunmaqdan belə çəkinmir. Onun qoca vəziri təsbehin xofu, Nəzərəli xanın qorxunc nüfuzu ilə istədiyi arvadı siğə edir. Məsələn o, həmin təsbehi Pərinin qapısına gətirib uca səslə deyir: «...Yaxşı bax bu təsbehə. Bu haman təsbehdir ki, iki il bundan qabaq xanın fərmayişinə ağ olan dəyirmançı Mehdi bax, haman qayadan dərəyə elə tulladı ki, uşaqları heç ölüsünü də tapmadılar. Bu haman təsbehdir ki, Orucəlinin evini yandırdı, uşaqlarını çölə dağıtdı. Açıq gözlərini, gör haman təsbehdir, ya yox!» (37, 433-437).

Bu epizodda «ədib yenə də diqqəti əsas məsələ üzərinə yönəldir. Yenə də xanların zülmünü yada salır, rəiyyətin qanını soran, ətini şişə çəkən nadan, müstəbid xanların, dərəbəylərin özbaşnalıq və qudurğanlılığına rəvac verən hakim ictimai quruluşa nifrəti gücləndirir (22,104).

Qeyd edək ki, C.Məmmədquluzadə din və dini təhrif edən din xadimləri haqqında yazdığı fikirlərə görə həmişə təqib olunmuş, həyatı təhlükə altında qalmışdır. Bununla bağlı əmmaməlilər tərəfindən dəfələrlə fitvalar verilmiş, ölüm hökmü kəsilmişdir. Böyük ədibin həyat yoldaşı Həmidə xanım Məmmədquluzadə xatirələrində yazır: «Bir dəfə «Molla Nəsrəddin» jurnalında «şaxsey-vaxsey» adətini tənqid edən bir karikatura buraxılmışdı. Bu karikatura müsəlmanların, xüsusən Hindarax kəndi camaatının dini təşəxxüsələrinə bərk toxunmuşdu. İnanılmış adamlar mənə xəbər verdilər ki, hindarxlılar məsciddə and içib Mirzə Cəlili öldürməyi qərara alıblar. Adətən Mirzə Cəlil həmişə Yevlaxa Hindarxdan və quldurqaçaq yuvası Sultanbud meşələrindən keçib gedərdi...» (52, 44). 1908-ci ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalında (20 yanvar, № 3) müctəhidləri tənqid edən karikatura buraxıldığı üçün Təbriz ruhaniləri

də fitva vermişdilər ki, Mirzə Cəlili öldürən adam cənnətə gedəcəkdir (52, 98).

Lakin, C.Məmmədquluzadə və naşiri olduğu «Molla Nəsrəddin» susmurdu, mübarizəsini dayandırmırdı. Çünki xanlar və bəylər, şahlar və sultanlar, mövhumatçılar ona lənətlər oxuyurdusa, xalqın ən qabaqcıl adamları ona yardım edir, ona tərəf durur, onu qara qüvvələrdən müdafiə edirdilər (16).

Bir vacib cəhəti də vurğulamaq yerinə düşər. Din xadimlərinin, firıldaqçı molla və axundların, xalqa divan tutan, onların malını və pulunu talan edən bəy və xanların, həmçinin o zamankı Azərbaycan cəmiyyətinin eybəcərliklərinin ifşası zamanı C.Məmmədquluzadə atalar sözü və məsələlərdən, habelə folklorun digər janrlarından məharətlə istifadə edir, onlara yeni məna və məzmun verməklə tənqidi yazılarının bədii cəhətdən qüvvətlənməsinə nail olurdu. Bu silsilədən olan bir neçə atalar məsələni təqdim edirik:

«Atı atın yanında bağlasan, xan görüb deyər: birini də mənə bağışla».

«Ata və arvada etibar etmə, hər ikisini qat tövləyə qapısını bağla».

«Adamın ölümü bikanın bayramıdır».

«Aclıqdan kimsə ölməz, qələt eləyir, çörək vermə».

«Axşamın işini sabaha qoy, sabahın işini axşama, Adam yata-yata alim olar».

«Ölmə eşşəyim, ölmə, yaz gələr, hürriyyət bitər».

«At ilə at boğuşar, hökumətin işi rast gələr».

«Eşşəyə gücü çatmır, müsəlmanı tapdalayır» və s.

Göstərilən nümunələrdə o zamankı Azərbaycan cəmiyyətinin xüsusiyyətləri, insanların həyat və məişətinin ayrı-ayrı məqamları, sosial və iqtisadi şərait, müxtəlif sosial qruplar arasındakı münasibətlər aydın görünür. Bu, C.Məmmədquluzadənin Azərbaycan mətbuatına gətirdiyi ən mühüm yeniliklərdən idi.

Böyük ədibin dinə həsr olunmuş əsərlərindən, məqalə və felye-

tonlarından məlum olur ki, o, dinin saflığı, təmizliyi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış, mənəvi dəyərləri hörmətdən və nüfuzdan salan, şəriət müddəalarını öz şəxsi maraq və mənafeləri üçün istifadə edən insanları amansızcasına qamçılamışdır. Bu da bir daha C.Məmmədquluzadənin ateist deyil, mömün və pak allah adamı olması anlamına gətirib çıxarır.

C.Məmmədquluzadənin dini baxışları onun dini mərasim və bayramlara münasibətində də aydın görünür. Bu zaman o, avam-lığı, İslamın ayrı-ayrı mərasimləri zamanı icra edilən hərəkətləri kəskin tənqid edərək, xalqı maariflənməyə çağırırdı. Dahi yazıçı xüsusilə Aşura mərasimi zamanı baş yarmağın, qan tökməyin əleyhinə çıxır, bunun insanlığa yaraşmayan bir hərəkət olduğunu qeyd edirdi. Təsadüfi deyil ki, bir çox müəlliflər hələ ateizmin tüğyan etdiyi sövət dövründə bu faktı etiraf etmiş və həmin etirafa görə də təqiblərə məruz qalmışdılar.

Digər tərəfdən də nəzərə almaq lazımdır ki, C.Məmmədquluzadə elə bir ictimai-siyasi mühütdə yaşayırdı ki, hər şeyi açıq və birbaşa demək mümkün deyildi. Bu cür mövqe onun həyatını təhlükə altına qoymaqla bərabər, yazdığı əsərlərin də işıq üzü görməməsinə gətirib çıxarırdı. Odur ki, çox məsələləri incə yumorla, lazım gəldikdə şiddətli satira gülüşü ilə, üstüörtülü və dolayısı ilə çatdırmaq lazım gəlirdi.

Bu cəhəti C.Məmmədquluzadənin bütün əsərlərinin süjet xəttində izləmək mümkündür. Məsələn, «Necə qan ağlamasın daş, bu gün, Qırxılır gör neçə min baş, bu gün» felyetonundan oxuyuruq: «Bəli, başlar başlayıblar qırılmağa. Dəllək dükanlarında macal yoxdur. Aşura günü iki yüz yetmiş milyon baş yarılaçaq...

Aşura işlərimiz avropalılardan nəzərində elə bir qərribə və əhəmiyyətli əhvalatdır ki, bu barədə onlar indiyədək neçə cilid kitablar yazıblar.

...Bu qism səyyahların biri dünən gəlmişdi idarəmizə. Bu cənab Lissabon şəhərində bir cəmiyyətin üzvüdür. Onun bu il Qafqaza

gəlməyindən qəsdi üç mətləb öyrənməkdir.

Əvvələn: əgər baş yarmaq şərxən lazımdır, nə səbəbə başlarını yaranların içində indiyədək bircə əmmaməli molla görsənməyib?

İkincisi: həmişə vaxtlarını qumar və çaxır məclislərində keçirən müsəlman «intelligentləri» qəsd ilə aşura günü dəstə qabağına düşüb nə üçün baş yaranların qanlarını dəsməlləri ilə silirlər?

Və üçüncüsü; səbəb nədir ki, baş yaranların hamısı ibarətdir məhz gədə-güdələrdən, baqqallardan və çaqqallardan; bunların içində bir nəfər də maarif əhli görsənmir?» (91).

Bu suallara cavab axtarmağa ehtiyac yoxdur. Çünki İslamı hörmətdən və qiymətdən salan məhz din pərdəsi altında gizlənmiş əmmaməlilər, «intelligentlər» və başqa kateqoriyadan olan insanlardır.

C.Məmmədquluzadənin fikrincə, küçələri bambılı kimi atılıb düşə-düşə dolanmaq, öz əli ilə öz başını-gözünü qana boyamaq nəinki avamlıq, vəhşilik, bəlkə dəliliyədən də dəliliyədir. Lakin yazıçı bu fikirlərlə əslində Aşura mərasiminin özünə qarşı yox, mərasim vaxtı icra edilən bəzi qeyri-insani hərəkətlərə qarşı çıxırdı. Təsadüfi deyil ki, hazırda, yəni Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etməsindən, insanların vicdan və dini etiqad azadlığının bərqərar edilməsindən sonra Aşura mərasimi kortəbii, lüzumsuz hərəkətlərlə deyil, qanköçürmə məntəqələrində qana ehtiyacı olan xəstələr üçün müəşəkkil qanvermə və yoxsullara müxtəlif maddi yardım kampaniyaları ilə müşayiyyət olunur.

Aşura günündə baş verən hərəkətləri millətin tərəqqisinə mane olan bir amil kimi qiymətləndirən C.Məmmədquluzadə göstərirdi ki, başqa millətlər öz başlarını işlətmək, gecə-gündüz çalışmaq nəticəsində təbiət, kimya, təbabət, mexanika, elektrik və s. bilik sahələrində insan əqlini heyran qoyan böyük kəşflərlə məşğuldurlar. ...Müsəlmanlar, xüsusən də fəhlə və kəndlilər isə öz əlləri ilə başlarını yararaq, özlərini ehtiyac içində və müalicəyə möhtac qoymaqla əlavə, vəhşi hərəkətləri ilə xariciləri təəcübə qoyurlar» (78).

Aşura mərasimi ilə bağlı C.Məmmədquluzadənin tənqidi qeyd-

lərinə onun digər əsərlərində də rast gəlmək olur. Məsələn, «Məhərrəm ayı yetişdi. Məscidlər yavaş-yavaş dolacaq, sinələrin düymələri açılacaq, papaqlar başlardan götürüləcək, bitlər hərəkətə gələcək, keçəllərə hava dəyəcək, arvadlar töküləcəklər, küçə və məscidə uşaqlar doluşacaqlar qəndab təstinin ətrafına və ağlayıb qəndab istəyəcəklər. Məscid müdirləri keçəl başlarını yarandan sonra çirkli əlləri ilə stəkanı uzadacaqlar qəndabın içinə və doldurub verəcəklər uşaqlara. Uşaq da başını təstin içinə tutub qəndabın yarısını içəcək, yarsını da ağzından qaytarıb tökəcək yenə təstin içinə. Bu heyildə xəbər gələcək ki, «ədə, çəkil, dəstə gəlir!»

Qabaqda bir şəxs - ağ köynək, bir əlində xəncər, bir əlində də kağız oxuya-oxuya gəlir. Bunun dalınca bir dəstə - ağ köynək, əllərində xəncər, sinələri açıq, oxuya-oxuya sinə vururlar...» (100).

Kimdir onlar? Onlar kimin üçün və nədən ötrü ağlayırlar? C.Məmmədquluzadə bu sualları belə cavablandırır: «Qabaqda gedən və sinəzən oxuyan şəxsi mən tanıyıram. Bunun adı Məşədi Səfər Quludur. İki il bundan qabaq bu adam bəzzaz Hacı əlinin dükənindən iki top çit oğurlamışdı və «mirovoy sudya» (mülkü məhkəmə) buna ay yarım dustaq kəsmişdi.

Məşədi Səfər Qulunun dəstəsində olan adamları da tanıyıram: bunlardan biri Kərbəlayi Heydərdir ki, bir neçə ay bundan əvvəl öz dostu Kərbəlayi Cəfərin doqquz yaşında oğlu Zeynalı xəlvət bir yerdə bihörmət eləmək istəmişdi. Allah rast salmışdı ki, gəlib uşağı namərdin əlindən xilas eləmişdilər.

Dəstədə olan adamlardan biri Miri Qasımdır ki, doğma bacısı Səkinənin malını yemək qəsdı ilə saxta kağız düzəltmişdi. İl yarım dustaq olandan sonra qurtarıb gəldi və başladı evlərdə mərsiyə oxumağa.

Xülasə, bu dəstədə bir müsəlman görmürəm ki, ondan bir haramzadəlik və xəyanət baş verməmiş ola...» (100).

Göründüyü kimi, özlərini din yolunda, iman yolunda mücahid kimi göstərmək istəyən bu adamların hər biri, əslində dinə və dinin

hökmlərinə qarşı çıxanlardır. C.Məmmədquluzadə də məhz həmin insanları tənqid edib, İslamın saflığını, dinin, şəriətin adət-ənənələrini qorumağa çalışırdı. Onun fikrincə, burada ağlayıb göz yaş tökənlərin də heç biri ağlamaqlarının və özlərinə qəsd etməklərinin səbəbini anlamır: «İndi hər kəs məndən soruşsa ki, «Niyə ağlayırsan?» cavab verərəm ki, «ağlamağımın səbəbi budur ki, belə insanların içində yaşamağa məcbur oluram və bir çarəm də yoxdur».

Başqalarından soruşsan, deyəcəklər ki, «biz ağlayırıq ona görə ki, dünyada hər millətin içində quldur söhbəti düşəndə - Qafqaz müsəlmanları yada düşür,

Biz buna ağlayırıq ki, dosta və qardaşa xəyanət etməkdə, haramzadəlikdə, namərdlikdə və anamızın əmcəklərini kəsməkdə biz Qafqaz müsəlmanları dünya və ələmə dərs verə bilirik...» (104).

Müəllif Aşura mərasiminə bir ay qalmış müsəlman fanatların onu keçirməyə hazırlaşdıqlarını, bu münasibətlə zəncir qayırtırdıqlarını, xəncər itilətdiklərini, şəbiə dəstələri icarəyə götürmələrini, ağ köynəklərinin qanını silmək üçün dəsmallar hazırladıqlarını qeyd edirdi. O, baş yarıb, qan tökən və bununla əcnəbiləri özünə güldürən nadanları tanıtmaqla yanaşı, xalqı mövhumatdan ayırıb, azadlıq savaşına səsləyirdi. «Ax, unudulmuş vətən, ax yazıq vətən» - deyən, vətən, millət, ana dili həsrətini inqilab günlərində yenidən ədəbiyyata gətirən Mirzə Cəlil ana, vətən, doğma yurd-yuva ətrafında milli birlik ideyasını bütün kəskinliyi ilə qarşıya qoyurdu.

Müsəlmanların sosial vəziyyətinin ağırlığının səbəbləri haqqında düşünən C.Məmmədquluzadə sonda belə bir qənaətə gəlir ki, müsəlmanların kasıbçılığının başlıca səbəbi onların küllü miqdarda pul xərcləyib, ziyarətə getmələridir. Halbuki, həmin pulların çox az bir hissəsinə elə yaşadıkları kənddə də çoxlu sayda savab işlər görmək olar. Çünki İslam dini buyurur ki, Kərbəla və Məkkə ziyarətlərinin fəzilətlərini başqa bir xeyirxah əməllə də əvəzləmək mümkündür. Digər tərəfdən də, istər «Qurani-Kərim»də, istərsə də digər dini hökmlərdə Məkkəyə, Kərbəlayə mütləq deyil, imkan da-

xilində getmək nəzərdə tutulur.

C.Məmmədquluzadənin satira qələminin hədəflərindən biri də İslamın Orucluğu mərasimi ilə bağlı idi. Daha dəqiq desək, bu mərasimi təhrif edib, onun şərtlərinə düzgün əməl etməyən, savab əvəzinə Allah yanında günaha batan nadan, avam kütlə və onları düşünülməmiş əməllərə sürükləyən molla və axundlar tez-tez ədibin kinayəli gülüş obyektinə çevrilirdi.

C.Məmmədquluzadə Orucluğu ayında üzde özlərini ibadət edənlər kimi göstərənlərin batında çirklili və günah əməllərlə məşğul olduqlarını görür və tənqid atəşinə tuturdu: «...Bir ay rəməzanı mömün müsəlmanlar səhərdən-axşamədək kefli kimi dolanırlar. Hələ papiro və qəlyana adət eləyənləri heç dindirmək olmaz. O qədər fəhş ki, rəməzan ayında müsəlmanın ağzından çıxır, qeyri on bir ayın ərzində çıxmır:

- Adə, haramzadə, məni orucağız çox dindirmə, vallah, tərəzinin daşını vuraram, başın dağılar!...

Bunların hamısına müsəlmanlar içində deyirlər «ibadət»

Hələ bir iş də var. Söz yox ki, orucluğu ümdə mənası budur ki, müsəlmanlar ac qalmağa adət eləsinlər və acları hərdənbir yadlarına salsınlar və aclara ianə etsinlər.

Çox gözəl.

Amma bizim gördüklərimiz və eşitdiklərimizdən bunu təcrübə eləmək olar ki, mömün müsəlmanın yadına aclar həmişə düşə bilər, bircə rəməzan ayından savayı; çünki rəməzan ayında günorta azanı deyildəndən axşam azanına qədər mömün müsəlmanın yadına düşən şeylər məhz fisincan, badımcan və xanımcandır.

Dəxi özgə şey yada düşməz...» (100).

Müəllif elə bu felyetonda Orucluğu bayramını az qala «yeyib-icmək bayramı» kimi qeyd edildiyini vurğulayaraq, bunun ibadətə heç bir aidiyyəti olmadığını qeyd edir: «Müsəlmanlar bərk tədarükdədir...Yad adam elə xəyal eləyə bilər ki, bəlkə qabaqda toy-bayram gəlir. Elə toy-bayram tədarükünə də çox oxşayır. Amma biz

bilirik ki, toy-bayram yoxdur; bunlar hamısı rəməzan tədarüküdür.

Əgər durub yaxşı hesab eləsək və çotkaya salıb tərəziyə vursaq, görürük ki, müsəlmanlar on bir ayın müddətində yeyib-icməyə xərclədiklərindən çox artıq bircə rəməzan ayında yeyib-icməyə xərcləyirlər. O qədər ləziz xərəklər ki, bircə rəməzan ayında ortalığa gəlir, qeyri on bir ayın ərzində gəlmir. Yəqin demək olar ki, rəməzan ayı müsəlmanlardan ötrü yemək ayıdır, qonaqlıq ayıdır, toy-bayram ayıdır.

...Axşam azanı deyilən kimi, mömün müsəlman bilmir ki, nəyə əl uzatsın; çayını içsin, firnini yesin, halvadanı dadsın, dolmamı yesin, qovun-qarpızını götürsün, qəndab içsin, yəinki plovu gözləsin. Plovun da ətri evi bürüyüb; qazanın qazmağını zaranq-zaranq ilə qopardırlar.

Xülasə kefdi ki, gəl görəsən.

Bunların hamısına müsəlmanlar içində deyirlər «ibadət» (90).

Göründüyü kimi, burada C.Məmmədquluzadə yemək-icmək xətrinə oruc tutmağı, müsəlmançılığın ən müqəddəs mərasimlərindən birini toy-bayram kimi keçirməyi təəssüf hissi ilə qeyd edir:

«...Sən əgər həqq, həqqamiyyət axtarırsan, bəs nə səbəbə bu bayram günlərində qarınqululuqdan başqa özgə bir savab işlərlə məşğul olursan? Nə səbəbə süfrə başına əyləşib ləzzətli yeyib-icmək əvəzinə, əlsiz ayaqsızları yada salmırsan, onların hər bir rast gələninə doyuzdurmursan, xeyir işlərdə özünü kənar saxlayırsan... Söz yox ki, pasxa-masxa, qurban-murban bir bəhanədir, yoxsa sən əgər doğrudan da allah sevənsən, dəxi bu qədər yeyib-icməyi allah məhəbbətinə nə dəxli?» (35, 408-409).

C.Məmmədquluzadə «müsəlmançılıq» adı altında bir çox insanların Ramazan ayındakı qara əməllərini «Məşrubət» felyetonunda daha qabarıq diqqətə çatdırır. Felyetonda yazılır:

«Dünən bir nəfərdən eşitdim ki, erməni şərəbçiləri rəməzan ayına biqərar müntəzirdirlər. Səbəbini soruşdum, cavab verdi ki:

- Rəməzan gecələri arağın və çaxırın müştəriyi çoxalır.

Mən təccüb elədim və rəfiqim and içdi ki, müsəlmanlar orucluq gecələri qeyri vaxtlardan artıq şərab içirlər. Bu belə.

Şəriətimiz məşrubatı haram buyurub, amma and olsun allaha ki, müsəlmanlar qeyri millətlərdən də artıq içib keflənmək dərdinə mübtələdirlər. Belə olan surətdə biz, demək şəriətə də baxmırıq. Bu da belə.

...Bizdə dəxi utanmaq qabiliyyəti qalmayıb. Adam adama deyər: «Əgər Allahdan utanmırsan, bari bəndədən utan!» Əgər şəriətdən utanmırsan, bari xaçpərəstlərdən həya elə! Əgər xaçpərəstlərdən utanmırsan, bari büdpərəstlərdən utan! Yoxsa sən gündüzlər oruc tutub, gecələr pulunu çaxırsatanlara xərləyəcəksən, yoxsa adını müsəman və insan qoya-qoya əziz vaxtını və bədəninə arağ və çaxır zəhərlərilə zay edəcəksən, o vədə sən həm allah yanında məsulsən, həm əhli-əyalın yanında xəcilsən, həm də insanıyyət aləmində yerin alçaq məqamlarda qərar tutacaq. Bu da belə» (116).

Məlumdur ki, İslamın ən müqəddəs günlərindən biri də Ramazan ayında qeyd olunan Qədr gecələri, yəni müqəddəs Qurani-Kərimin yer üzünə nazil olduğu günlərdir. Həmin gecələrdə insanlar məscidlərə yığışır, səhərəcən yatmayaraq bu müqəddəs kitabın ibrətamiz hökmlərindən söhbət açır, insanları yaxşı əməllərə, xeyirxahlığa və imana çağırırdılar. Bu barədə C.Məmmədquluzadə yazırdı: «İslam müfəssirlərinin və müctəhidlərinin təbrincə rəməzanül-mübarək ayının otuz gecəsindən biri Qədr gecəsidir. Hər bir kəs o cecəni tapa bilsə, haman gecəni yatmayıb müəyyən ibadəti əda edə bilsə, o şəxs əbəd-abad özü də bağışlanır və onun cəmi qohum-əqrəbası və əbövü əcdadı və cəmi günahlardan məğfirət tapıb əbəd-abad xudavəndi-ələmai şəfaətinə nail olurlar.

Bu hansı gecədir? Bir rəvayət də bundadır ki, qədr gecəsi rəməzanül-mübarək ayının on doqquzuncu gecəsi ilə otuzuncu gecəsi arasındadır. Bu on iki gecənin biridir» (45, 137).

Müsəlman aləmində, o cümlədən Azərbaycanda hər il təntənə

ilə qeyd olunan mübarək günlərdən biri də Qurban bayramıdır. Cəlil Məmmədquluzadə Qurban bayramı haqqında yazırdı: «Tarihin göstərməyindən belə anlaşılır ki, Həzrət İbrahim Xəlil zilhiccənin onuncu günü sübh tezdən yerindən durub Həcərdən olan balaca oğlu İsmayıl dedi: «Bala, dur gedək. Oğlu başladı getməyə, gördü ki, atası bıçaq və kəndir də götürür... (106). Felyetona müsəlman aləmində geniş yayılmış belə bir rəvayətlə başlayan C.Məmmədquluzadə daha sonra yazır:

«...Xülasə hər necə olmuş olsa, gərək hər bir müsəlmanın evində qan tökülə.

Eydi-əzha (qurban bayramı) aləmi-islamda ən ali və ən təntənəli eydlərin biridir. Bu gün küreyi-ərzin müxtəlif yerlərində sakin olan müsəlmanlar qurban kəsməyə məşğuldurlar. ...Qəzetlərimiz başdan-ayağa qurban bayramı ilə məşğuldurlar. Allah özü cəmi qələm sahiblərinin ömrü-şəriflərini eydi-əzha məqalələrindən də uzun eləsin!

Yenə nə yaxşı ki, belə-belə bayramlar var idi; yoxsa qeyri millətlərin qabağında dayanmağa gücümüz olmayacaq idi.

Bu gün eydi-şərif münasibətilə cəmi din qardaşları təbrik və cəmi nəzirlərin dərəcəyi-qəbula yetişməyini cənab haqdan istida edirik» (106).

Burada bütün qadağalara və təqiblərə baxmayaraq qeyd olunan dövrdə qurban bayramının xalq tərəfindən geniş qeyd olunduğunun şahidi oluruq. Lakin C.Məmmədquluzadənin bütün digər əsərlərində olduğu kimi, bu felyetonunda da açıq-aydın görünür ki, ədib keçmiş zamanlarda Azərbaycan cəmiyyətində, ümumiyyətlə, bütün müsəlman aləmində hökm sürən hərc-mərclikdən, başıpozuqluqdan, cahillikdən, avamlıqdan və başqa çatışmazlıqlardan dərin təəssüf hissləri keçirir və xalqı oyamaşa, birliyə və həmrəyliyə dəvət edir.

C.Məmmədquluzadənin ateist olmadığı, Allaha və müqəddəs İslam dininə hörmətlə yanaşdığı onun «Bistü-həştüm» felyetonunda

əksini tapmışdır. Burada müəllif dini mərasimləri və ayinləri kor-korana icra edən, mahiyyətini isə anlamayan avam insanları oyanışa, hadisələrə açıq gözlə baxmağa çağırırdı:

«...Biz aşağıda qol qoyan mömün müsəlmanlar zəhmət komissarı yoldaşa izhari-rizaməndi edirik bu barədə ki, yoldaş zəhmət komissarı həmin oktyabr ayının səkkizində belə bir dekret çıxarmışdı ki: oktyabr ayının onuncu günü səfər ayının iyirmi səkkizinci gününə mütəbiqdir. Bu səbəbdən lazımdır ki, mömün müsəlmanlar həmin gün tətil etsinlər; yəni işləməsinlər.

Biz mömün müsəlmanlar bu dekreti oxuyandan sonra çıxdıq bazarə, hər kəsdən soruşduq ki, səfər ayının iyirmi səkkizi nədir və bunun fəziləti özgə günlərə nisbətən nədədir? - bir kəs bizə bir cavab verə bilmədi...» (117).

Burada əlbəttə ki, İslam dininin banisi Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin (s) vəfat etdiyi gündən söhbət gedir və C.Məmmədquluzadəni ağrıdan məsələlərdən biri də özlərini müsəlman adlandıran, müsəlmançılıqdan dəm vuranların həmin günün fəzilətini anlaya bilməməsidir.

Beləliklə, C.Məmmədquluzadənin dini bayram və mərasimlərə həsr olunmuş əsərlərindən də görünür ki, böyük ədib bütün digər məsələlərdə olduğu kimi, bu məsələdə də din xadimlərini və onların yanlış təbliğatını ifşa etmiş, dini ayin və mərasimlərin xalqa doğru, düzgün çatdırılması uğurunda mübarizə aparmışdır. Bu isə öz növbəsində insanları dindən, şəriətdən uzaqlaşdırmağa deyil, əksinə, onların şüurlu şəkildə din və şəriət qaydalarına əməl etməyə, məhz bu yolla allaha yaxınlaşmağa dəvət etmək demək idi.

III FƏSİL

İCTİMAİ MƏİŞƏT VƏ MİLLİ PSIXOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. Qohumluq və qonşuluq münasibətləri

Qohumluq və qonşuluq münasibətləri xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı ən mühüm mənəvi dəyərlərdən biridir. Lakin mədəni, mənəvi və sosial normaların məcmuyu olan həmin münasibətlər Azərbaycan etnoqrafiya elmində az öyrənildiyindən, aktual problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır.

Ümumiyyətlə isə dünya etnoqrafiyasında bu problemin etnoqrafik cəhətlərinin tədqiqinə XIX əsrin ikinci yarısından başlanılmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, qohumluq sisteminin yaranması bu sistemə daxil olan şəxslər arasında tarixən müəyyən daimi terminlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur ki, bu da sözügedən münasibətlərin məzmununu açmaq baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə terminlər ictimai məişətin müxtəlif sahələrində sosial normalar, adət-ənənələr, birgə yaşayış qaydaları, mənəvi amillər və nikah əlaqələri əsasında formalaşmışdır. Onlara C.Məmmədquluzadənin ayrı-ayrı əsərlərində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, baba, nənə, ata, dədə, ana, qardaş, bacı, əmi, dayı, xala, bibi, əmiqızı, əmidostu, qardaşoğlu, qardaşqızı, bacıoğlu, bacıqızı və s.

Bundan başqa, xalq arasında qohumluq və qonşuluq münasibətlərini ifadə edən, həmin münasibətlərin vəziyyətini, dərəcəsini və bütövlükdə ictimai münasibətlər sistemində rolunu müəyyənləşdirən çoxlu sayda atalar sözləri, məsəllər, nəsihətlər və tövsiyələr də geniş yayılmışdır. Məsələn, «yaxın qonşu, uzaq qohumdan yaxşıdır», «qonşu qonşuya baxar, canını oda yaxar», «qonşu qonşu

olsa, bağ çəpəri neyləyər» və s.

Qohumluq münasibətləri əsasən ailə adət-ənənələri, iqtisadi və mənəvi varislik prinsipləri üzərində kökləndiyi halda, qonşuluq münasibətləri müxtəlif formalarda təzahür edir ki, onlardan biri də qarşılıqlı yardımdır. Qarşılıqlı yardım, yaxud el köməyi adətlərinin yaşı xeyli qədimdir. Yüzdə yüz boyu onun müxtəlif forma və variantları yaranıb formalaşmış və onlar ictimai-iqtisadi amillərin, təsərrüfat və ailə məişətinin, təbii-coğrafi mühitin təsiri altında uğradığı dəyişikliklərlə günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Lakin onların təkcə bu amillərin təsiri altında yarandığını da demək səhv olardı. Belə ki, bu tipli münasibətlərin formalaşmasında mənəvi-psixoloji amillər və insanların birliyini şərtləndirən digər faktorlar da həlledici rol oynamışdır.

Etnoqrafik tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanda qarşılıqlı yardım və el köməyi adətlərinin iməclik, əvrəz, hov, bədəl, cey, modkəm, avaca, dayaqdurma, damazlıq, ziyanlıq, amanat, şəriklik kimi formalar müəyyən edilmişdir ki, onlar da qohumluq və qonşuluq münasibətlərinin yaranıb möhkəmlənməsində mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Təsərrüfat işlərinin qızgın vaxtında, ev tikintisində, ailə mərasimləri zamanı, xeyir-şərdə daha çox müşahidə olunan qarşılıqlı yardımın müxtəlif formaları bu günün özünə qədər qalmaqdadır. Hətta qadınlardan biri çörək bişirəndə qonşular ona köməyə gəlirdilər. «Mədət» adlanan bu kömək forması Naxçıvanda daha geniş yayılmışdı ki, bunun da başlıca səbəbi regionun sərt iqlim şəraitinin qış mövsümü üçün bir neçə aylıq çörək ehtiyatının yaradılması zərurətini şərtləndirməsi idi. Bu zaman isə istər-istəməz qohum və qonşuların biri-birinə yardımına ehtiyac yaranırdı. Yardıma gələnlərə «mədətçi» deyirdilər.

«Mədət» el köməyi barədə C.Məmmədquluzadənin «Pirverdinin xoruzu» hekayəsində rast gəlinir. Burada göstərilir ki, Qasım əminin övrəti Həlimə xala hər dəfə çörək bişirən vaxt iki, ya bəlkə üç övrət qonşularından özünə mədədçi çağırırdı və bəzən Təzəkənd-

dən bacısı Zibeydəyə də xəbər verərdi ki, gəlib ona kömək eləsin (42, 128). Qohum və qonşuların bu tipli davranışlarına ədibin digər əsərlərində də rast gəlmək mümkündür.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında rast gəlinən «hov» el köməyi adəti barədə isə onun eyni adlı felyetonundan oxuyuruq: «Hov - qədim istilahdır; yəni «hay» deyib adam çağırmaqdır. Bu söz məhz kəndlərdə işlənir. Əlsiz-ayaqsız kəndliyə cəməm yardım göstərmək lazım gələn vaxt, o vədə bir nəfər adam salırlar kəndə, gedir evbəev gəzir və haraylaya-haraylaya deyir:

- Ay camaat! Hər evdən bir cüt çıxsın, Həsənquluya bir-iki çuval yer cızlasın. Ta ki, yazıq kişi gələn il acından ölməsin» (46, 76). Göründüyü kimi, əkinçiliklə bağlı olan bu xeyirxah adəti təqdir edən yazıçı, Qarabağda ağaların bundan öz məqsədləri üçün yararlandığını da qeyd etmişdir.

Bundan başqa, kənddə kiminsə evinə qonaq gələrdisə, kənd camaatı ona ərzaq və digər vasitələrlə yardım edir, qonağın yemək-içməyinin hazırlanmasında iştirakçı olurdular. Qonağı yola salarkən isə ev sahibi tərəfindən ona yol və ailəsi üçün ərzaq payı qoyulardı.

İslam dini Qurban bayramında hər bir müsəlmanın allaha bir qurban kəsməsini və onu imkansızlara paylanmasını tələb edir. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində bu şərtə əməl etmək üçün imkansız qonşuların şəriklikdən istifadə ediyi göstərilir.

El köməyi adətləri xalqın təsərrüfat məişətində - əkinçilik və maldarlıqda daha qabarıq nəzərə çarpır. Məlumdur ki, əkin sahələrinin suvarılmasında arxılardan, təbii bulaq və göllərin suyu ilə yanaşı, kəhrizlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Kəhrizlərin qazılması və təmiri əhalinin ümumi səyi ilə həyata keçirilirdi. C.Məmmədquluzadə «Əkinçilik aləmindən» məqaləsində sovet hakimiyyətinin gəlişi ilə kəhrizlərin milliləşdirilməsi səbəbindən baxımsız vəziyyətə düşdüyünü qeyd edir və bunu el köməyi adətlərinin qismən aradan çıxması ilə əlaqələndirmişdir.

Qohumluq və qonşuluq münasibətlərində yığılıb bir yerdə görüşüb söhbət etmək, hər hansı uzaq səfərdən qayıdan şəxsin görüşünə gəlmək və s. məqamlar mühüm rol oynayır. C.Məmmədquluzadə xalqın mənəvi birliyinin formalaşmasında əhəmiyyətini Məmmədhasən əminin dili ilə belə izah edir: «...görüşməyin hər halda mənfəəti var. Çünki görüşmək olmasa, ortalıqdan mehribanlıq götürülər» (37, 282).

Müəllifin «Kışmış oyunu» əsərində isə biz qohumluq və qonşuluq münasibətlərinin başqa bir təzahürünün - kənd caamatının qış gecələri kəndin ağasının və ağsaqqallarının Bala Sultanın tövlə ot-ağına yığılıb söhbətləşdiyinin, müxtəlif məsələləri müzakirə etdiklərinin şahidi oluruz (37, 409-414).

Bu cür epizodlara C.Məmmədquluzadənin digər əsərlərində də rast gəlinir. Lakin fikrimizcə, əksər hallarda ailə məişətindən kənara çıxan qohumluq və qonşuluq münasibətlərinin ictimai məişətin bir sahəsi kimi daha dərin etnoqrafik tədqiqata ehtiyacı vardır və bu istiqamətdə C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının da əməli əhəmiyyəti mütləq nəzərə alınmalıdır.

3.2. Qonaqpərvərlik

Azərbaycan xalqının qədim adətlərindən biri də qonaqpərvərlikdir. Azərbaycan qonaqpərvərliyinin mahiyyəti qonağın «allah qonağı» adlandırılmasında, «Tanrıya da qurban olum, qonağına da» kimi xalq deyimlərində çox aydın görünür.

Bundan başqa, əsrlərin yadigarı olan «Kitabi-Dədə Qorqud daستانında rast gəlinən «Qonaq gəlməyən ev dağılacaq» ifadəsi bu adətin tarixinin daha uzaq keçmişlərə aid olmasından xəbər verir. Bu gün xalq arasında geniş yayılan aşağıdakı bayatı da deyilənlərə əyani sübutdur:

*Əzizim dərdə qıl,
Başda qoymaz, ağıl,*

*Səni ki mehman açmaz
Xanə, yurd ol, dər, dağıl.*

Azərbaycan qonaqpərvərliyi dövrün, zamanın ictimai-iqtisadi və siyasi durumundan asılı olmayan, itirilməyən mənəvi sərvətlərimizdən biridir. İctimai inkişafın müxtəlif mərhələlərində formaca müəyyən dəyişikliklərə məruz qalsa da, qonaqpərvərlik məzmunca ilkin özülün ənənəvi xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlamışdır. Bununla belə, cəmiyyətin ayrı-ayrı zümrələrində maddi imkandan asılı olaraq qonağın qarşılınması müxtəlif cür icra edilmişdir.

Bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, qonaqpərvərlik adətinin qonağın qarşılınması, saxlanması və yola salınması kimi üç mühüm mərhələsi mövcud olmuş və Azərbaycanın hər bir bölgəsi bu mərhələlərin özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənmişdir. Lakin bundan asılı olmayaraq, hər yerdə bu mərhələlərin hər birinin ən yüksək səviyyədə təşkili mənəvi borc hesab edilmişdir.

Əziz qonağı qarşılayarkən onun ayağı altında qurban kəsirdilər. Qarıya gələn qonağın qarşısına ağsaqqal çıxır, ona iltifat göstərirdi. Qonaq hörmətlə qarşılandıqdan sonra bir qayda olaraq, ona xüsusi süfrə açılır, yemək verilir, rahatlığı üçün hər cür şərait yaradılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətli və ya kasıb olmasından asılı olmayaraq, bütün evlərdə qonaq üçün nəzərdə tutulan otaq olardı və bu otaq xüsusi olaraq bəzədilərdi. Hörmət əlaməti kimi onu həmişə yuxarı başda əyləşdirərdilər.

Təsədüfi deyil ki, xalqımızın qonaqpərvərlik adəti haqqında Avropanın və dünyanın bir çox alimlərinin, səyyahlarının əsərlərində kifayət qədər epizodlara rast gəlmək mümkündür. Bu mövzu C.Məmmədquluzadə yaradıcılığından da kənarda qal-mamışdır.

Qonağın gəlişi əvvəlcədən məlum olduqda, onun qarşılınması üçün xüsusi hazırlıq işləri aparılırdı. Bu bərdə ədibin məşhur «Qurbanəli bəy» hekayəsində də məlumat verilir. Doğrudur, əsərin süjeti azərbaycanlıların qonaqpərvərliyi xətti üzərində qurulmamışdır.

Burada məqsəd Qurbanəli bəyin milli məənəviyyata, mentalitetimizə sığmayan hərəktlərini açmaq və ifşa etməkdir. Bununla belə, əsərdə qonaqpərvərlik adət ilə bağlı müəyyən məqamlar da diqqəti cəlb edir. Hekayədən oxuyuruq: «...Bir tərəfdən dolu xurcunlarla kəndin kəndxudası və ağsaqqalı gəlir, digər tərəfdən də kənd camaatı qab-qacaq, xalça-palaz daşıyırdı...» (37, 387-408).

Məlum olduğu kimi, keçmişdə həm şəhər, həm də kənd yerlərində evlərdə yerdə oturmaq adət idi. Yerə xalça, palaz, kilim və s. döşənir, rahat oturmaq üçün döşəkçə və mütəkkə qoyulardı. Bu baxımdan qonaq qarşılanan evlərin daxili səliqə-sahmanı, dövlətli evi ilə kasıb evi arasındakı fərqləri də diqqətə çatdırmaq vacib məsələlərdəndir.

Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında azərbaycanlıların yaşayış fondunu təşkil edən evlərindən daxma, dam (qaradam), qamış koma, ağac evlər, aynabəndli ev, eyvanlı ev, ağ daşlı ev; varlı evləri - saray, imarət, müvəqqəti yaşayış evlərindən isə dəyə, çadır, koma (alaçıq) adlarına rast gəlinir. Bundan başqa, son dövrlərin məhsulu olan bir çox ev tipləri (aynabəndli evlər, eyvanlı evlər, ağ evlər, saraylar, imarətlər və s.) də ədibin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Evlərin daxili səliqə-sahmanı epizodlarına isə daha çox C.Məmmədquluzadənin «Danabaş kəndinin əhvalatları» povestində rast gəlinir. Pyesdən oxuyuruq:

«...Xudayar bər girən bir xırda ağ otaqdır. Yuxarı başda kürsü qoyulubdu. Kürsünün üstə salınıb rəğbətli yekə yorğan, yorğan üstündən rəğbətli cecim. Otağın işıq gələn yeri iki xırda akuşkadır. Akuşkalar təzə akuşkaya oxşayırlar. Qalan üç divarın hərəsində iki taxça; taxçalarda düzülüb mücrü, mis və çini qab, bağça. Bir taxçada var bir qəlyan, sol səmtədən divara iki-üç məcməyi dayanıbdı. Fərşə salınıb üç-dörd tikə palaz və kobud kənd xəlçəsi. Kürsünün üstə nimçə və üstə qoyulub samovar. Samovar təzə dəmə qoyulubdu. Xülaseyi-kəlam, bu ev kəndə görə çox səliqəli evdir (37, 320).

Povestin «Eşşəyin itməkliyi» hissəsində isə ali təbəqəyə mənsub bir şəxsin - qazının evi təsvir olunur:

«...Qazının otağı yekə, uca və ağ otaqdı. Bu otağın otuz yeddi taxça və tağı var və heç birisi boş deyil. Tağlara düzülübür çox bərnə və hədsiz çini qab. Taxçalara düzülübür bir neçə samovar, sandıqça, qəlyan, dörd-beş kəllə rus qəndi və xırdatat şeylərdən. Beş on taxta doludur boxça və paltarnan. İki taxça dolu idi kitab ilə. Fərşə salınıb pürbaha qalı və qalıçalar» (xalı və xalçalar) (37, 387-408).

Tədqiq olunan dövrdə əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kasıb zümərənin evinin daxili quruluşu isə Məmmədhasən əminin evinin təmsalında diqqətə çatdırılır. «...Məhəmmədhasənin evi yekə qış evidir. Çünki qışda bu evdə təndir yanar, o səbəbə evin tirləri qapqara qaralıbdı. Divarların dəxi yuxarıları qaralan kimi olub. Ev köhnə evə oxşayır; çünki tirlərin çoxusu əyilibdir. Səqfin ortalığında bir «həmmal» verilib ki, tirlərə təkyə olub, onları möhkəm saxlasın. «Həmmal» altdan iki sütun saxlayır. Hər sütunun altına bir yekə sal qoyulub ki, sütunları həmçinin möhkəm saxlasın. Evin bir tərəfindən təndir üstə duvaq, bir tərəfdə kürsü, üstə bir qədər çörək qalanıb. Qaranlıq bucaqlarda taxça kimi deşiklərə düzülüb saxsı qab-qaşiq, bir-iki mis qab. Kürsünün altında var üzüqoylu çevrilmiş bir qazan, bir çanaq, içində qatıq, bir qara hisli çaydan. Bir tərəfdə salınıb bir palaz, üstə bir iki dəstə yorğan-döşək. Bir-iki taxçaya düzülübür bir neçə boxça, köhnə papaq və bir-iki mücrü...» (37, 282-283). Elə də böyük olmasa, evlər və otaqların zənginliyində olan fərqlər aydın görünür.

Bütün bu təzadlara, sosial fərqlərə və psixoloji ziddiyyətlərə baxmayaraq, qonaq hər bir evdə ən yüksək səviyyədə qarşılanır və yola salınırdı. Bu bir azərbaycanlı mentaliteti idi.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində şəhərdə dövlətli ailələrdə yeməyi stol arxasında yeyirdilər. Stolun yuxarı başı hörmətli yer hesab olunurdu. Keçmişdə kişilər və qadınlar yeməyi ayrı-ayrılıqda

yeyirdilər. Ona görə də kişilərə kişi nökr, qadınlara isə qadın qulluqçu qulluq edirdi. Bununla əlaqədar olaraq yeməkdən əvvəl və yeməkdən sonra əl yumaq adətləri var idi.

Qonaqlar üçün aftafa-ləyən gətirirdilər. Onlar əllərini yuyandan sonra dəsmalla qurulaırdılar. Qonaqlar ev yiyəsinin dəvətindən sonra yeməyə başlayırdılar. Ev yiyəsi qonağa hörmət göstərüb, baxırdı ki, süfrədə hər şey olsun.

Yemək süfrəsində ən müqəddəs nemət çörək hesab olunurdu. Ona görə yemək vaxtı süfrəyə birinci çörək gətirilirdi. Çörəyi süfrəyə bütöv qoyurdular və hər kəs özünə lazım olan qədər kəsib götürürdü. Çörəyə bıçaq vurmaq günah sayılırdı. Adətən onu əllə bölürdülər. Çörəkdən sonra süfrəyə duz qoyurdular. Xalq arasında «duz-çörək kəsmək» ifadəsi də buradan götürülmüşdür.

Qonağı hörmətlə qarşılamaq, ona ehtiram göstərmək, son tikəsinini belə qonaqla bölmək xalqımıza xas olan, onun mənəvi dünyasının zənginliyindən soraq verən xüsusiyyətlər C.Məmmədquluzadənin bir çox əsərlərində əksini tapmışdır. Müəllifin «Tikan» felyetonundan oxuyuruq:

«...Bizim yerdə ata-babadan belə bir qayda var ki, məclisdə əyləşmək istəyəndə o biri şəxsin vəzifəsidir ki, yerindən dursun ayağa. Sən yəqin ki, hər dəfə əyləşmək istəmişən, həmin qonaq sənə ehtiram göstərmək babətindən qalxıb ayağa» (114).

Müəllifin «Ər» pyesində isə gələn qonağın kimliyindən, məqsədindən, həmçinin onu qarşılamağa hazırlaşan şəxsin niyyətlərindən asılı olmayaraq, qonaqpərvərliyin ümumi səciyyəsi aydın görünür:

«...Mərcañ xanım zəncəfil-çörək bişirir. Teymur bəy onlara qonaq gələcək. Sonradan məlum olur ki, bəs Teymur bəy Qasım-bəygilə qonaq gedib. Bundan təəssüflənən Mərcañ xanım deyir:

«- Bax bu oldu adam aldatmaq, adamı ələ salmaq. Qardaş gələcəksən, de ki, gələcəyəm, gəlməyəcəksən, de ki, gəlməyəcəyəm. Dəxi sənə yalvaran yoxdu, bu ağır zamanda özün bilirsən ki, qonağa tədarük görmək çətindir. Nə un tapılır, nə yumurta tapılır. Əlimizə

düşəni veririk yağa-bala ki, qonaq qabağında xəcalət olmayaq. Deməyələr ki, filankəs kasıb düşübdür. A rəhmətliyin oğlu, sən görürsən ki, biz sənə nə qədər hörmət qoyuruq. Axı sən vədə verməsən, biz bu təmtəraqı özümüzəndən ötrü qurmarıq. Axır sən bilirsən ki, indiki zamanda bu dəstgah nə ilə başa gəlir. Biz bu tədarükü görürük ki, sənə layiq olsun, bəy balasısan, öyrənmisən cəllali məclislərə, biz də çalışırıq ki, cərgədən geri qalmayaq...» (37, 386).

Yaxud, «...Keçən yay fəslı qabağı mənım yolım Xansaraya düşən zaman, bir gecə Qaraqırt qəsəbəsində həkim Qəbzibəyğildə qaldım və Həkim Qəbzibəyə qonaq oldum...»

Vaqeən hər şey qaydası ilə: yaxşıca yeyib-ıçmək, çolpaplov, yanında hər bir xuruşu, yaxşıca Qarakənd şərabi, Qarakəndin birinciliyi qazanmış ağ konyakı, meyvəcat, bunlar keçəndən sonra musiqi və xanəndənin ruha şadlıq gətirən və insanları göylərə qalxızan nəğmələri» (36, 298).

C.Məmmədquluzadənin «Qurbanəli bəy» əsərində isə kasıb ailələrdən fərqli olaraq, imkanlı zümrələrdə qonağın daha təmtəraqlı qarşılama mərasimi təsvir olunur:

«... Genə katlet bıçaqlarının taqqıltısı, atların kişnəməsi, cücətoyuqların və qlavaların bağırtısı və tulaların hafıltısı qarışdı bir-birinə. Bir ucdan təzə gələn qlava və katdalar atdan enib dolu xurcunları doldururdular həyəətə, bir ucdan kəndlilər dallarında qab-qazan, xalı və palaz daşıyırlar, bir ucdan kəndlilər həyətin dibində quzuları və toyuq-cüceləri yan-yana yıxıb öldürüb təmizləyirdilər...» (50, 426).

...Evin qabağında, çayın kənarında, çəmənin üstündə bir neçə fərş dōşənmişdi. Bir tərəfdə üç yekə samavar qoyulmuşdu və yallarında otuz-qırx stəkan, nəlbəki, nimçələr, qəndlər, mürəbbələr, şirin çörəklər, lumu-portağallar, kanfetlər, qurabiyələr və qeyri çay ilə və çaysız yeməli şeylər, yağlar, xamalar, qaymaqlar, quru yemişlər düzılmışdü. Ətrafdan qoyulmuşdu yastıq və balışlar. Bir tərəfdə qlavalarlar tatarı əllərində kəndliləri döyə-döyə bir yerə yığırdılar ki,

əl-ələ verib «yallı» getsinlər...» (50, 427).

Ev sahibinin qonaq üçün əlindən gələni etməsi, ondan heç bir şey əsirgəməməsi müəllifin «Molla Fəzləli» hekayəsində də çox təsirli cümlələrlə ifadə olunmuşdur:

«...Molla Fəzləli stəkanının qəndini qarışdır-a-qarışdır-a mənə belə dedi: - Axund Molla Nəsrəddin, mən allaha min şükürlər edirəm ki, bu qürbət vilayətdə siz tək dost vücuda rast gəldim və nə qədər ki, sizin hüzurunuzda qonağam, dünyada bir nemət yoxdur ki, mən ona özümü tamarzı hesab edəm» (37, 415-420).

Qonağa hörmətin özünəməxsus qaydaları və normaları da mövcud idi. Belə ki, qonaq evə daxil olan kimi, süfrəyə çayla bərabər cürbəcür şirniyyatlar qoyulurdu. Qulluqçular çayı masanın üzərində qoyulmuş samovardan süzürdülər. Ailə üzvləri qonaqla bir masa arxasında otura bilməzdilər.

Çay dəstgahından sonra qonaqlar yeməyə dəvət edilir və bu zaman onların darıxmaması üçün musiqiçilər dəvət olunurdu. Qonağı yüksək səviyyədə qarşılama bilməyən adamlar cəmiyyət tərəfindən tənqidlərə məruz qalırdı.

İndiki halda Qurbanəli bəy bərk sərxoş olduğundan və qonaqlara lazımcına xidmət edə bilmədiyindən qaçır və gizlənməyə məcbur olur. Elə bu səbəbdən də o, C.Məmmədquluzadə qələminin kəskin tənqid hədəfinə çevrilir.

Müəllifin bəzi əsərlərində qonaq yola salınarkən ona müxtəlif qiymətli hədiyyələrin, o cümlədən ərzaq məhsullarının verilməsi adətlərinə də rast gəlmək mümkündür. Bu adət çox güman ki, cəmiyyətin daha erkən dövrlərinə aid olub, tarixən qarşılıqlı yardımın bir forması kimi çıxış edir.

Bütün bunlarla bərabər, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında elə «qonaqpərvərlik adətlərinə» rast gəlinir ki, etnoqrafik ədəbiyyatlarda onlara təsadüf olunmur. Həmin adətlər insanların arzuolunmaz vəziyyətlərdən qurtulmağa imkan verir. Belə bir epizod müəllifin «Kişmiş oyunu» adlı pyes və povestində əksini tapmışdır.

Povestdə söhbət vaxtaşırı gəlib «hədiyyələr» yığan İran seyidlərinin, pyesdə isə tez-tez gəlib borclarını tələb edən ermənilərin gülünc vəziyyətə salınması səhnəsi təsvir olunur. Hər iki əsərdə arzuolunmaz qonaqlar «kişmiş oyunu» vasitəsilə qovulur. Yeri gəlmişkən, xalq arasındakı «qonağa «get» deməzlər, altından palazı çəkərlər» atalar sözü də çox güman ki, bu cür arzuolunmaz qonaqlara münasibətlə əlaqədar yaranmışdır.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında Azərbaycan mətbəxinin bir çox yemək və içkiləri qeyd olunur ki, bunlar da ailə mərasimlərinin və qonaqpərvərlik adətlərinin müxtəlif məsələlərinə aydınlıq gətirmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Onun ayrı-ayrı əsərlərində, felyeton və məqalələrində təndir və sac çörəyi, yuxa, halva, lavaş kimi çörək növlərinin, ağartı məhsullarının, bozbaş, piti, dolma, kabab, halva, paxlava, şəkər çörəyi kimi yemək və şirniyyat növlərinin, müxtəlif içkilərin adlarına rast gəlinir.

Azərbaycan yeməklərinin gündəlik və mərasim yeməklərinə bölünməsinin etnoqrafik xüsusiyyətlərini, bununla əlaqədar meydana gəlmiş qədim xalq təsəvvürlərinin təzahürlərini də C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında izləmək mümkündür.

«Kişmiş oyunu»ndan oxuyuruq: «...Bu minval ilə söhbət iki saat çəkdi və biz necə ki, lazım idi, isinib təam gözləyirdik, çünki biz məclisə varid olub əyləşən kimi sahibxana məzkur Bala Sultan nökrini göndərdi ki, «xoruz öldürüb bizdən ötrü sədri düyüsündən plov bişirsinlər» (33, 88).

Azərbaycan yeməklərinin keyfiyyəti, onun regional xüsusiyyətləri və tərkib müxtəlifliyi isə aşağıdakı sətirlərdə əksini tapmışdır: «Ac adama yanmış ət də xoş gəlir və bir də ki, bura şəhərdi, genə necə olsa şəhər bozbaşı ilə kənd bozbaşı bir olmaz. Yənə şəhər bozbaşının yanmışı kənd bozbaşının lap yaxşısından yaxşı olar» (33, 25).

Qonaqpərvərlik, mətbəx zənginliyi, masaarxası davranış normaları ədibin «Qurbanəli bəy» hekayəsində daha qabarıq nəzərə çar-

pır: «Qonaqlar yığışmışdılar zal otağına. Ortaya düzülüşdü stollar və stolların üstünə düzülüşdü növ-növ şirin çörəklər, suxarilər, paxlavalar, halvalar. Konfetlər, lumu, partaxallar, quru yeməklər...» (48, 120-121).

Müəllifin «Quzu» hekayəsi isə Azərbaycan mətbəxinin şah yeməyi sayılan plovun hazırlanma texnologiyası və tərkibi barədə müəyyən məlumatlar verir. «Kəblə Məmmədhüseyn də başladı quzunu tərifləməyə: xan məşallah çox nəcib quzudu, bir kəndli aparırdı satmağa, zornan 3 manat verib aldım. Bildim ki qonağınız var, dedim bələkə lazım ola, plov altına qoyasınız, çox yeməli quzudu» (47, 409-414).

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinə mənsub insanların yemək süfrəsi ilə kasıb zümrəyə mənsub insanların yemək süfrəsi arasındakı fərqlər və mövcud olan sosial bərabərsizliyin əlamətləri də çox aydın görünür: «Bir tərəfdə səkkiz yerdə dərviş mərəkəsi, bir tərəfdə iki yüz nəfər sarı aşıbişirən, səkkiz min səkkiz yüz ciyər kababı bişirən, bir tərəfdən üç yüz min nəfər köhnə başmaq, köhnə şüşə, köhnə sarmısaq ilə araq şüşələrində rəngbərəng su satan» (47, 380-382).

Beləliklə, qonaqpərvərlik adətinin C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında iki məzmununda ifadəsinin şahidi oluruq. Birinci halda, daha doğrusu bəylərin, imkanlıların, hacıların timsalında bu qədim el adəti kimlərəyə yarımağın təzahürü, qorxu instinktinin nəticəsi, tutduqları postları itirməmək istəyinin yekunu kimi ortaya çıxır və öz klassik mənasını itirir.

Kasıb təbəqə nümayəndələrinin timsalında isə qonaqpərvərlik adətinə daha çox riayət olunduğunu görürük ki, bu da müəllifin milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi, sadə xalqa və onun nümayəndələrinə məhəbbətin təzahürü kimi ortaya çıxır, ötən dövrlərin ailə-məişət ənənələrinin, o cümlədən qonaqpərvərlik adətinin ayrı-ayrı məqamlarını izləməyə imkan verir.

3.3. Ağsaqqallıq institutu

Xalqımız həmişə ağsaqqalara, böyüyə hörmətlə yanaşmış və onu müqəddəs saymışdır. Bu münasibət «Allahsız yerdə otur, böyüksüz yerdə oturma», «Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar», «Ustadına kəm baxanın gözlərinə qan damar» və s. kimi atalar sözlərində, məsəllərdə, həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatının digər nümunələrində parlaq əksini tapmışdır.

Hələ eradan əvvəl yunan coğrafiyaşünası Strabon yazmışdır ki, albanlar nəinki qoca valideynlərinə, həm də yad (qoca) adamlara həddindən artıq hörmət edirdilər (3, 18). Bunun Qafqaz üzrə uzunömürlülüüyü tədqiq edən Sulla Benet də təsdiq edir. Maraqlıdır ki, alim uzunömürlülüüyün başlıca səbəblərindən biri kimi ağsaqqalara hörməti görür.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində də ağsaqqala, böyüyə hörmətin şahidi oluruq. «Danabaş kəndinin əhvalatları»nda Vəliqulunun anası Zeynəbə münasibəti fikrimizcə, buna əyani sübutdur: «Zeynəb oğlundan yerdən-göyə qədər razıdır. Ondan ötrü ki, Vəliqulu o itaəti ki, anasına eləyir, bəlkə də atasına eləməzdi. Vəliqulu nəinki anasına nisbət, bəlkə özgələ görə də artıq üzüyola oğlandı. Yəqin ki, anası desə öl, öləcək, qal, qalacaq» (37, 263).

Adətə görə, evin ağsaqqalı, böyüyü evin kişisi hesab olunur və onun razılığı olmadan heç bir məsələ həll oluna bilməzdi. Yalnız ər öldükdən sonra səlahiyyətlər arvada keçirdi. Ata istəsə övladını döyər, söyər, arvadın buna qarışmağa ixtiyarı yox idi. Kiçiklər böyüklərlə bir süfrə arxasında əyləşə bilməzdi. Kiçiklər onlara qulluq etməlidilər. Ailədə oğul və ya qızın evləndirilməsi, ərə verilməsi də evin böyüyünün səlahiyyətində idi. Məsələn, «Ölülər» əsərindən görürük ki, Hacı Həsən qızı Nazlını heç kimin rəyini soruşmadan Şeyx Nəsrullaha vermək istəyir və Kefli İsgəndərin passiv ekstremizmini nəzərə almasaq, heç kim ona qarşı çıxmır.

Ağsaqqallara münasibətlə bağlı diqqəti cəlb edən başqa bir məsələ onların kənddə və el-obada birləşdiricilik funksiyası yerinə yetirməsidir. Onun mənəvi böyüklüyü bütün kənd əhlinin başına toplaşmasında özünü göstərir. «Kışmış oyunu» hekayəsində bu funksiyanı Vəlisoltan, «Ölülər» əsərində isə Hacı Həsən yerinə yetirir. Onların razılığı olmadan kənddə heç bir məsələ həll edilə bilməzdi. Bütün məsələlər onların razılığı və məsləhəti ilə yoluna qoyulardı. Kənd əhli onların başına yığışır, kəndə gələn qonaqlar ağsaqqal kimi məhz onların evinə təşrif buyurardı. Dünyadan köçərkən mülkiyyəti də varislər arasında onun razılığı və vəsiyyəti əsasında bölünürdü.

Evin böyüyü, kişisi istəsə heç kimin, o cümlədən arvadının rəyini soruşmadan ikinci, üçüncü və s. dəfə evlənə bilirdi. «Danabaş kəndinin əhvalatları»nda Xudayar bəyin timsalında belə bir halın şahidi oluruq.

Ümumiyyətlə, ağsaqqallara münasibətlə bağlı məsələlərə C.Məmmədquluzadənin digər əsərlərində də rast gəlinir. Lakin xalqın avamlığı, dini mövhumatçılıq, savadsızlıq, qadımlarla qeyri-insani rəftar kimi həyatı əhəmiyyətli bu məsələlərə nisbətə ağsaqqalara münasibət məsələsi C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında öz geniş əksini tapmamışdır. Bununla belə, vəziyyəti qiymətləndirmək baxımından yuxarıda qeyd olunan epizodlar da müəyyən mənada kifayət edir.

3.4. Milli psixologiya məsələləri

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında milli psixologiya məsələlərinin ayrı-ayrı istiqamətləri - milli-mənəvi dəyərlərə münasibət, milli şüurun vəziyyəti, ana dilinin təmizliyi və onun səviyyəsinin yüksəldilməsi uğrunda mübarizə məsələləri mühüm yer tutur. Böyük yazıçı qarşısına qoyduğu müqəddəs məqsədə yaradıcılıq prinsiplərinə uyğun olaraq, xalqın psixologiyasında təzahür edən mənfilikləri tənqid etməklə, islah və maarifçilik yolu ilə çətməyi istəmişdir. «Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqa xidmət etməkdir» deyən yazıçı ömrünün sonunadək qarşısına qoyduğu həmin məqsəd uğrunda yorulmadan çalışmışdır.

XX əsrin əvvəllərində həm daxili, həm də Rusiya və Qafqaz hökumət dairələrinin təqiblərindən bir an belə yaxa qurtara bilməyən böyük ictimai xadim və söz ustası nə ədəbiyyatda, nə də ki, ictimai fəaliyyətində Azərbaycan xalqının milli oyanışı, tərəqqisi və dirçəlişi, həmçinin müstəqilliyi uğrunda mübarizəni nəinki dayandırmamış, hətta öz düşüncələrinin toplusundan yaranmış bir hərəkət öndəri kimi ətrafında dövrünün təhsilli, açıq fikirli şəxslərini birləşdirə bilmişdi» (135, 101).

C.Məmmədquluzadə hələ «Molla Nəsrəddin» jurnalının ilk saylarında qarşısına qoyduğu böyük amalın mahiyyətini belə açıqlayırdı: «Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəsləri deyib gəlmişəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb, bəzi bəhanələrlə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə. Çünki həkəmlər buyurublar: «Sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirilər...» (62).

Beləliklə, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının əsas mövzularından biri də ana dili məsələsi idi. O, ömrünün sonuna kimi Azərbaycan dilinin saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizə aparmış, istənilən şəraitdə əqidəsindən qətiyyənlə geri çəkilməmiş, bu məsələdə

❦

hətta ən yaxın dostlarına və həmfikirlərinə belə güzəştə getməmişdir. Bu baxımdan ustad ədibin müasirlərindən olan Əli Nəzminin aşağıdakı sözləri çox xarakterikdir: «...Bir dəfə mən (Bakıda) bəhailərin dini təbliğatını tənqid yolu ilə bir felyeton yazmışdım. Mirzə Cəlil həmin felyetonu oxudu..., oxuduqdan sonra öz otağından bizim iş otağıma gəldi və mənə: «Əli Nəzmi, yox qardaş, valah mən bu zıncırovlular əndiras-məndiras kəlmələri ilə dolu olan bir felyetonu məcmuədə buraxa bilmərəm. Bunu kim başa düşə bilər» - dedi və felyetonu buraxmadı» (11, 54-55).

Ana dilinə hörmət və ehtiram, onun səviyyəsinin qaldırılması böyük mütəfəkkirin yaradıcılığının əsas motivlərindən biri kimi «Molla Nəsrəddin» jurnalının ilk nömrəsindən başlayaraq, həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun jurnalın səhifələrində xalqa müraciət dediyi aşağıdakı sözlər nəinki yüz il əvvəl üçün, elə müasir dövrümüz üçün də olduqca aktualdır:

«...Mən bilirəm ki, türk dili danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalayı-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz. Axırı biçərə ananız sizə deyirdi:

- Bala, ağlama, xortdan gələr, səni aparar» Və siz dəxi canınızın qorxusundan səsinizi kəsib, ağlamaqdan sakit olurdunuz.

Hərdən bir ana dilini danışmaq ilə keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var!?» (61).

Ana dilinə biganə yanaşan, hörmətsizlik nümayiş etdirən bir sıra «ziyahılar» C.Məmmədquluzadə qələminin amansız tənqid obyektinə çevrilirdi. Həmin insanları cəsarətlə ittiham edən müəllif bunun milli psixologiyanın korlanmasının nəticəsi olduğunu açıq-aydın göstərirdi: «...Tutaq ki, hökumət qoymur məktəblərdə ana dilimizi işlətməyi, ana dilimizi öyrənmək. Bəs ana dilimizi işlətməyi, ana dilimizə məhəbbət etməyi, ana dilimizi xoşlamağı kim qoymur? Mən indiyədək heç bir yanda görməmişəm ki, iki obrozovonni

❦

müsəlman bir-birilə görüşəndə müsəlmanca danışsınlar. Amma hökumətin qanun və qəraradlarının içində elə bir qərarad yoxdur ki, iki müsəlman bir-birilə müsəlmanca danışmağına mane olsun.

Tutaq ki, hökumət qoymur məktəblərdə ana dilimizi oxuyaq... Bəs kim bizi öz dilimizdə danışmağı ar bilməyə vadar edir? ...Dil barəsində hökumət ermənilərə etdiyi rəftarın onda bir hissəsini bizə etməyib. Amma bununla belə heç kəs indiyə kimi görməyib ki, iki oxumuş erməni bir-birilə rusca danışsın» (75).

Dilə hörməti müqəddəs ana südü ilə hörmətə bərabər tutan müəllif «...ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir» (108) deyirdi.

Bu fikirlərin davamı kimi C.Məmmədquluzadə başqa bir felyetonunda xəbərdarlıq da edirdi: «...Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətənini əlindən alsan, ölüb-itməz, amma dilini alsan fəvri olar və bir nişan qalmaz» (109).

C.Məmmədquluzadə dilimizin ağır vəziyyətə düşməsinin səbəbini ana dilində təhsilin olmaması, hakimiyyət dairələrinin insanların savadlanmasına, maariflənməsinə laqeydliyi ilə bağlayır və bundan çox mütəəssir olurdu: «Məni bir qisim uşaqların fikri almışdır. O da «saqqallı uşaqlar»dır. Mən saqqallı uşaqlar o şəxslərə deyirəm ki, 30-40 yaşa çatıblar, adlarını yazmağa acizdirlər. Xülasə, bu bisavad yoldaşlar özlərini gülünc bir halətdə buraxırlar. Mən qoca Molla Nəsrəddin əminin nəsihətini eşitsələr idi, bu saat, bu dəqiqə və bu saniyənin içində əllərinə kitab, qələm alıb balaca uşaqlar kimi savad əxz etməyə başlayarlar... Beləliklə, onlar həm məmələkətə xidmət etməyə qabil olardılar, həm də özlərini gülünc halətdən çıxardardılar» (37, 473-477).

C.Məmmədquluzadə eyni zamanda başqa ölkələrdə təhsil alıb vətənə qayıdan insanların, daha dəqiq, «milli ziyalıların» da ana dilinə biganəliyi ilə barışa bilmirdi. Bu, artıq nadanlıq, avamlıq məsələsi olmayıb, bütövlükdə psixologiyanın korlanması məsələsi idi.

Belə səhnələrdən biri müəllifin «Bizim obrazovannılar» felyetonunda bütün qabarıqlığı ilə diqqəti cəlb edir:

«Mənim bir rəfiqim var, özü də müsəlmandır, amma məni görəndə rus dilindən savayı özgə dildə danışmaz. Məsələn, söhbətimiz bu gürlür: mən onu görəndə deyirəm:

- Hardan gəlırsən?

O mənə belə cavab verir:

- Ya xodil na poçtu.

Deyirəm:

- Dünən niyə bizə gəlmədin?

Cavab verir:

- K nam prişli qosti.

...Amma dostumun xəbəri yoxdur: xəbəri yoxdur ki, mən də rusca bir az danışa bilirəm!

Axırı bir gün dostumdan soruşdum:

- Mən ölüm, mənə sözün doğrusunu de görüm, sən ki, otuz səkkiz il müsəlman içində tərbiyə tapmışsan, xəta olmadı ki, bir az rusca oxudun? Nə səbəbə sən mən ilə heç müsəlmanca danışmaq istəmir-sən?

Yoldaşım mənə rus dilində belə cavab verir:

- Sluşay, kak-to stidno koqda obrazovanny çelovek po tatarski qovorit!...(yəni, obrazovannının müsəlmanca danışmağı eyibdir!).

- Çox sağ ol, rəfiqim, mən bunu bilmirdim!» (64).

Bu kontekstdə C.Məmmədquluzadənin əlifba ilə bağlı fikirləri də maraqlıdır: «...Əgər yer üzündə cəmi millətlərin əlifbasını qabağımıza qoysaq, baxıb görürük ki, qədim farsların «mixi» yazılarının, hindlərin «divanaqari» əlifbasının, yaponların «katakana» əlifbasının, ermənilərin. yəhudilərin, rusların «kiril» əlifbasının və bütün Avropa əlifbalarının içində tək birəcə biz işlətdiyimiz «nəsx» (ərəb) əlifbasıdır ki, başda yazılan hərflər bir cür yazılır, ortada bir özgə cür, axırda bir özgə cür və əlahiddə yazılarda da bir cür yazılır. Mən elə qanıram ki. Bu cür əlifbanın sahibi bəlkə «heroqlifə» də gərək

şükr eləsin...» (92).

Ərəb əlifbasının çətinliyi, uşaqlar tərəfindən çətin dərk edilə bilməsi, həmçinin qarammatikası ilə bağlı bir sıra cəhətlər C.Məmmədquluzadənin «Dil» felyetonunda incə bir yumorla ustalıqla diqqətə çatdırılır: «...Mənim Fatma adında bir bacım var ki, həmişə anam ilə bir yerdə kəndimizdə olur. Bacımın beş yaşında bir azarlı oğlu var idi, mənim xahişimə görə bacım oğlunu gətirmişdi bizə ki, həm bir-iki ay bizə qonaq olsun, həm də İrəvan həkimləri uşağa müalicə eləsin. ...Burada Fatma doğdu və bir oğlu oldu.

Bir gün keçəndən sonra poçta yolum düşdü və bir açıq kağız alıb kəndimizə Molla Cəfər rəfiqimizə müxtəsər məktub yazdım: «Anama de ki, Fatmanın oğlu oldu». Kağızı saldım qutuya.

Molla Cəfər kağızı alır və elə bilir ki, mən yazmışam «Fatmanın oğlu öldü», yəni vəfat elədi; çünki, molla bunu bilirmiş ki, İrəvana gəlib naxoş oğluna müalicə elətdirsin...

...Xülasə, üç gün keçəndən sonra, evdə oturmuşduq, gördük qapı döyülür və bir övrət ağlayır. Qapı açılan kimi biçərə anam «bala vay» deyib, özünü çırpdı yerə və buhuş oldu...» (88).

C.Məmmədquluzadənin milli psixologiya və milli şüurun formalaşdırılması ilə bağlı fikirləri demək olar onun bütün əsərlərində əksini tapmışdır. «Ot» felyetonunda isə məsələnin başqa bir istiqamətinin şahidi oluruq. Müəllif əhalisinin böyük əksəriyyəti müsəlman, az bir hissəsi erməni olan məmləkətdə gördüklərini qələmə almaqla, bu barədə düşüncələrini ortaya qoymağa çalışır:

«...Dekabrın 27-də erməni vəkilləri sərdara ərizə verirdilər və elə həmin gün Qarabağın qoca və cavan bəyləri əvvəlinci cərgədə oturub sirk qızlarının çılpaq topuqlarına tamaşa eləyirdilər. Erməni vəkillərinin biri ağlaya-ağlaya ac ermənilərin əhvalını sərdara nağıl eləyirdi; bəylər də qaqqıldaya-qaqqıldaya qızların oynamağına çəpik çalırdılar. Ermənilər deyirdilər:

- Aman günüdür, sərdar, bizim aclara pul ver.

Bəylər deyirdilər:

- Oxqay, Liza can, qadavı alım...» (86).

Ümumiyyətlə, C.Məmmədquluzadənin əsərlərində çox tez-tez ermənilərlə müsəlmanların davranışlarının, psixoloji xüsusiyyətlərinin və vərdişlərinin müqayisəli təhlilinə rast gəlmək mümkündür. Bu müqayisələr zamanı emənilərin öz hüquqları və məqsədləri uğrunda daha inadla mübarizə apardıqlarının, elmə, təhsilə, mütaliyəyə səy gösdirdiklərinin, həmçinin çirkin niyyətləri naminə istənilən yola getməyə hazır olduqlarının şahidi olur. C.Məmmədquluzadə bunu görür və həyacan təbili çalıb, milləti oyanışa, maarifə, elmə səsləyirdi.

Bu cəhətdən «Axund ilə Keşişin vəzi» felyetonu çox xarakterikdir. Bu felyetonda bədnam qonşularımızla bəzi müsəlmanların (azərbaycanlıların) psixoloji durumunda, düşüncə tərzində və davranışlarındakı ziddiyyətli məqamlar çox aydın görünür:

«...Bir gün at ilə Samanlıq kəndinin mülkədarı Rəhimbəyə qonaq gəldim. Həyətin birində bir erməni arvadı toyuq-cücəyə dən səpirdi. Bir həyətdə bir müsəlman arvadı arxın kənarında qab yuyurdu. Həyətin birində bir erməni uşağı ağacın kölgəsində oturub kitab oxuyurdu. Bir həyətdə on iki-on üç yaşında bir müsəlman uşağı pişiyin quyruğuna ip bağlayıb həyətin o tərəf, bu tərəfinə qaçırdı və pişik mavıldaya-mavıldaya uşağın dalıca dalı-dalı hərəkət edirdi.

...Həyətin birində böyük tut ağacının kölgəsində bir neçə erməni oturub çörək yeyirdi. Keşiş ayaq üstə durub sağ əlini yuxarı qaldırırdı. İstəyirdim keçib gedəm, həmin keşişdən bir söz eşidib ayaq saxladım. Keşiş uca səslə üç dəfə dedi: hayqeninq, hayqeninq, hayqeninq (hayqeninq erməni dilində «vətən» deməkdir). Sonra müəllif yazır ki, keşiş uca səslə kəndlilərə bu sözləri deyirdi: «Erməni millətinin bu dünyada üç sevgili balası var: «Vətən», «Millət», «Dil». Və nə qədər ki, biz həmin üç sevgili balaların yolunda fəda olmağa qadirik, nə osmanlının həmidyyəti əsgəri və kürdləri, nə Ru-

siyanın qalitsinləri və nə zamanənin qeyri bir fəqazası erməni millətinin balasına xəttər yetirə bilməyəcəkdir.

...O biri həyətdə isə Molla Qurbanoglu kitabdan bu sözləri oxuyur: Babü həftüm (yeddinci fəsil)... Əgər bir şəxs yata, yuxusunda həcəmət görə, həmin şəxs dünyada heç bir bəlayə və naxoşduğa gıriftar olmayacaq... Ağacın altında, suyun qırağına bövl etmək yaxşı deyil, çünki həmzad, əcinnə, şeyatin insana zərər yetirər. Çahərşənbə, şənbə və tək günü qəbristana və hamama getmək olmaz, çünki bu günlərdə əcinnə və divlər qəbristana və hamama cəlb olub qalaqlıq edərlər və həmin günlər bunların bayramıdır. İnsanı görsələr zərər yetirərlər. Əgər bir kəsin belə bir qəza başına gəlsə durmayıb, gəlsin mənim yanıma, vaxt ikən ona «həft həsar» duası yazım» (70).

Göründüyü kimi, müəllif belə bir müqayisə ilə milli şüurun, milli psixologiyanın millətin varlığını qoruyub saxlayan əsas vasitə olduğu və din xadimlərinin onun formalaşmasında əsas maneə kimi çıxış etdiyini bədiü çalarlarla çox dəqiq göstərir.

Milli şüur məsələsi ən görkəmli tədqiqatçılar tərəfindən millətin ən vacib atributlarından biri kimi təqdim olunur. Bu baxımdan milli şüuru aşınmaya məruz qalmaqdan qorumaq bir nömrəli vəzifə kimi ortaya çıxır ki, onunla da millətin ziyahları məşğul olmalıdırlar. Təsədüfi olmayaraq mütəxəssislər qeyd edirlər ki, bir millət ordusunu, müstəqilliyini, hətta dilini itirsə də, milli şüurunu qoruyub saxlayırsa, o, itirdiklərinin hamısını bərpa edə bilər.

C.Məmmədquluzadə milli şüurun əsas atributu kimi «vətən», «millət», «dil» atributlarını götürür və hər bir fərdin onun uğrunda canından keçməyə hazır olduğunun vurğulayırdı. Onun fikrincə, bu dəyərlər uğrunda ölməyə hazır olan millətə ölüm yoxdur.

C.Məmmədquluzadə hesab edirdi ki, azadlıq, tərəqqi və təkamül yolunda ümumxalq işinə əngəl olan, zərər verən mürtəcə qüvvələrdən biri də məsləksiz, əqidəsiz «intelligentlər», tüfeyli siniflərə və müstəmləkəçi soyğunçulara nökrəçilik edən simasız «oliqarxlar»,

sözdə bir, əməldə başqa, ikinci adam olan cızmaqaraçı «müəlliflər», mövhumata rəvac verib, dörd arvad alanların azadlığı yolunda qələm çalan», «mədəniliyi» gecələri klublarda qumar oynamaqla keçirib, zahirdə özlərini millətpərəst, vətənpərəst göstərib, əslində padşahpərəst və mövhumatpərəst olan mühərrirlərdir. Onlara qarşı mübarizə aparmaq isə hər bir vicdanlı vətəndaşın müqəddəs borcudur.

Milli psixologiya və milli şüur məsələləri C.Məmmədquluzadənin «Azərbaycan» məqaləsində daha qabarıq nəzərə çarpır: «Ax unudulmuş vətən, ax yazıq vətən» sözləri ilə başlanan bu felyetonda C.Məmmədquluzadə Azərbaycanın müstəqilliyi, azadlığı, millətin tərəqqisi ilə bağlı ideyaları daha ətraflı və dolğun şəkildə ortaya qoyur. Ədibin yaşadığı dövrün xüsusiyyətlərini, mövcud siyasi şəraiti nəzərə alanda, belə çıxışları sözün əsil mənasında milli oyanışa, milli birliyə və azadlığa çağırış kimi də qiymətləndirmək olar: «... Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fələklər bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış evlərini bina etməyə üz qoyurdular.

Bəs sən haradasan, ey biçərə Vətən!?

Dünya və aləm dəyişildi, mənalar özgə təbir əxz elədi, yəni bizim dilcə söyləsək ki, əsl mənalarımı itirmişdi, qayıdıb əslini tapdı, İnnə illahi əə İnnə ilahi raciun, amma buna qail oldu ki, vətən, vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət! Dəxi bu dairədən kənar bəni-nai-bəşər üçün nicat yolu yoxdur» (48, 192).

Böyük mütəfəkkir milli psixologiyanın, milli şüurun formalaşmasında «ana vətən» və «ana dili» məfhumlarının rolunu, onların arxasında gizlənən mənəvi dəyərləri ön plana çıxararaq deyir: «...Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki;

- Mənim anam kimdir?

Öz özümdə cavab verirəm ki,

- Mənim anam rəhmətlik Zəhrəbanu bacı idi.

Dilim nə dilidir?

- Azərbaycan dilidir.

- Yəni vətənin haradır?

- Azərbaycan vilayətidir.

Demək, çünki dilimin adı türk - Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir.

-Haradadır Azərbaycan?

-Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən, qalan hissələri də Gilandan tutmuş qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bəyaziddən ibarət olsun» (48, 193).

«Azərbaycan» məqaləsi aşağıdakı üsyankar çağırışla tamamlanır, hansı ki, bu çağırışda ətalətdən qurtuluş, o taylı, bu taylı birləşib vahid Azərbaycan yaratmaq ideyaları ifadə olunur:

«...Ax gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısan? Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarım, ay keçəlpapaq xoylu, meşkinli, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, mərəndli, gülüstanlı quli-biyaban vətəndaşlarım, ey ərdebilli, qalxanlı bəradərlərim! Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin! Vallah ağılım çayıb! Axır dünya və aləm dəyişildi. Hər bir şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətəbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, haradır bizim vətənimiz?!

Gəlin, gəlin ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq qardaşları! Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar?!

Niyə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan vətən qardaşlarım?!» (48, 194).

C.Məmmədquluzadə milli psixologiyanın formalaşmasında təhsilin xüsusi rolunu vurğulayır, «qalitsinlərin» milli təhsili, yerli dilləri məhv etmək istəyən siyasətini pisləyir, «ana» əvəzinə,

«madər» yazan, «kak-tı stidno, koqda azerbaydjanskiy çelovek po tatarski qovorit! (yəni obrozovonninin müsəlmanca danışmağı eyibdir) (64) deyən ziyalılar tənqid edirdi. Çünki etnik funksiyaların ifadəçisi kimi mədəniyyətin bütün komponentlərindən daha sox dil çıxış edir. Müəllifin fikrincə, milli şüurun formalaşmasında milli ruhlu ziyalılar mühüm rol oynamalıdılar.

Bu məsələdə isə C.Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» pyesi bütün dövrlər üçün milli şüurun, azərbaycançılıq psixologiyasının, əsil Azərbaycan ziyalisinin fikir və düşüncələrinin şah əsəri hesab edilə bilər. Yüksək humanizm, vətənin, millətin, ana dilinin taleyi, yüksəlişə, mənəvi saflıq və birliyə çağırış «Anamın kitabı» pyesinin başlıca motivlərindədir.

Pyesdə müəllif əcnəbi ölkələrdə təhsil almış və həmin millətlərin psixologiyası altına düşmüş bir ailənin üç üzvünün timsalında o zamanlı Azərbaycan cəmiyyətindəki mənəvi-psixoloji durumu böyük ustalıqla diqqətə çatdırır. Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahid qardaşları bir-birini anlamayan, vətəndən, torpaqdan ayrı düşən müxtəlif dünyagörüşlü Azərbaycan ziyalılarını təmsil edirlər. «Qardaşlar arasındakı soyuqluq, uzaqlıq və mənəvi uçurum o qədər çoxdur ki, yaxınlığa, doğmalığa, bir-birinə isinişməyə güman yeri yoxdur (23, 115).

«Məlum olur ki, Əbdüləzimin bir-birinə yad olan hər üç oğlu - müəllif resarkasına görə, rus intilligenti libası», yəni pidjak, jilet, nişastalı yaxalı köynək geymiş, Rüstəm bəy də, «İran ürəfası libası», yəni uca İran bərkü, uzun İran arxalığı, üstündən uzun irani çuxa, gen şalvar, ağ corab geyib, əslində təsbəh çevirən Mirzə Məhəmmədəli də, başında qırmızı fəs, əynində pidjak, ağ yaxalı köynək olan qalstuklu Səməd Vahid də əslini itirib, Gülbaharın dediyi kimi, «hamısı bir tərəfə» yox, «biri o tərəfə gedir, biri bu tərəfə gedir». Bu baxımdan Rüstəm bəyin etirafı daha aydın, daha maraqlıdır:

Hələ indiyə kimi xalq bir şey başa düşmədi. İndiyə kimi xalq deyirdi: mərhəbə Əbdüləzimin oğlanlarına! Maşallah biri Peter-

burqda elm təhsil edib, biri İsfahanda, biri də Nəcəf-Əşrəfdə. Üçü də maşallah, oxuyub alim olub. Amma bundan sonra ağızlarında söylənəcək ki, haman üç alimin biri xüsuf-küsuf duası yazır, biri məfailin-failatün, biri də..., vallah, mən özüm də başa düşürəm ki, mən nəçiyəm... (43, 191).

Əsər «başdan-ayağa Azərbaycan dərdi ilə yoğrulub. Yazıldığı vaxtdan yüz ilə keçməsinə baxmayaraq, əsər bu günün özü üçün son dərəcə aktual olaraq qalmaqdadır. Orada Azərbaycan qüvvələrinin birləşmək dərdi, oxumuş ziyalılarımızın Azərbaycanın problemlərinin həllini başqa xalqlarda, özgələrin müdaxiləsində axtarmaq, öz dərдинə biganəliyi, öz dilinə və ənənələrinə hörmətsizliyi, vətənə və millətə etinasızlığı kimi onlarca məsələnin bədii həlli vardır» (54, 201).

«Anamın kitabı»ndakı Gülbahar obrazı bütün digər bədii vəziyyətləri ilə bərabər, həm də qardaşlarını müşahidə edib onların paxırlarını açan bir obrazdır. Zəhra bəyim isə Azərbaycan-Vətən timsalı olub, bütövlükdə bu vətənin övladlarını birliyə dəvət edən müqəddəslik zirvəsinə yüksəlir (54, 202).

Qardaşlar arasındakı münasibətlər pyesin sonunda özünün kulminasiya nöqtəsinə çatır. Aşağıdakı epizod da bundan xəbər verir:

Rüstəmbəy: - Qospada, zasedanie obyavlyayu otkritom.

Mirzə Zeynal (durur ayağa və yumruğunu silkələyə-silkələyə, acıqlı):

- Ağalar, ana dilindən başqa burada özgə dil danışmaq olmaz. Ana dili, ana dili, türk dili, milli dil....

Mirzə Zeynal: - Biz dübarə təvəqqe edirik sədr cənablarından ki, rusca danışmağı bilmərrə qədəğən eləsin.

Rüstəmbəy: - Xub, Teymurbəy, paveskada yazılan voprosları oxu, camaat eşitsin» (43, 74-75).

Vəziyyəti Zəhra xanım normal məcraya sala bilir. Zəhra xanım burada ana vətənin, elin, obanın simvoludur. Vətənin və xalqın birliyi ideyasını məhz o, öz övladlarına çatdırır. «Çobanları, onların

şirin, xəlqi danışdığı cəmiyyəti-xeyriyyənin iclasında dil boğaza qoymayan quru, rəsmiyyətçi nitqi ilə uzunçuluq edən yabançı ziyalılara qarşı qoyur. Təmiz, saf mənəviyyətli Gülbahar qardaşlarını da, onların dostlarını da başa düşə bilmir, ancaq çobanları anlayır, xoşlayır: «QarDaşlarım, vallah, sözün doğrusu budur ki, çobanların danışdığından savayı mən bir söz başa düşmədim», deyə milli simasını və mənliliyini itirmiş ziyalılardan üz döndərir (43, 95).

Sonda isə Zəhra bəyimin söyləri sayəsində, ataların oğullarına vəsiətini çatdırmasından sonra vəziyyətin nisbətən qaydaya düşməsi C.Məmmədquluzadənin özünün fikir və düşüncələrinin, arzularının təzahürü kimi çıxış edir və insanı gələcəyə nikbin baxmağa ümüdləndirir. «Ananın faciəsi vətənin, vətəndaşların faciəsidir. Ananın kitabı vətənin kitabıdır. Bu həqiqəti yaxşı dərk edən, qardaşları birliyə çağıran Gülbahar vətənin gələcəyini düşünür, gərəksiz kağız yığınlarına od vurub yandırır, təkcə ananın kitabını saxlayır» (43, 98).

Bundan sonra qardaşlar sanki ayılırlar və böyük səhvə yol verdiklərini başa düşürlər. Rüstəm bəy yavaş-yavaş uzaqlaşır içəri otağa, Zəhra bəyim dərin ah çəkir, sonra Mirzə Məhəmmədəli gəlib çəkkür diz üstə anasının qabağında.

Mirzə Məhəmmədəli: - Ana, məni bağışla, dünən hirsli vaxtımda sənə tərək-ədəblik göstərdim...

Burada oğullara dünyadan köçmüş atalarının qoyub getdiyi vəsiyyət də köməyə çatır. O vəsiyyət ki, Zəhra bəyim ailədə birlik və həmrəylik yaratmaq üçün lap son anda istifadə edir:

«...Yer, göy, ay və ulduzlar göylərdə seyr edib gözə-gözə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar; çünki bunlar hamısı qədim əzəldə gündən qopub ayrılmış parçalardır.

Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım hər yanı dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın ətrafında gərək dolanalar: çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ay və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu po-

zmaq iəstəyə! Onun insafı və vicdanı ona mürüdamül-həyat əziyyət edəsən, nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq...» (43, 99-100).

«Dəli yığıncağı» adlandırılan komediyada əsas fikir bundan ibarətdir ki, dəli kimi qələmə verilən və cəmiyyətin nəzərində sərəsəm dolaşan adamlar əslində cəmiyyət daxilində, insanlar arasında hökm sürən saxtəlik və rəzalətləri qorxmadan, cürətlə, həm də uca səslə car çəkirlər. Dəlilərin əhatə olunduğu cəmiyyət şəhər hakimi lal-buza qədər sağlam düşüncəyə zidd, qeyri-normal və çirkin bir şərətdə yaşayış keçirirlər. Onlara elə gəlir ki, içərisində dolaşdıqları bu aləm doğrudan da həyatdır. «Dəlilər» isə bu aləmin həyata bənzəmədiyini, hələ həyat səviyyəsinə gəlib çatmadığını, normal yaşayış üçün son dərəcə dözülməz olduğunu sübuta yetirilə...

...Komediya rəmzi məna olaraq, «dəlilik» və «ruhi xəstəlik» cəmiyyət qanunları ilə barışmamaq, mövcud vəziyyətdən narazılıq və haqsızlıq əleyhinə etiraz formasında ümumiləşmişdir (10, 61-62).

Milli psixologiyanın digər istiqaməti ilə C.Məmmədquluzadənin məşhur «Danabaş kəndinin məktəbi»ndə qarşılaşırıq. Burada övladlarının təhsil alamağa getməsinə faciə kimi başa düşən, hərbi xidməti az qala bədbəxtçilik kimi anlayın avam azərbaycanlıların hissləri çox aydın və qabarıq şəkildə ifadə olunub:

«Məşədi Ağakəşi (Əsəd): - Bala qorxma, inşallah bir zad olmaz.

Əsəd (titrəyir): - Dədə qorxuram məni saldat apararlar!

Məşədi Ağakəşi: - Bala, qorxma, allah Kərim allahdı (43, 112).

Yüzbaşının çavuşu nəzərəli (Əsəd):

- Çıx oradan, bu saat gəl, düş qabağıma, vələdəzünə oğlu vələdəzünə!

Məşədi Ağakəşi (Nəzərəliyə): - Səni and verirəm allaha, həyə Əsədi saldat aparacaqlarsa, bir yolluq de ki, evin yıxıldı...» (43, 112).

...Bu sözlərdən sonra yüzbaşı və çavuş Nəzərəli başlayırlar kəndliləri şallaqla vurmağa və vura-vura deyirlər: get bu saat uşağını gətir, yoxsa dərini soyaram! Bu hində araya iki uşaq gətirirlər. Kə-

narda ağlaşma səsi gəlir. Həmin iki uşağın anaları «bala vay» deyib ağlayırlar. İki kişi - həmin uşaqların ataları uşaqların əllərindən tutub yavaşca ağlayırlar. Ruslar təəccüblə baxırlar.

Birinci arvad: - Balamı saldat aparacaqlar, bala vay!

İkinci arvad: - Balamı uşqol aparacaqlar, bala vay!

Üçüncü arvad: - Balamı üçtel aparacaqlar, bala vay! (43, 120).

Bəli, bütün bunlar bir C.Məmmədquluzadə həqiqətləridir. «O həqiqət də bundan ibarətdir ki, azərbaycanlıların həmin dövrdə ordu təlimi görməyə həvəsləri az olmuşdur. Bunun acılarını sonralar - 1980-90-cı illərdə yenidən istiqlalımızı qazandığımız zaman bir daha yaşadıq. Odur ki, Mirzə Cəlilin «Danabaş kəndinin məktəbi» hekayəsində kəndlilərin uşaqlarını ordudan «qorumaları» faktı da bizi düşünməyə sövq etməlidir (53, 118-119).

Azərbaycanlıların özlərini bir millət kimi dərk edə bilməməsi, ümumiyyətlə «millət» məfhumunun nə olduğunu başa düşməməsi, «millət»lə «din»i qarışdırması da C.Məmmədquluzadəni ağırdan məsələlərdən idi.

«...Kitabın 967-ci səhifəsi Bakıdan danışır. Səyyah bəkililəri mədh edir və hətta kitabın bir yerində Bakı əhlini qamətdə və şücaətdə Rüstəm pəhləvana oxşadır. Amma heyif ki, burada kitabın bir neçə vərəqi cırılıb. Bakı vərəqəsinin axırında yazır ki, hər bir bakılıdan soruşdum ki, «mən ölüm doğrusunu de görüm nə millətsən? Və hamı and içib söylədi ki, «əlhəmdülillah, müsəlmanam» (72).

C.Məmmədquluzadənin yaratdığı obrazların düşdüyü vəziyyət ilk baxışdan gülməli, düşünəndə isə olduqca faciəlidir. Qul psixologiyası, mütilik və avamlıq əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən sadə adamların, qəddarlıq, yaltaqlıq, özlərindən güclülərin qarşısında riyakarlıq və qorxaqlıq isə bu insanları zülm altında saxlayan ağaların, bəylərin və yüksək rütbəli din xadimlərinin əsas xüsusiyyətləri idi. Məsələn, Novruzəlinin başına gələn qəzövü-qədərin səbəbi bir tərəfdən onun avamlığıdırsa, digər tərəfdən də xana olan sonsuz sədaqətidir. Bir qul kimi bütün həyatı boyu özünü xana borclu bil-

məsi və bunu işdə, əməldə nümayiş etdirməsi, beləliklə də xanın rəğbətini qazanmaq hissi, arzusudur.

Qurbanəli bəy isə yaltaq, yaltaq olduğu qədər də ikiüzlü adamdır, sözü ilə işi arasında tam bir uyğunsuzluq var. Bir zalım, qansız, kobud, sərt və əzazil bir üzü var ki, Kərbəlayi Qasıma, nökrə Əliyə və ümumiyyətlə rəiyyətdə münasibətdə özünü göstərir. O, pristavın arvadına, hətta itinə belə yaltaqlanır, Kərbəlayi Qasımin isə qarınına xəncər soxmaq istəyir. Bu xüsusiyyət naçalnikin şərəfinə düzəltdiyi ziyafətdə daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Belə ki, onun sağlığına lap axırda içilsə də, bundan mütəəssir olur, kef havasına hamını öz evinə qonaq çağırır və nitqində deyir: «...mən lap əriyib yerə girirəm. Mən nəyəm ki, bu qədər xanım mənim sağlığıma içsin? Mən bu xanımların ayağının torpağı da ola bilmərəm...Mən istəyirəm sizə qulluq elyim. Mən istəyirəm sizə nökrəçilik eləyim» (48, 124-125).

Qurbanəli bəyi xarakterizə edən Əziz Şərif yazırdı: «Qurbanəli bəy xasiyyət etibarilə qatı bir zalimdir, lakin C.Məmmədquluzadənin yaratdığı bütün obrazlar kimi, bu da yalnız zalim deyildir. Eyni zamanda o yaltaqdır, eyni zamanda o lovğadır, eyni zamanda o əyyaşdır, eyni zamanda o son dərəcə mədəniyyətsiz bir insandır, nadandır, cahildir, vəhşidir» (16, 32). Yuxarıda iqtibas etdiyimiz cümlələrdə Qurbanəli bəyə məxsus bu naqis keyfiyyətlərin hamısı aydın görünür.

Xudayar bəy isə C.Məmmədquluzadənin yaratdığı mənfi obrazların ən tipik nümayəndəsidir. Biz onu müxtəlif qiyafələrdə - Zeynəbə zorla evlənilib onun var-dövlətinə sahib çıxmaq istəyən bir nanəcib, Məmməd həsən əminin eşşəyini əlindən alan bir oğru və özündən nisbətən güclü erməni Karapetə yaltaqlanan qorxaq, simasız bir insan obrazında görürük.

Məsələn «Eşşəyin itməkliyi» hekayəsindən oxuyuruq: «...Xudayar bəy çubuğu doldurub yeridi Karapet ağanın yanına və əlini qoltuq cibinə uzadıb və bir çimdik qov çıxardıb tutdu Karapet ağanın

qabağına.

- Zəhmət olmasa ispiçkə çək, bu qovu yandırım.

Karapet ağa qeyznən cavab verdi:

- Sən məgər görmürsən ki, bura qəhvə dükkanı deyil! İtil cəhənnəmə burdan, supa oğlu supa! İtil!» (37, 252-253).

Öz ailəsinə və Zeynəbə qarşı münasibətdə isə biz bu adamı kobud, vəhşi, amansız və rəhmsiz bir obrazda görürük. Ona tamamilə əks qütbədə isə Məmməd həsən əmi durur. Məmməd həsən əmi öz xarakteri ilə o dövrün tipik azərbaycanlı kəndlisinin psixologiyasını özündə cəmləşdirən obrazdır. Onun yeganə arzusu nəyin bahasına olursa-olsun Kərbəlaya ziyarətə getməkdir və bütün hərəkətləri, davranışları məhz bu arzu və istək kontekstində cərəyan edir.

Zeynəb isə zəif də olsa, öz haqqını dərk edən və cəmiyyətdə bunun uğrunda mübarizəyə can atan ilk qadın surətlərindəndir. Zeynəbi və onun simasında başqa qadınları zavallı edən, yazıq hala salan, əl-ayağını buxovlayıb ev dustağına, qara çadranın əsirinə, hüquqsuz köləyə çevirən mövcud ictimai quruluş və dini ehkamlardır. Bir sözlə, Xudayar bəyin arxalandığı qüvvələr Zeynəb və minlərlə onun kimi ümüdsizlərin qəniminə çevrilmişdir. Zeynəb nə qədər məğrur, əyilməz, iradəli, sözündən dönməz olsa da, qara qüvvələrin güclü təzyiqinə çevrilə bilmir.

C. Məmməd quluzadə əsərlərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də avamlıq, savadsızlıq və mütiliyin təkcə milli məsələlərdə deyil, adi məişət səviyyəsində törətdiyi bəlaları da diqqətə çatdırmaqdır. Bu zaman sadə insanların təkcə Qurbanəli bəy və Xudayar bəy kimi qoluzorluların deyil, nisbətən aşağı kateqoriyadan olan fırıldaqçıların toruna çox asanlıqla düşməsinin də şahidi oluruq. Məsələn, «Dəllək» felyetonundan oxuyuruq:

«...Sadıq kişi: - Ay Usta Hüseyn, bizim Məhəmməd Vəlinin burnu qanayıb, nə əlac edirik qan kəsilmək bilmir. Arvad məni yalvara-yalvara sənənin yanına göndərib, bəlkə sən bir çarə tapasan.

... Usta Hüseyn başını bulaya-bulaya dedi:

- Ay, ax, vay, vay! Yazığım gəlir sənənin gününə, ay Sadıq kişi! ...

Kişi, utanmırsan başuvun tükünü bu qədər uzadıb qırxdırmırsan? Hələ xələt çəkməyib deyirsən ki, Məhəmməd Vəlinin burnunun qanı kəsilmir!? O, allahın qəzəbidir ki, səni tutub. Yoxsa harda gör-sənən şeydir ki, burnunun qanı kəsilməyər!? Sənənin tək müsəlmanlar bundan da artıq bəlaya giriftar olacaqlar!

Usta Hüseyn Sadıq kişinin başını qırxıb qurtardı. Sadıq kişi bökünü qoydu başına, iki qəpik çıxarıb uzatdı Usta Hüseynə və dedi:

- Usta, allah atana rəhmət eləsin!» (37, 380-382).

Məşhur «Ölülər» pyesində isə fırıldaqçılığın ən bariz nümunəsi ilə qarşılaşırıq:

«...Azarlı: Hacı əmi, bu baş ağrısı məni həlak eləyibdir; nə qoyar gecə rahat olam və nə qoyar gündüz rahat olam. Gedirəm Usta Cəfərin yanına, deyir: qanın çoxalıb, gərək səndən qan alam; gedirəm Mir Bağır ağanın yanına deyir: qanın azalıb, gərək bal halvasından savayı özgə bir şey yeməyəm. Hacı, məni çevir balalarının başına, şeyx cənablarımızdan iltimas elə, mənə bir barmaq yekəlikdə (əli ilə şəhadət barmağını göstərir) dua yazsın ki, bu baş ağrısı məndən rəf olsun. Hacı əmi, nə qədər canım sağdır...» (43, 117).

«...Birisi ki azarladı, çarəsiz qalıb dərini qonşusu İmaməliyə dedi, o da atasından, babasından eşitdiyi müalicə üsulunu göstərdi. Dəllək usta Cəfər xəstənin başının üstünü kəsib qan aldı, Gülsüm xala şüvərən bişirdi gətirdi. Dostu nənə uşağın burnunu püflədi, cahan bibi arvadın göbəyini saldı və beləliklə, əcəli yetişməyən şafa tapdı, əcəli yetən də bu namərd dünyanı tullayıb çıxdı getdi həmişlik axirət evinə.

Amma mənə qalsa, indi söylədiyim dava-dərmandan əfzəl axund molla Məhəmmədin və Fazil Şeyx Cəfərin bir nüsxə dualardır ki, salasan suya, verəsən naxoş içsin» (122).

İnsanların faciəsini avamlıqda, təhsilli adamları qiymətləndirə

bilməməkdə görün C.Məmmədquluzadə sonda bu cür düşüncə tərzinin ağır nəticələrə səbəb olduğunu qeyd edirdi. Din xadimlərinin yanlış təbliğatı, xaricdə oxuyub gəlmiş mütəxəssislərin xidmətindən yararlanmağın «günah» olması kimi fikirlərin təsiri altında olan insanlar bəzən çox ciddi problemlərlə üzləşməli olurdular. Bu hal müəllifin «Buz» hekayəsindən də aydın görünür. Burada biz avamlıq üzündən həyatlarını oxumuş, savadlı, bacarıqlı həkmlərə deyil, «müxəbəd kitablarının mütaliəsi və təcrübə ilə həkimliyi öyrənən», «həkimlikləri bir müxtəsərcə nəbzə baxandan sonra ciblərindən xəstəyə kinə və həb və işlətmə verməkdən ibarət olan» «həkimlərə» etibar edən insnlardan birinin faciəsi ilə üzləşirik (37, 478-484).

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən biri də onun əxlaqi görüşləri idi. Bu görüşlər də «Azərbaycanda əmələ gəlmiş ictimai-iqtisadi və siyasi şəraitin təsiri altında formalaşmış, dövrün əsas tələblərini özündə əks etdirirdi.

Doğma xalqının mədəni tərəqqisi və ümumi yüksəlişi uğrunda ömrünün sonuna qədər yorulmadan çalışan C.Məmmədquluzadə bu tərəqqiyə əngəl törədən feodal-patriarxal əxlaq normalarına, adət-ənənələrinə, islam dininin əxlaq ehkamlarına qarşı ciddi mübarizə aparırdı.

Heyvan alqı-satqısına bənzər nikah adətləri, qızların kiçik yaşlarından ərə verilməsi, özü də sevmədikləri, bəzən də nifrət etdikləri eybəcər və çox yaşlı olan məşədi və hacılara verilməsi, daha doğrusu satılması da milli şüur və milli psixoloji amillərlə bağlı məsələlər idi.

«Danabaş kəndinin əhvalatları»nda feodal zülmünə məruz qalan aşağı təbəqə nümayəndələrinin məişət və mədəniyyəti, həm də yuxarı təbəqənin həyat tərzini, ədibin mövcud ictimai quruluşa, bərabərsizliyə, zülm və hüquqsuzluğa etirazları da aydın görünür. Feodal-patriarxal kəndində bərabərsizlik və istismarın, haqsızlığın nəticələri Məmməd həsən əmi və Zeynəbin Xudayar bəylə qarşılaşdığı səhnələrdə canlı boyalarla şərh olunmuşdur. Yazıçı burada ağır

təzyiq altında beli bükülən Azərbaycan kəndlisinin faciəvi həyat tərzinin mənzərəsini göz qabağında canlandırır.

Haqsızlıq və istismar boyunduruğu altında əzələn Azərbaycan kəndlisinin şəriətin kəməndindən yaxa qurtara bilməyən məzlum Şərq qadınlarının azadlığı uğrunda sonralar daha böyük coşqunluqla, yüksək vətəndaşlıq cəsarəti və qeyrəti ilə apardığı dönməz, ardıcıl mübarizəsini təqdir edirdi.

C.Məmmədquluzadə millətin sabahı və gələcəyi sarıdan çox nigaran idi. «Ata-babamız xoruz və qoç döyüşdürüb, it boğuşdurub, qurşaq tutdurub, dərviş nağılına qulaq asıb, qızılquş saxlayıb günlərin keçirib, biz də ki, bu yolu keçirik, tələf olacağıq» deyən ədib narahatçılığını belə izah edirdi:

«Hər vaxt ki, özümüz üçün bir azadlıq binagüzarlığı istəmişik, - özümüzdə öz içimizdən bir şəxsi sultan vermişik və o sultandan izn hasil olmamış dinməyə və danışmağa ixtiyarımız olmayıb və bunun adını qoymuşuq azadlıq!

O ki, qaldı millətə, - o da kənardan qalıb baxa-baxa; çünki kənardan baxmağa min-min illərlə adət edib». C.Məmmədquluzadənin fikrincə, millətin «baxa-baxa qalması»nın da çoxlu sayda səbəbləri var: «...Qərinələrlə millətimizin şirin canına milyonlarca ac mikroblar daraşib qanını sovurmaqdadır və məhz bu həşəratdır milləti xəstə edən, məhz bu mikroblardır onu bədnam edən!

«Nicat, nicat» deməklə nicat yolu öz-özünə tapılmaz! «Məktəb, məktəb» deməklə məktəb öz-özünə açılmaz və açılsa da «Cameyi-Abbas» kitabından savayı orada bir özgə dərs verilməz.

Müftə-müftə «nicat», «məktəb» deməklə «fatıya tuman olmaz!» Lazımdır mikrobları millətin bədənindən kənar eləmək! Yoxsa nə gözyaşı tökməklə azarlı şəfa tapar, nə dua yazmaqla!» (87).

Vətəninini, millətini, xalqını canından da çox sevən C.Məmmədquluzadə bunları yazmaqla insanları birliyə, elmə və maarifə dəvət edir, qabaqcıl millətlər sırasında görmək arzularını ifadə edirdi.

«Vətəni istəmək təbii bir şeydir. Vətən də ibarətdir vətəndaşlardan, yəni insanın öz millətindən. Bir adam istəyir millətini istəsin, amma sabah vətəndaşlarını küçədə görə kimi ikrah eyləyir» deyən müəllif, sadə bir misalla bu «iyrənməyin» səbəblərini də göstərirdi: «Bir millət ki, müsəlman qəbristanının yanından keçəndə görə ki, bir özgə millət müsəlman ölülərinin sümükllərini çıxarıb, tullayır kənara və öz ölüsünü onun yerinə dəfn edir, biz belə milləti istəyə bilmərik...» (85). Ədibin yaşadığı dövrün xüsusiyyətləri baxımından, bu, ən orjinal, təsirli və dəqiq ifadə tərzidir. Bu cümlələrin məzmununda isə milli-mənəvi dəyərlərin və milli psixologiyanın aşınma dərəcəsi çox aydın görünür.

C.Məmmədquluzadə təkcə feodal patriraxal adətləri, dini fanatizmi, İran şahənşahlığının, Türkiyə sultanlığının və Azərbaycan cəmiyyətinin eybəcərliklərini tənqid etməklə kifayətlənməmiş, sovet cəmiyyətinin naqis cəhətlərini də qələmə almış və özünəməxsus şəkildə münasibət bildirmişdir. Görkəmli cəlilşünas İ.Həbibbəyli qeyd edir ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını C.Məmmədquluzadə müsbət qarşılamışdı. Bunun da əsas səbəbi özünü fəhlə-kəndli dövləti adlandıran yeni hökumətin bəyan etdiyi məram və məqsədlərin yazıcının niyyətlərinin bir çoxu ilə üst-üstə düşməsi idi. Ona görə də ədib 1921-1927-ci illərdə gənc sovet hakimiyyətinin tədbirlərində yaxından iştirak etmiş, həm bir vətəndaş, həm də yazıçı kimi cəmiyyətin inkişafına öz köməyini əsirgəməmişdir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ədibin qələmə aldığı «Proletar şairi», «Taxıl həkimi» «Şərq fakültəsi», «Nigarançılıq», «Sünnət toyu», «Qəza müxbiri» və s. hekayələrində məhz yeni cəmiyyətin mənfiyyətləri ifşa edilir, insanlar elmə, maarifə və inkişafa dəvət olunurdu. Bu əsərlərin məzmunundan aydın görünürdü ki, «vay o millətin halına ki, ziyalıları hər gün bir yerə cəm olub çay içmək, mənasız nağıllar danışmaqla ömrü başa vururlar», - deyən yazıcının xalqın tərəqqisi yolunda maneəyə çevrilmiş eybəcərliklərə və naqisliklərə heç bir halda göz yummaq fikri yoxdur. Ədib xüsusilə özlərini

vətən, millət xadimi adlandıran, əslində isə əsərlərində ikiüzlülük edərək xalqı aldadan, gurultulu, boş ibarələr altında öz çürük, çirkin niyyətlərini həyata keçirməyə çalışan yazıçılara qarşı daha kəskin mübarizə aparırdı (15, 112).

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində oğurluq, xalq malına göz dikmək, aclara çatası ianələrin mənimsənilməsi, şəxsi maraqların ümumxalq maraqlarından önə keçməsi, çoxarvadlılıq, azyaşlı qızların ərə verilməsi və s. kimi mənfi hallar pislənilir və onların islah olunması yolunu milli psixologiyada natamamlıq kompleksinin aradan qaldırılmasına çalışır.

Məsələn, müəllifin qeyd olunan əsərlərinin əsas personajları istedadsız, bacarıqsız və təsadüfi adamlardır. «Proletar şairi» də, «taxıl həkimi» də yeni ictimai quruluşun xalqa bəxş etdiyi imtiyazlardan sui-istifadə etmək, yüngül sənət və qazanc yolu axtarmaq eşqindədir (22, 157). Lakin bu zaman onlar C.Məmmədquluzadənin öldürücü gülüşü və tənqidi ilə qarşılaşırlar.

Bununla belə, C.Məmmədquluzadənin sovet cəmiyyətinə bəslənən ümid və inam dövrü uzun sürmədi. Onun həyat reallıqlarını əks etdirən əsərləri, ictimai xadim və yazıçı kimi böyük nüfuz qazanması müəyyən dairələrdə ona paxıllıq və qısqanclığın artmasına səbəb olmuşdu. C.Məmmədquluzadə 1928-ci ildən sonrakı mərhələdə yeni cəmiyyətin sərt ideoloji tələbləri və təzyiqləri ilə üz-üzə gəlmiş, mənəvi terrora məruz qalmışdır. Belə ki, AKP MK-nın 9 aprel 1929-cu il tarixli plenumunda «din əleyhinə oxunaqlı, kütləvi, ucuz jurnal kimi yenidən təşkil etmək» adı altında «Molla Nəsrəddin» jurnalının fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, müstəqil nəzərə çarpan, «Redaktorun orqanı» adlandırılan məcmuəni «Mübariz Allahsızlar İttifaqı»nın orqanına çevirmək haqqında qəbul edilmiş qərarı baş redaktoru dərindən sarsıtmışdır. Bunun ardınca dövrü mətbuatda M.Cəlilə qarşı böhtan və təzyiq kampaniyası təşkil edilmiş, o, «cığırdaş», «Azərbaycan dilini korlayan yazıçı» kimi damğalanmış, «Molla Nəsrəddin» jurnalının «şəkil, bədii, ictimai

cəhətdən «üzlü-astarlı dəyişdirilməsi» tələbi irəli sürülmüşdür... Həmişə qaynar fəaliyyətlə əhatə olunmuş qocaman yazıçının ömrünün son dövründə soyuq qış günlərinin birində əlyazmalarını sobaya ataraq yandırması keçirdiyi dərin sarsıntuların, mövcud quruluşa etirazın nəticəsi idi» (17, 10-11).

Beləliklə, aydın olur ki, millətin taleyi, gələcəyi və mənəviyyat məsələləri ilə bağlı C.Məmmədquluzadəni düşündürən problemlərin əhatə dairəsi, spektri həddindən artıq geniş olmuş və bu səbəbdən onları bir tədqiqat əsərində əhatə etmək olduqca çətin məsələdir. Bununla bərabər, yuxarıda şərh verdikimiz məqamlar da hamımız üçün vacib olan nəticələri əldə etməyə və C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyətinin tədqiqi istiqamətində misilsiz əhəmiyyətini göstərməyə kifayət edir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, biz C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı əsasında etnoqrafiya elmi üçün aktual olan problem məsələlərin məcmuunu ilə tanış olduq. Qeyd etmək lazımdır ki, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı, publisistikası Azərbaycanda bədii düşüncənin, ictimai fikrin və demokratik ənənələrin inkişafında mühüm bir mərhələ təşkil edir. O, ilki növbədə dövrünün «müsləman aləmində» hökm sürən köhnə feodal patriarxal münasibətləri, Azərbaycan xalqının, başqa şərq xalqlarının mənəvi intibahı, azadlıq və tərəqqisi yolunda cəfəqlik göstərmiş M.F.Axundov ideallarının varisi və davamçısıdır.

C.Məmmədquluzadə irsi bütövlükdə Şərq və İslam dünyasında oyanış və tərəqqi ilə bağlı bədii düşüncənin parlaq inkişafıdır. Fəlsəfə və tarix, sosiologiya və hüquq, iqtisadiyyat və estetikə, dil və psixologiya - hamısı bu irsin kompleks təşkil edən vahid mənə və məzmununun daxili tərkib hissələridir. Belə ki, C.Məmmədquluzadə bir ədib və bir ideoloq kimi bütün bu sahələrin hamısında islahatları bütövlükdə İslam Şərqi miqyasında irəli sürür. Bu mənada M.F.Axundovdan sonra öz ictimai-siyasi görüşlərini dövlət və ictimai xadim səviyyəsində şərh edən ikinci şəxsiyyət məhz Mirzə Cəlildir.

Qeyd etmək vacibdir ki, C.Məmmədquluzadənin ictimai-siyasi baxışları Azərbaycanda əmələ gəlmiş yeni ictimai-iqtisadi və siyasi şəraitin təsiri altında formalaşmış və dövrün əsas tələblərini özündə əks etdirmişdir. O, cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrindən - xalq məişətdən, iqtisadiyyatdan tutmuş, dövlət quruluşu və idarəsi məsələlərinə, sinif və zümrələrin, millətlərarası münasibətlərə, din və ateizm, etika, bədii yaradıcılıq problemlərinə qədər bütün mövzularda yazmışdır. Həm də nədən yazırdısa yazsın, onun qələmini hərəkətə gətirən qüvvə azadlıq, demokratiya və tərəqqi ideyaları idi.

Yaradıcı qələm sahibi kimi C.Məmmədquluzadəni həmişə ictimai qüsurlar, həyat və məişətdəki bəlalər və köklü problemlər çox

düşündürürdü və onu XX əsrin mürəkkəb ictimai-siyasi şəraiti yetirmişdi.

Bundan başqa, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində cərəyan edən inqilabi hadisələr, Həsənbəy Zərdabi və S.Ə.Şirvaninin çoxəhətliliyi, Naxçıvanda maarifçi-demokrat ziyalıların formalaşdırılmasında M.Q.Sidqinin fəaliyyəti, görkəmli ziyalı E.Sultanovun qadın azadlığı haqqında fikirləri, həmçinin rus inqilabçı-demokratlarının, mütərəqqi fikirli şair və yazıçıların demokratik ruhlu əsərləri də C.Məmmədquluzadəyə yaradıcılığına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Lakin onun yaşayıb-yaratdığı cəmiyyətdə sadəcə yazmaq işi bitmirdi. Həmin cəmiyyətin yaratdığı problemləri aradan qaldırmaq da böyük güc və bacarıq tələb edirdi. Müəllifin «yazmaq istəyirdim. Çox istəyirdim yazmaq. Amma bilmirdim niyə yazım və kimdən ötrü yazım. Çünki ümidvar deyildim ki, yazdıqlarımı çap etməyə və intişarə qoymağa hökumət icazə verəcək» sözləri isə onu yaşadığı boğucu ictimai-siyasi şəraiti çox aydın əks etdirir. Bununla belə, C.Məmmədquluzadə yazdı və özündən sonra böyük bir mənəvi-mədəni irs qoyub getdi. Elə bir irs ki, Azərbaycan xalqının milli oyanışında, milli dirçəlişində və milli şüurun formalaşmasında əvəzsiz rol oynadı. Təsədüfi deyil ki, həm sovet dövründə, həm də ölkəmiz öz dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra C.Məmmədquluzadəyə yaradıcılığı ən müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuş və qiymət verilmişdir. Elə günümüzün özündə də həmin tədqiqat işləri davam edir və böyük ədəbin yaradıcılığının heç vaxt aktuallığını itirməyən müddəaları cəmiyyətimizə və elmi ictimaiyyətə təqdim olunur.

C.Məmmədquluzadənin əsərləri təkcə Azərbaycan miqyasında deyil, bütün Şərqdə və Avropada demokratiya və azadlıq ideallarının təcəssümü kimi qəbul edilmişdir. Məşhur ingilis şərqşünası E.Braun 1914-cü ildə Londonda çap etdirdiyi «Məşrutə dövründə İran mətbuatı və ədəbiyyatı» əsərində «Molla Nəsrəddin» jurnalına

ayrıca fəsil həsr etmiş və C.Məmmədquluzadəyə yaradıcılığına, həmçinin «Molla Nəsrəddin» jurnalına yüksək qiymət vermişdir. Burada qeyd olunur ki, Tiflisdə türk dilində yazılıb çap olunan satirik «Molla Nəsrəddin» jurnalının İrana etdiyi təsir o qədər böyük və onun çəkdiyi karikaturaların əhəmiyyəti o dərəcədə mühümdür ki, mən onların ən yaxşılarından altı ədədini bu kitaba daxil etmişəm. ...İranda nəşr olunan «Suri-İsrafil» jurnalında çap olunan satirik məqalələr məhz «Molla Nəsrəddin» jurnalından ilham almışdır.

1926-cı ildə Parisdə nəşr olunan «Müsəlman həyatının məcmuəsi» adlı fransız jurnalında da «Molla Nəsrəddin» haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. Fransız alimi A.Benniqen və Ş.Lemersye tərəfindən yazılmış «1920-ci ilə qədər rus müsəlmanlarının mətbuatı və milli hərəkatı» adlı kitab isə tamamilə C.Məmmədquluzadəyə yaradıcılığına həsr olunmuşdur.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının əhəmiyyəti və ictimai-siyasi hadisələrə təsiri İran alimləri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş və bu barədə fikirlər müxtəlif kitab və məqalələrdə əksini tapmışdır.

C.Məmmədquluzadəyə yaradıcılığının mənəvi, psixoloji, estetik tutumundan əlavə, böyük elmi əhəmiyyəti də vardır. Burada Azərbaycan tarixinin bir çox qaranlıq məqamları, etnoqrafiyamızın hələ müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilməmiş problemləri, iqtisadi məsələlər və s. əksini tapmışdır.

Bundan başqa, C.Məmmədquluzadəyə qələmindən çıxmış əsərlər dövrümüz üçün böyük tərbiyəvi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə gənc nəslin sağlam mənəvi-psixoloji ruhda böyüməsi, vətənə, xalqa məhəbbət ruhunda tərbiyəsi istiqamətində bu əsərlər bütöv bir məktəb təşkil edir.

Sevindirici haldır ki, bu gün Mirzə Cəlilin uğrunda mübarizə apardığı ideallar, onu düşündürən problem məsələlər öz həllini tapmışdır. Azərbaycan öz istiqlalını əldə etmiş, dünya birliyində öz layiqli yerini tutmuş və Azərbaycan dili müstəqil respublikamızın dövlət dilinə çevrilmişdir. Bu gün Azərbaycan elmin və təhsilin sə-

viyyəsinə görə qabaqcıl dünya dövlətləri sırasındadır. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın tanınması və layiqincə təmsil olunması, tarixi proseslərin inkişafı, sivil dövlət quruculuğu prosesi, milli ideyaların gerçəkləşməsi sahəsində görülən əməli işlər də Azərbaycanda C.Məmmədquluzadə arzularının çiçəklənməsi və həyata keçirilməsi deməkdir.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının etnoqrafik təhlilindən irəli gələn ən mühüm nəticələrdən biri də sadə xalqın həyat və məişəti, gündəlik problemləri, dünyagörüşü, ictimai və fərdi şüurunun səviyyəsi məsələləri ilə sıx bağlılığının aydınlaşmasıdır. Həmin məsələlərin elmi tədqiqata cəlb olunması isə XIX-XX əsrin əvvəlləri, həmçinin sovet hakimiyyətinin ilk illəri üçün Azərbaycandakı mövcud şəraitin dəyərləndirilməsi işində mühüm rol oynaya bilər. Fikrimizcə, bunları nəzərə alıb C.Məmmədquluzadə bədii irsinin etnoqrafik tədqiqatını davam etdirmək məqsədəuyğun olardı.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev B.A. Azərbaycan folklorunda ailə-məişət mərasimləri və onların poetik mətnləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. 7-ci kitab. Bakı: Azərənəşr, 1987.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri. 1961.
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU-nun nəşri, 1989.
4. Babayeva R. Keçmişdə Abşeronda toy adətlərinin öyrənmək üçün materiallar // Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, I bur. Bakı: 1964.
5. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri (Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı: Elm və Həyat, 1996.
6. Bayramov F. C.Məmmədquluzadə xarici mətbuatda // Azərbaycan müəllimi. 8 iyun, 1967.
7. Cəfərov M.C. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Çinar-çap, 2002.
8. Elçin. Klassiklər və müasirlər, Bakı: Yazıçı, 1987.
9. Əfəndiyev A. Müdriklik səlahiyyəti. Bakı: Gənclik, 1976.
10. Əlioğlu M. Ədəbi fraqmentlər. Bakı: Gənclik, 1974.
11. Əli Nəzmi. Böyük jurnalist // Vətən uğrunda. 1944, №7-8.
12. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yollarında. 4 cildə, II c, Bakı: Azərbaycan, 1997.
13. Əliyev Y. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1967.
14. Əliyev Y. Böyük yazıçı. Bakı: Gənclik, 1979.
15. Əlimirzəyev X. Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası. Bakı: Yazıçı, 1979.
16. Əziz Şərif. Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadə). Bakı: Azərənəşr, 1946.

17. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: Biblioqrafiya Bakı: Elm, 2005.
18. Həbibbəyli İ. C. Məmmədquluzadə 1869-1932. Bakı: 2002.
19. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: 1991.
20. Həsənzadə T. Cəlil Məmmədquluzadənin cənub səfəri və «Molla Nəsrəddin» jurnalının Təbrizdə nəşri. Bakı: Elm, 1991.
21. Həsənzadə T. İran və Avropa müəllifləri Cəlil Məmmədquluzadə və «Molla Nəsrəddin» jurnalı haqqında // Azərbaycan (qəzet), 1994.
22. Hüseynov F. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı: Gənclik, 1977.
23. Hüseynov F. «Molla Nəsrəddin» və mollanəsrəddinçilər», Bakı: Yazıçı, 1986.
24. İbrahimov M. Böyük satira ustası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966.
25. Kazımlı C. Demokratiyanın fəal qarçısı // Demokratiya, 1994, 15 aprel.
26. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cildə, 1-ci c., Bakı: Elm, 1978.
27. Kredo (qəzet). 29 dekabr, 2007-ci il, № 60 (475).
28. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzüllər. Bakı: Elm, 2002.
29. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanda endoqom nikahı haqqında // Azərbaycan SSR EA xəbərləri, III buraxılış. Bakı: 1977.
30. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. 1-ci və 2-ci kitablar. Bakı: Elm, 1994.
31. Quliyev H.A. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. Bakı: Elm, 1986.
32. Quliyeva N.M. Azərbaycanda qohumluq münasibətlərinə dair / Azərbaycanda Arxeologiya və Etnoqrafiya elminin son nailiyyətlərinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Bilik, 1992.

33. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c., Bakı: Azərənşr, 1951.
34. Məmmədquluzadə C. Dram və nəsr əsərləri (Mir Cəlalın redaktəsi ilə). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958.
35. Məmmədquluzadə C. Molla Nəsrəddin: Felyetonlar məqalələr, məktublar. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1961.
36. Məmmədquluzadə C. Məqalələr və xatirələr məcmuəsi. Bakı: Azərənşr, 1967.
37. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 3 cildə, I c., Azərb. SSR EA nəşri, 1966.
38. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 3 cildə, II c., Azərb. SSR EA nəşri, 1966.
39. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 3 cildə, III c., Azərb. SSR EA nəşri, 1967.
40. Məmmədquluzadə C. Xatiratım (heqayələr). Bakı: Gənclik, 1971.
41. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri (heqayələr), Bakı: Gənclik, 1982.
42. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 6 cildə, I c., Bakı: Azərənşr, 1983.
43. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 6 cildə, II c., Bakı: Azərənşr, 1984.
44. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 6 cildə, III c., Bakı: Azərənşr, 1984.
45. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 6 cildə, IV c., Bakı: Azərənşr, 1985.
46. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 6 cildə, V c., Bakı: Azərənşr, 1985.
47. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 6 cildə, VI c., Bakı: Azərənşr, 1985.
48. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Maarif: 1987.
49. Məmmədquluzadə C. Cumhuriyyət, Naxçıvan: Qeyrət, 2002, 202 s.

50. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən İ. Həbibbəyli), Bakı: Çinar-çap, 2003.

51. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 4 cildə, III c., Bakı: Öndər, 2004.

52. Məmmədquluzadə H. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında xatirələr. Bakı: Azər nəşr, 1981.

53. Məmmədli A. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq // Dirçəliş-XXI əsr. №3, 2005.

54. Məmmədli A. Cəlil Məmmədquluzadəni yenidən oxuyarkən // Dirçəliş XXI əsr, iyul, 2002, №53.

55. Məmmədli A. Cəlil Məmmədquluzadənin nəsrində azərbaycançılıq ideologiyasının bədii təqdimi // Dirçəliş-XXI əsr, 2003-cü il.

56. Məmmədli A. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında yüksək vətəndaşlıq qayəti // Dirçəliş-XXI əsr, №2.

57. Məmmədli A. Yüz ilin ədəbi abidəsi. Bakı: Nafta-Press, 2006.

58. Məmmədov R. Qadın azadlığı probleminə «Molla Nəsrəddin» məktəbi prizmasından baxış // Azərbaycanda qadın məsələsi (tarix və müasirlik: XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəli). Bakı: Azərbaycan, 2006.

59. Məmmədov M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsi. Bakı: Az. SSR EA-nın nəşri, Bakı: 1963.

60. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917), Bakı: Ziya-Nurlan, 2004.

61. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980.

62. Molla Nəsrəddin. 7 aprel, 1906, №1.

63. Molla Nəsrəddin. 28 aprel, 1906, №34.

64. Molla Nəsrəddin. 14 aprel, 1906, №2.

65. Molla Nəsrəddin. 19 və 26 may, 16 iyun, 1906, №7, 8, 11.

66. Molla Nəsrəddin. 19 may, 1906, №7.

67. Molla Nəsrəddin. 24 noyabr, 1906, №34

68. Molla Nəsrəddin. 9 iyun və 23 iyun, 1906, № 10 və 12.

69. Molla Nəsrəddin. 30 iyun, 1906, №13.

70. Molla Nəsrəddin. 7 iyul, 1906, №14.

71. Molla Nəsrəddin. 28 iyul, 1906, №15.

72. Molla Nəsrəddin. 11 avqust, 1906, № 19.

73. Molla Nəsrəddin. 25 avqust, 1906, №21.

74. Molla Nəsrəddin. 8 sentyabr, 1906, №23.

75. Molla Nəsrəddin. 3 noyabr, 1906, №31.

76. Molla Nəsrəddin. 29 sentyabr, 1906, №26.

77. Molla Nəsrəddin. 27 oktyabr, 1906, №30.

78. Molla Nəsrəddin. 10 fevral, 1907, №6.

79. Molla Nəsrəddin. 21 aprel, 1907, №16.

80. Molla Nəsrəddin. 28 aprel, 1907, №17.

81. Molla Nəsrəddin. 12 may, 1907, №19.

82. Molla Nəsrəddin. 19 may, 1907, №20.

83. Molla Nəsrəddin. 2 iyun, 1907, №22.

84. Molla Nəsrəddin. 24 iyul, 1907, № 27.

85. Molla Nəsrəddin. 9 dekabr, 1907, №46.

86. Molla Nəsrəddin. 27 yanvar, 1908, №4.

87. Molla Nəsrəddin. 2 mart, 1908, №9.

88. Molla Nəsrəddin. 12 may, 1908, №19.

89. Molla Nəsrəddin. 19 may, 1908, №20.

90. Molla Nəsrəddin. 18 avqust, 1908, №33.

91. Molla Nəsrəddin. 11 yanvar, 1909, №2.

92. Molla Nəsrəddin. 22 fevral, 1909, №8.

93. Molla Nəsrəddin. 3 may, 1909, №18.

94. Molla Nəsrəddin. 17 may, 1909, №20.

95. Molla Nəsrəddin. 26 iyul, 1909, №30.

96. Molla Nəsrəddin. 23 avqust, 1909, №34.

97. Molla Nəsrəddin. 13 sentyabr, 1909, №37.

98. Molla Nəsrəddin. 4 oktyabr, 1909, №40.

99. Molla Nəsrəddin. 18 oktyabr, 1909, №42.
 100. Molla Nəsrəddin. 13 dekabr, 1909, №50.
 101. Molla Nəsrəddin. 14 mart, 1910, №11.
 102. Molla Nəsrəddin. №18, 1910.
 103. Molla Nəsrəddin. 11 iyul, 1910, №27.
 104. Molla Nəsrəddin. 20 dekabr, 1910, №2.
 105. Molla Nəsrəddin. 14 noyabr, 1911, №40.
 106. Molla Nəsrəddin. 24 noyabr, 1911, №42.
 107. Molla Nəsrəddin. 18 dekabr, 1911, №45.
 108. Molla Nəsrəddin. 12 aprel, 1913, №12.
 109. Molla Nəsrəddin. 1913, №23.
 110. Molla nəsrəddin. 12 may, 1917, № 12.
 111. Molla Nəsrəddin. 14 iyun, 1917, №14.
 112. Molla Nəsrəddin. 27 noyabr, 1917, №24.
 113. Molla Nəsrəddin. 20 fevral, 1921, №1.
 114. Molla Nəsrəddin, 9 mart, 1921, №4.
 115. Molla Nəsrəddin. 20 mart, 1921, №3.
 116. Molla Nəsrəddin. 7 may, 1921, №7.
 117. Molla Nəsrəddin. 17 oktyabr, 1923, №35.
 118. Molla Nəsrəddin. 26 yanvar, 1924, №3.
 119. Molla Nəsrəddin. 13 aprel, 1924, №6.
 120. Molla Nəsrəddin. 7 mart, 1925, №10.
 121. Molla Nəsrəddin. 21 mart, 1925, №12.
 122. Molla Nəsrəddin. 13 iyun, 1925, №4.
 123. Molla Nəsrəddin. 27 iyun, 1925, №26.
 124. Molla Nəsrəddin. 8 sentyabr, 1928, №31.
 125. Molla Nəsrəddin. 8 noyabr, 1928, №45.
 126. Molla Nəsrəddin, 14 mart, 1929, № 11.
 127. Molla Nəsrəddin, 30 oktyabr, 1929, №40.
 128. Paşayev A. Molla Nəsrəddin: dostları və düşmənləri. Bakı: Gənlik, 1982.
 129. Ramazanov F.F. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında

əxlaq məsələləri, Bakı: 1961.

130. Ramazanov F.F. Cəlil Məmmədquluzadənin etik görüşləri, Bakı: Azərnaşr, 1997.

131. Sadıqova M.M. «Molla Nəsrəddin» jurnalında xalqa və müəyyən sosial qruplara xas olan səciyyəvi etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Psixologiya elm... nam... diss... avtoref., Bakı: 2002.

132. Tağıyeva Ə. Yazıcının yaradıcılığında tərbiyə məsələləri //Azərbaycan müəllimi (qəzet), 9 dekabr, 1965.

133. Tehran Ə. Mirzə Cəlil və dil //Ədəbiyyat (qəzet), 16 fevral, 2001-ci il.

134. Ülfət E. Şeytan Şura hökuməti də onu dinsiz edə bilmədi // Naxçıvan, 11 dekabr, 1996-cı il.

135. Vəliyeva S. Cəlil Məmmədquluzadə ictimai xadim və ideoloq kimi (Molla Nəsrəddin» məktəbi və Azərbaycançılıq ideyası), // Dirçəliş - XXI əsr, 2002-ci il, №58.

Rus dilində

136. Bromley Ö. Etničeskie funküii kulturi i gtnoqrafii //Gtno-znakovie funküii kulğturi. M.: Nauka, 1991.

137. Qabibbeyli İ. Djalil Mamedquluzade. Baku: «Çinar-çap», 2002.

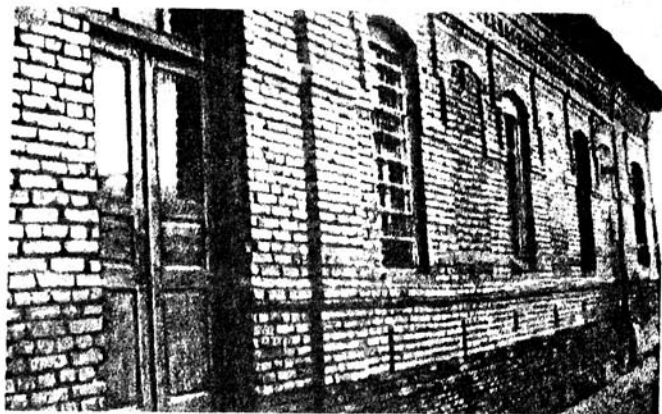
138. Dubrovin N. İstoriə voyni i vladıçestva russkix na Kavkaze, t.1, knq.2. SPb, 1871.

139. Zaxarov A. Domaşniy i soüialğny bit jensin u Zakavkazskix tatar // Sbornik materialov dlə opisaniə mestnostey i plemen Kavkaza (SMOMPK), vıp. XX. Tiflis: 1894.

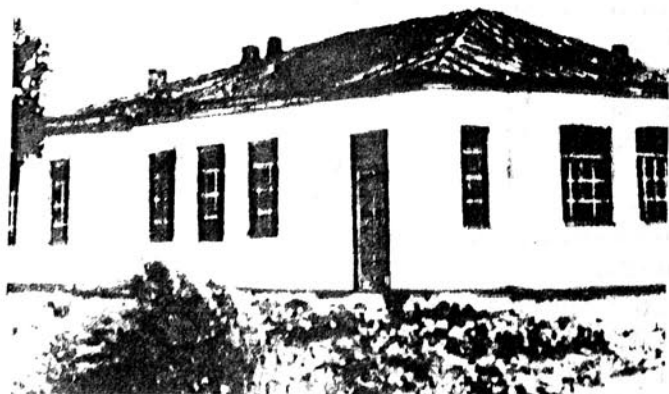
140. Obozrenie Rosiyskix vladeniıy za Kavkazom v statističeskom, gtnoqrafičeskom, topoqrafičeskom i finansovom otnaşeniəx (ORVZK), ç.IV. SPb, 1836.

141. Şarif A. 50 let so dnə osnovaniə jurnala «Molla Nasreddin» //Kratkoe soobşeniə İstitututa vostokovedeniə, vıp. XXVII, M.: 1958.

İLLÜSTRASIYALAR

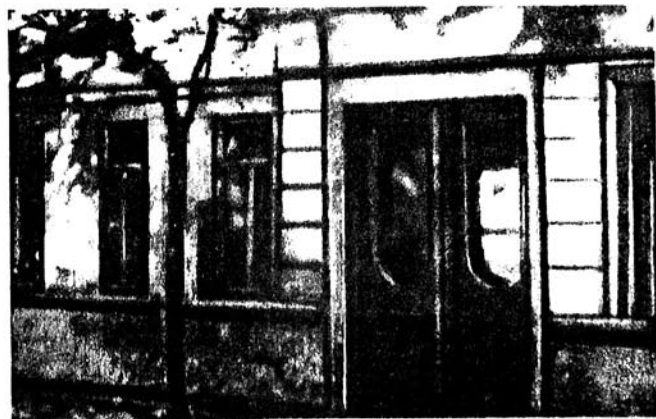
Naxçıvan şəhərində Cəlil Məmmədquluzadənin doğulduğu ev

Nehrəm məktəbi, XIX əsrin 90-cı illərində

Qori şəhərində Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasının binası

Tiflisin Davidovski küçəsində yerləşən "Qeyrət" mətbəəsi

Cəlil Məmmədquluzadə

Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım

Cəlil Məmmədquluzadə oğlu Mədhət ilə

C. Məmmədquluzadə oğulları Mədhət və Ənvər ilə

C. Məmmədquluzadə ailəsi ilə Şuşada

*C. Məmmədquluzadə ailə üzvləri ilə Şuşanın
İsa bulağında (İyun, 1926-cı il)*

C. Məmmədquluzadə ailəsi ilə Cıdır düzündə (1929-cu il)

Ailə ansamblı

C. Məmmədquluzadə "Qeyrət" mətbəəsində

C. Məmmədquluzadə (birinci sırada soldan birinci) qələm dostları ilə "Zarya Vostoka" qəzeti redaksiyasında

Cəlil Məmmədquluzadə

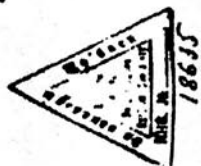

Ailə üzvləri ilə və qohumları böyük ədibi son mənzilə yola salarkən

تولید

فاجعه دست بوسود

№ 1971

بازار:

ایران، تبریز، بازار

"Ölülər" komediyasının əlyazmasının birinci səhifəsi

Bakıda Azər nəşr tərəfindən kitab halında çap edilmiş "Ölülər" komediyasının üzqabığı (1929)

Театръ Г. З. А. Тагіева.

В пятницу, 29-го апреля 1916 г. Вахитовск. мусульманскими артистами представляемо будетъ въ первый разъ

ÖLİLYAR

(МЕРТВЕЦЫ).

Драма въ 4-хъ дѣйствіяхъ и 5-ти картинахъ Мухоморова.
Въ драмѣ участвуютъ мусульманскіе артисты: М. А. Алиевъ, Сарабскій, Алекперъ, Рустеймъ-заде, Я. К. Маджафъ-заде, М. Мухтаръ, Х. Рустеймовъ, Маримановъ и др.
Въ драматическомъ будетъ участвовать Семъ Карабагъ, будучи артистомъ савандаря.

Два дня мусульманскіе театры будутъ закрыты.
Начало репетицій въ 5-мъ часѣ вечера. Билеты заблаговременно въ театрѣ, въ кассѣ театра, съ 10-2 ч. и съ 5-7 час.
Президентъ Сарабскій. Ответственный распор. У. Г. Гаджибековъ.

C. Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərinin ilk tamaşasının afişası (Bakı, 1916)

"Ölülər" in ilk tamaşalarından bir səhnə (1916)

Azərbaycan SSR xalq artisti Hacıqası Abbasov Şeyx Nəsrulla rolunda

Azərbaycan SSR xalq artisti Fatma Qədri "Anamın kitabı" tamaşasında Gülbahar rolunda

"Danabaş kəndinin məktəbi" M. Qorqi adına Azərbaycan Gənc Tamaşaçıları Teatrının səhnəsində

"Ölülər" in 1920-ci illərdəki tamaşalarının afişaları

"Danabaş kəndinin məktəbi" M. Qorki adına Azərbaycan Gənc Tamaşaçılar Teatrının səhnəsində

"Sizi deyib gəlmişəm" pyesindən bir səhnə

"Dəli yığıncağı" M. Əzizbəyov adına Dövlət Akademik Dram Teatrının səhnəsində

Naxçıvandakı Cavid poeziya teatrında "Çay dəstgahı" alleqorik dramının tamaşasından səhnə

C. Məmmədquluzadənin 1906-cı ildə Tiflisdə "Qeyrat" mətbəəsində kitabça şəklində nəşr edilmiş "Usta Zeynal" hekayəsinə çəkilmiş illüstrasiya

Qısametrajlı "Poçt qutusu" filmindən bir kadr

C. Məmmədquluzadə və Həmidə xanımın Bakıda fəxri xiyabanda məzar üstü abidələri

C. Məmmədquluzadə və Həmidə xanımın portreti (rəssam O. Sadiqzadə)

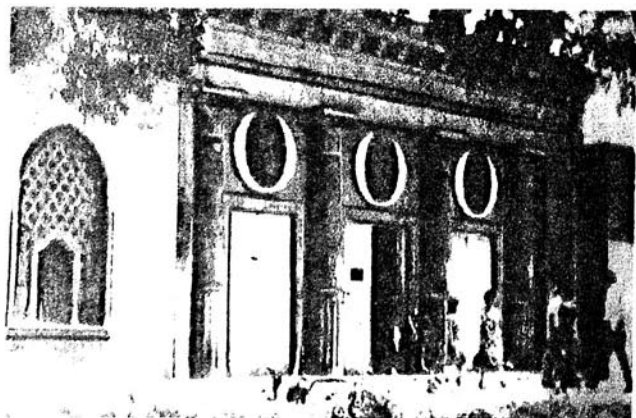
C. Məmmədquluzadədən qalan xatirə əşyaları: lampa, qəndqabı, stəkan

Hərdən ürəyindəki qəmi dağıtmaq üçün kamançası köməyinə çətardı

Naxçıvanda C. Məmmədquluzadə adına meydan

Naxçıvanda ədibin adını daşıyan ədəbiyyat muzeyi

*Nizami adına Ədəbiyyat muzeyinin fasadında
C. Məmmədquluzadənin büstü (Bakı)*

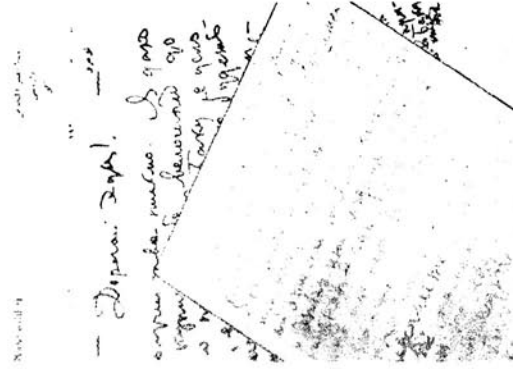

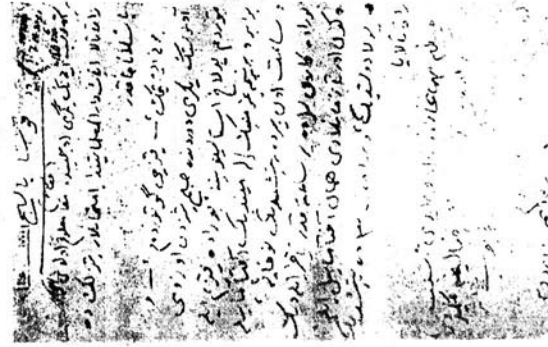

C. Məmmədquluzadənin Həmidə xanım məktubu

Nov 20/11

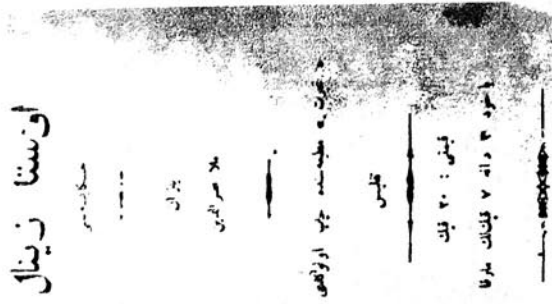
C. Məmmədquluzadənin övladlarına məktubu

"Qoşa balınc" hekayəsinin əlyazması

1907-ci ildə "Qeyrət" mətbəəsində nəşr edilmiş "Qurbanlıq bəy" kitabçasının titul səhifəsi

C. Məmmədquluzadənin 1906-cı ildə "Qeyrat" matbəəsində kitabçə şəklində nəşr edilmiş "Usta Zeynal" hekayəsinin titullu sahifəsi

"Balkə də qayırdılar" adlı hekayələr kitabının titullu sahifəsi (1927)

C. Məmmədquluzadənin Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvlüyünə namizəd seçilməsi haqqında vəsiqə

C. Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının binası

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	3
GİRİŞ.....	5
I FƏSİL. AİLƏ VƏ AİLƏ MƏİŞƏTİ	
1.1. Qadın azadlığı.....	15
1.2. Nikah.....	33
1.3. Toy.....	59
1.4. Uşaqların tərbiyəsi.....	62
II FƏSİL. MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT	
2.1. Xalq bayram və mərasimləri.....	74
2.2. Din və dinə münasibət.....	79
III FƏSİL. İCTİMAİ MƏİŞƏT VƏ MİLLİ PSIXOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ	
3.1. Qohumluq və qonşuluq münasibətləri.....	101
3.2. Qonaqpərvərlik.....	104
3.3. Ağsaqqalq institutu.....	113
3.4. Milli psixologiya məsələləri.....	115
NƏTİCƏ.....	137
ƏDƏBİYYAT.....	141
İLLÜSTRATİV MATERİALLAR.....	148

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLQİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU

MEHPARƏ ƏLİYEVƏ

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında xalq məişəti
(etnoqrafik tədqiqat)

Çapçı:	Qarabəyova Yaqut
Korrektor:	Mehdiyeva Günel
Dizayn:	Quliyeva Ruhiyə

Format 60x84 16/1

Tiraj 500

MBM mətbəəsində çap olunmuşdur.

Hz 2010
2062

064